

ВАСИЛЬ СТУС

ТОМ 6 КНИГА 2

ЛИСТИ ДО ДРУЗІВ ТА ЗНАЙОМИХ

1. ДО ВІКТОРА ДІДКІВСЬКОГО

[Серпень-вересень, 1959]

Здрастуй, Вікторе!

Я вже 2 тижні, як на Кіровоградщині. Рвусь, метаюсь, як ув'язнений пардус*, але грати настільки міцні, що не перегризти їх, не підпиляти. Де ти, старий металург? У тебе я дістав би потрібного терпуга і вискочив би на волю.

Село моє — краще в районі. Це те ж саме, що погане — об'єктивно. Світло нерегулярне, радіо немає, глухо і тихо, як у вусі. Я радий, що взяв своїх коханих, моїх — Гете і Верхарна, Олеся і Рильського, Словацького і Елюара, доброго Радхакришнана і Вінкельмана, цнотливу Рамаяну і цнотливу Сельму Лагерльоф. Це — єдині покищо мої друзі. Здається, весь світ проти неї повстає, щоб зламати її, цю дружбу. А вона, як і годиться, міцніє — під час коротких зустрічей, як у в'язниці. Тоскно і мило. Радісно і сумно. Штурмую редакцію. Відніс 21 вірш. Поки — безрезультатно. Годин у мене — 18. Це — 700 крб. з усім лихом. Оточення, оточення нема. А друзі не пишуть, неначе їм там заціпило і покорчило, отим зрадливим сталінчанам¹, тим, кому я написав листа. Я може, трохи утрирую. Тут і свої за і проти pro і contra. Багато горілки — а це куди краще, ніж сільське кіно ачи танці. Та мало літератури, особливо періодики. А без неї — біда. Влаштувався на квартирі непогано, та і народ тут щиро-добрий, словом, “здесь русский дух, здесь Русью пахнет”. Мова — як на Вінниччині, багата і співочо-яскрава. Рай і ад. Вони спряглись над високим таужнянським небом. Поки — прощай, бо не знаю, чи одержиш ти листа. На твою відповідь, навіть найменшу, напишу багато-багато, як Принцевський. Ще раз — люди тут мені по нутру. Для мене це важить багато.

Моя адреса:

Кіровоградська обл., Гайворонський р-н, село Таужня, вул.10-річчя Жовтня №11-а, Стус Василь Семенович.

Пиши, які твої враження од місця, од роботи і т.д. і т.д. Як Львів, що в ньому магнетичного.

Пиши. Чекаю. Тисну руку.

Щиро. Василь

Публікується вперше за автографом — ІЛ, ф.170, №2157.

¹ Колишня назва Донецька — Сталіно.

2. ДО ВІКТОРА ДІДКІВСЬКОГО

[Вересень 1959]

Чолом Вікторові!

* Леопард

З твого листа я дізнався, що ти не одержав мого. Тим краще. Значить, ти писав мені без нагадування. Дякую, друже. Ти досить розтривожив мене — бо згадалось краще з кращого, оте, що, будучи невеличким, має хорошу чисту форму. Ти, я думав, уже звикся до життєвих несподіванок, приймаєш їх цілком. А ти, виявляється, розчарований. Рано. Або — що те ж саме — даремно. Звичайно, тобі, металургові, технікові, потрібен вир. Мені ж, ще так мало обжилому в світі, але розсміканому лектурою, хочеться спокою — зупинки. Може, для того, щоб знову в вир, знову підніматись і падати, битись об скло, як вечірньому метеликові. Це не дає пліснявіти, навіть в селі.

Інше питання — вразило мене за живе.

Так, ми там, в Сталіно, вели немудрощедре життя, як зв'язок, що тримався словесною тиною, павутинням словесним. А ґрунту — не шукали. Не шукаю я його і зараз, бо наперед знаю — даремно. Одне — міщанство, інше — те, що багатьом для цього б треба було заздальгідь вилити переляк, про який ти писав і мені. Все ж — наскільки я помітив — як то кажуть, бандура є, та кому ж грати? Чи варто грати, коли не знаєш, ачи трапляться слухачі? Ти, кажеш, не втягнувся в це життя. Мене воно (та чи й маю я право сказати, що втягнувся в нього? а все ж) вигнало зі Сталіно, як селяка, може, як занадто холерика, і — може — як безнадійного романтика. Я тішусь уже тим, що ця ефемерність бальзамується хвилинами, часом. Отож, я можу сидіти спокійно і ждати кінця, полегшення, а не агонії. Мені про це ж писав Борис^{*}. Йому важко зносити вантаж сподівань, носити його змалку, щоб з часом усе дочиста скинути в гробову яму. Але в Донбасі, Вікторе, умови не кращі. Правда, тобі там видніше.

Пильність всіляка — це заохочення до дисципліни. Читай, Вікторе. І хай воно все западеться! Отак по-старому: все своє ношу з собою...

Мені тут добре пишеться (бач, я трохи схильний до суєвір'я!). Прогулянки з першими знайомими не рятують од нудьги, бо вони дуже тупі і дуже добродішні. Сильніше працюю над німецькою мовою. Читаю в більшості своє, що привіз. Жалко батьків, бо вони там самі нудьгують, щочасно заглядають в скриньку, щоб переконатись, що їх син рідко, дуже рідко їм пише. Мати ще жартує, але їй сумно. Як і батькові. І вони сідають писати до мене: "Пиши негайно!" Ніби у мене тут пожежа, і я можу щохвилі дати дуба.

Я зараз ходжу глибокими ямами — по цих труских ґрунтових дорогах. То спокій, то сум, то нудота, то забуття, то згадки, то сварки. І всюди, ніби по корчах, збиваєш ноги.

Вибаж, що я пишу і ніби жаліюсь. Борис, спасибі мені, не забуває. Вже маю два листи. Він має скоро тобі написати. Він молодець. Чекає повістки до воєнкомату.

Його адреса: Горлівка-10, вул.Балтійська, буд.9, кв.5. Він удома, біля нього там — інтернат, де мали вчитись 58 учнів. Тепер там — російський інтернат. І він — у ньому.

Влаштувався я, звичайно, чудово, бо ще не здох. Все мені теж тут дуже подобається. Дуже навіть. Тільки жаль, що я в школі, що я педагог і т.д. і т.д. Я тут на часинку звільнився од запаморочних "філософем" над своєю мовою і культурою. Куди легше, коли я не дроблю себе надвоє: собі і комусь. Що я не знаю тут трамваїв і тролейбусів, випадкових стрічних, з якими я мушу говорити, так, як цього вимагає "етика"! Це огидно! Навіть згадувати! Навіть пам'ятати і не забувати! Але я не забуду! І — одночасно — над чим і чого мучитись? Адже вони — це все низькість, качина і безкрила. Отоді — хочеться — голову вище, так, щоб іскріли вірою очі.

Дякую тобі за листа, за те, що ти поділився своїми враженнями. Хай скорочується відстань до Львова, до Горлівки і т.д. і т.д! Адже ми живі.

Коли ми ще стрінемось так, як раніше? Дружньо й тепло, дотепно і одностайно. До Івана^{**} я ще не писав. Маю скоро написати.

* Дорошенко

** Принцевського

Заздрю тобі, коли ти ходиш книгарнями чи між рядами букіністів. Заздрю, що ти у Львові. І — радію, що я і не в Сталіно, і не в Львові. Та це до пори, до часу. Пиши. Бувай здоровий. До побачення (це я вже пишу з доброю усмішкою. Коли? Як?).

Твій друг Василь.

Публікується вперше за автографом — ІЛ, ф.170, №2157.

3. ДО АНАТОЛІЯ ЛАЗОРЕНКА

5.10.1959

Любий друже!

Я зазнав тієї радості, яку мені приносять розмови з тобою або твої листи. Це велика розрада — почати злагоджений перегук сердець, координуючи його нехай і листовно. А я був утратив надію. Думав, у тебе там маса клопотів — чого доброго? — а чи не забрили тобі лоба? Дуже радий за тебе, що ти як слід влаштувався. Я теж. Хоч одержую 611 крб. на руки, хоч сварюсь з сильними миру (ти впізнаєш у цьому давнього Василя?), але я радий, бо я — атакуючий.

Часто нападає “хандра”, як говорить М.Рильський. Від того, що я далеко од дому, більше — од того, що умови для праці несприятливі, ще більше — од того, що я, зробивши “вилазку” в село, якимось бар’єром ачи відгороджуюсь од людей, ачи вони од мене. Це трохи забагато сказано, але коли нема тісних зв’язків (і перспектив немає), то проти цього не дуже й заперечуватимеш (дозволю собі цю розкіш, як листу, адже тут не говорять так).

Уявляю тебе змученого роботою, трохи зажуреним...

Читаю мало. А роботи до біса. Електрика буває не завжди. Та це такі дрібниці, що про них не хочеться писати, бо це було б забагато для них. Пише мені Боря Дорошенко, Віктор зі Львова, котрий має в Бозі надію скоро замітати гостинні вулиці Сталіно. Плани мої на майбутнє — такі ж самі. Пише мені й мій Кость Тесленко.

Ти надіслав мені свого вірша, котрий здається тобі “насмійкою”. Я його з задоволенням прочитав. Окрім штампів, “неизменных”, як завжди, є ряд інших штучних красивостей (квіти, що в собі ховають грози).

Відрадна скупість (місцями), ота економія паперу, що, приміром, для М.Колісника стала свідченням його зросту. Інтересний підхід до теми. Все ж місцями — вірш рідкуватий, “жидковат”. Ти в ньому стоїш на слизькій середині. Навіть не можу сказати, чому саме і в чому це виражається — ніби між двома поетичними крайнощами.

Інші листи до мене. О.Комар раптом заскиглив, зробивши міну Чайльд-Гарольда. Шурик Денісович молодець, він скептик у душі, і навіть жарти його важкі, часом невдалі, але приємні — навіть невдалістю і насмійкою над собою.

Вірші мені пишуться тільки під час спогадів, і вони — я це часто помічаю — якось бічні для мене. Себе я в них не виливаю. Це так. Фіксація настроїв, але це ж не поезія. Очей нема і духу нема. Може, через це їхній холод здається тобі повівом класичності?

Мені приємна часом саме ремісничка сторона справи — у віршах. Тоді є що робити — тесати їх і підтесувати. Ось один із підтесаних. Я радий, що ти трохи чув його там, біля Великого Анадоля.

Тиша

Люблю довілля степове безкрає,
Могутні м’язи рідної землі,
І запах чебрецю, і жайворонків крик,
І ластівок тривогу.
Де трактор безупинно думу тче,

Мов трудівник, що в срібній самотині
Звіряє в тиші добрий плин буття
До незмірного прибою — волі
Людського серця.

Де коник, заховавшись у траві,
Бездумно так стриже собі помалу,
Не знаючи ні горя, ні тривог
У маєві мигтінні.

Отам, де, креслячи невтомною рукою
Якісь невідомі письмена,
Блукає осінь. Лунко дзвонять шпори
У неї на червоних чобітках.

Вибач, що пишу брудно, бо пишу по пам'яті. Тоді більше виправлень і більше критицизму.

І ще один.

Мандри

Тікає далина...
Пливуть і думи, й хмари...
Пий, голубе, вино!
Земля сп'яніла аж до дна...
Кудись пливем з тобою.
(Так низько-низько над водою
Висить прозорий сум...)
Краю! Мій добрий обрію!
У сизуватій млі,
Там, де розтав вишиваний рукав,
Лишилось серце.

І ось:

На розквітлому лузі
Стежка сміється.
Танцюють волошки.
Під вітру спокійний прибій
Спинися на хвилю.
Отут, де грасується поле,
Де кульбаба мріє,
Спинись. На розквітлому лузі.

Редакція районова мені не відповідає. Я потроху джигую, а коли ти мене не забув, то здогадаєшся — як мало я джигую. Хоч ніякого платонізму я собі тут не дозволяю.

Пиши.

Твій щирий Василь

Публікується за книгою "Не відлюбив свою тривогу ранню...", с.18-20.

4. ДО АНАТОЛІЯ ЛАЗОРЕНКА

4.11.1959

Здрастуй, Толік!

Вибач за довгу мовчанку. Я навіть не розумію, як це я тебе не повідомив раніше за ті події, які перевернули усі мої плани, поставили сторч головою самого і закрили переді мною шлях важким шлагбаумом.

Пройдуть 3 роки солдатчини, 3 роки молодості і — зараз видає — 3 найенергійніших роки людського життя — 22-25 pp.!

Я досі не знав, що таке солдат. Я не знав, що його ще треба і жаліти. Служу я в Лубнах, на Полтавщині, — хоч тут повезло. Маю стати зенітчиком, може, й піхота, але це не так важливо. Їздив я додому — з 17 до 24 жовтня був удома, бачив Колю Колісника, Володьку Міщенка. Спасибі їм!

Часу мало. Читати-писати нічого не можна. Оце важко. Хлопці-друзі в більшості розвинені, енергійні, і це скрашує смуток. У Гайвороні була змога залишитись в райкомі (інструктором), але не залишили, хоч я і мав бажання (адже я вибирав би між армією і райкомом).

Чудесні проводи влаштували в селі — учні, педколектив, знайомі. За селом я жалкую, хоч, признаюсь, живучи в селі, замало його любив. Хороші люди скрашали мені печалі, злі підбавлювали мене, байдужі активізували мене. Це сільське оточення було — як для мене — незвичайним, і через це — здається, дало мені велику користь. Нові люди, звичаї, навіть побутові дрібниці — по-новому тішили і подразнювали мене.

Толя! Пиши, як там твої успіхи, як живеш, працюєш. Надішли мені свої вірші, хоч парочку — з тих малих, нефілософських, од яких свіжо пахне “молодою Тичиною”, од яких пахне весняним духом. Я на цьому закінчую. Привіт нашим, коли кого побачиш.

З привітом

Василь

Публікується за книгою “Не відлюбив свою тривогу ранню...”, с.20-21.

5. ДО ВІКТОРА ДІДКІВСЬКОГО

19.11.1959

Дорогий Вікторе!

Твого листа і вітальну відкритку я одержав в Лубнах, а не в Таужні, куди вони були адресовані. Гірко стало від цього і приємно за ілюзії — нехай і не свої — але котрі своїм теплом якось зогрівають нашу душу. Дякую тобі за теплі побажання. Вікторе! Підсвідомо я чомусь відчуваю себе винним перед тобою — бо був у Сталіно і не зміг тебе побачити. Зрозуміло, що це не моя вина — два-три дні я сподівався, що ти прийдеш до нас, потім стало ніколи. І я щодня надіявся: сьогодні прийде Віктор. Це все трохи неприємне, та що ж — різні бувають умови. Трохи про своє. Одержав я повістку в військкомат, в райкомі ж — захотіли взяти до себе інструктором. Приїхав я пізно в Гайворон. Якби на 2-3 дні раніше, то, можливо б, і не служив. А так — в райкомі пройшло бюро, а в військкоматі — теж якась ерунда: коли ви, мовляв, уже розраховались, то йдіть служити. Звичайно, я не жалкую за райкомом. Яка утіха з короткочасної вдачі, яка до того ж тримається на ілюзії (якби мені в Сталіно запропонували б роботу інструктора — хіба б я зрадив?). І потім — армія для мене — вже й не таке зло, як здавалось раніше. Хай ще армія підформує моє обезвольне тіло, хай мої давні невдачі хоч тепер наколяться на стоїцизм, вироблений воєнщиною. Я потрапив у школу сержантів, де вчитимусь рік. За два роки — при інших нормальних умовах — відслужу. Зі мною багато кіровоградських хлопців, взяв В.Чумака і Кобзар з собою і конспект Сковороди. Отже, я в рідному оточенні. Поки звикаюсь, але вже бігаю і працюю, де накаже бути мені пильний єфрейтор. Я радий за тебе, що ти в кращих умовах, аніж був, що ти влаштувався в Сталіно, де є живий пульс, котрий не дає нам запліснявіти. Радий твоєму оптимізмові, твоїй активності. Щастя тобі в твоєму житті.

Міцно тисну руку. Її я ще стискатиму колись. Напиши Борисові Дорошенку (Горлівка-10, вул.Балтійська, 9, кв.5). Ви славної один про одного думки. Він, як і ти, дуже славний хлопець.

Адреса: Полтавська область, місто Лубни, в/ч 03304 “Д”.
Щиро твій Василь

Публікується вперше за автографом — ІЛ, ф.170, №2158.

5-А ДО БОРИСА ДОРОШЕНКА

5.12.1959

Любий Борисе!

Пишу листа після того, як з великим задоволенням читав кілька раз твоє. Боря, ти будь ласка, не хвали мою енергію, але ти подумай — думай, що в тебе — порівняльно багато вільного часу і працєю. Бажаю тобі хорошого трудового дня. Хто зна, можливо нам (хто служить зі мною) прийдеться служити і більше, як 2 чи 3 роки. Бо є можливість, коли на-рік забиратимуть „під мітлу”, бо 1941 рік бідний молоддю.

...Та не впадай в сум¹. Ще багато води втече і змін може бути багато. Фото я не висилаю тобі, бо не маю. Коли ж матиму, то обов'язково вишлю.

Як там твої справи? Як твоє здоров'я, успіхи? Мені дуже жаль, що ти кинув писати вірші? Просто ганьба. Твій "поліграфічний" песимізм мав під собою корені неглибокі. А вірші у тебе були чи не найкращими в інституті. Невже ж ти такий слабовірний? Чую — колишетесь сум над вашими тамтешніми головами. Коля Стельмах² повідомляв мені, що в деяких школах м. Сталіно мають ввести українську мову як факультатив. Як завжди, це всіх нас озлобляє. Адже нам це вже відомо. Ми рвемо й метаємо, скільки слів ми пускаємо на вітер. Уяви тільки — яки ми грізні й страшні в такі хвилини!

Що купив нового з книжок? Чи пише тобі Толік Лазоренко? Бо мені він чомусь не пише. Сьогодні одержав телеграму: Малишко і Забашта поздоровили мене з віршами (тиждень назад я був послав свій зошит у „Всесвіт”, Малишкові). Що буде далі, повідомлю згодом. Поки бувай. Пиши. Чекаю.

Твій щирий Василь..

Вперше опубліковано Борис Дорошенко. Напередодні. Студентські вірші автора, солдатські листи В.Стуса, спогади про нього. — Горлівка, 2001.

Примітки автора публікації.

¹ В гуманітарних вузах, на відміну від технічних, не існувало військових кафедр і на військову службу призивали їхніх випускників, які часто сприймали це без ентузіазму

² Коля Стельмах — Микола Колісник, студент педінституту, курсом молодший за Василя

6. ДО ВІКТОРА ДІДКІВСЬКОГО

7.12.1959

Здрастуй, Вікторе!

Одержав од тебе листа, але не зміг вчасно відповісти. Не було часу. Будь ласка, не ображайся на це. Адже ти добре знаєш солдатські умови і знаєш ціну “вільному” солдатському часу. Ти, дякую тобі, підбадьорюєш мене, по-дружньому утримуючи мене од розпачу. Але, Вікторе, давній пасеїст¹, я, принаймні зараз, далекий од розпачу. Дух покори і волячої терплячості помалу оволодіває мною. Багато з моїх планів розбито, але виринають несподівано нові. Хоч назвати їх планами можна з великими застереженнями. В Сталіно мені обіцяють протекцію — в друкуванні, але я досі вічікую.

Ти маєш рацію. Видає так, ніби і за цей місяць я зрозумів великі приємності од солдатчини: моєму слабкодухому тілові потрібен гарт, спартанський режим, котрий, без сумніву, позитивно вплине на мене — у всіх відношеннях.

Прошу, коли матимеш змогу — зайти до нас, поговори з моїми батьками, розкажи їм, особливо матері, що армія і солдатчина — не таке вже і зло для мене. Знаєш, мені важко чути, що вона десь там плаче, слаба здоров'ям і навіть душевно, помилково вважаючи, що ось її сина відірвано од неї і вона, самотня, як зигзиця, квилить в своїй нерозваженій тузі. Скажи їм, що мені дуже добре і т.д. і т.п. Навіть, вибач, бреши, хай їм буде легше надіятись. Хворість моїх батьків — це єдине моє горе тут, в Лубнах. Прошу тебе, як друга. Я вже загартувався. Без шкоди для себе перенесу всі "тяготи и лишения солдатской службы" і на диво це мені легко вдається. Читати змоги не маю. Лубни — сіре містечко, хоч посідає третє місце в області за обсягом. Воно тихе і сіре. Без пам'ятних місць, хіба що згадати панські будинки, зведені на початку, ачи в середині 19 століття. Оце і всі новини мої. 5 грудня одержав поздоровчу телеграму від Забашти і Малишка такого змісту: "Вітаю чудовими віршами" (перед цим я був надіслав Малишкові свій зошит). Що це значить — ще не знаю. Коли в тебе є змога — проглядай "Літературну газету". Може — там що буде?

Привіт Іванові Тимофіївичу, Коліснику і всім старим моїм знайомим, кого ти бачиш. Пиши. Чекаю.

Твій щирий Василь

Публікується вперше за автографом — ІЛ, ф.170, №2159.

¹ Пасеїзм (від франц. passé — минуле) — пристрасть до минулого, милування ним при байдужому або ворожому ставленні до теперішнього.

6-А. ДО БОРИСА ДОРОШЕНКА

5.02.1960

Здрастуй, Борисе!

Велике спасибі тобі за листа. Вже довгенький час (десь біля трьох тижнів) я не одержую листів від хлопців. Недавно — Володчин, а тепер твій лист розігнули цю гробову мовчанку... Я розумію, що зараз ми напишемо листа лише тоді, коли є що сказати...

Борисе! Я завжди сам-на-сам мовчки пишався тим, що ось у мене є друг, котрий має поглиблену психологічну рису — все виважити і вивірити на самотині, на мовчанні, тільки про себе.

...Заздрю, що ти маєш хоч і маленьку змогу побути в Сталіно, побачити хлопців, де по-старому лунають жарти Колісника, де чути сопіння сонного Комарика, а молодий блазень Сорока догризає затаскані кістки іншого Володьки¹.

...Одержав знову листа від Малишка, він хворий і листа за його дорученням написала Л.Забашта. Подають руку допомоги на той випадок, якщо я наслідуюсь штурмувати наші "товсті" журнали. Але я вже видохся, а часу набратися сили немає.

Дізнався, що село Чорнухи, місце Сковороди — в 25 км од Лубен. Але не знаю, чи буде змога побувати в Чорнухах.

Вірші мої явно переоцінюєш. "Порив" став ще гіршим, аніж в мене². "Ранній березень" мені вдався найкраще, а в "Радості" є немало сирового. Висилаю тобі своє фото курсантське. Щире вітаннячко всім нашим спільним знайомим, приватне — Володимирові Міщенкові. За Раєцького нічого не знаю, як і про Толіка...

Бажаю успіхів. З дружньою повагою твій Василь.

5.02.60р.

Вперше опубліковано Борис Дорошенко. Напередодні. Студентські вірші автора, солдатські листи В.Стуса, спогади про нього. — Горлівка, 2001.

Примітки автора публікації.

¹ Дружній шарж на студентських друзів — Комарик — Олег Комар (Орач), блазень Сорока — Володимир Сорока, двома курсами молодший за Василя; Інший Володька — Володимир Міщенко, якого часто шаржував В Сорока, за що йому і "дісталось" від Василя, який усіх нас любив.

² Мається на увазі, що редакція "Літературної України" у цьому вірші рядки "Веди нас, молодість" замінила на "Веди нас, партіє" Але без цієї заміни вірші молодого поета могли бути і не надруковані.

6-Б. ДО БОРИСА ДОРОШЕНКА

12.04.1960

Дорогий Боря!

Довгенько, друже, я до тебе не писав. Не тому що не мав часу чи будь-що. Просто не хотів тебе зачепити твоїм хвиловим (бо ж весна, а на весні все хвилеве) песимізмом і якимось відчаєм. Це пов'язане було з деякими несподіванками, привготованими мені військовою службою і натепершніми умовами, а саме: привчитись до абсолютної витриманості — тобто розучитись реагувати на все-все, що тебе може обурювати, мучити, терзати. Я оце прочитав другий роман Е.-М.Ремарка ("Час, щоб жити і час, щоб померти") і тут психологічно йшов за Ремарком, за його могутнім, але вже надламленим пацифізмом.

А зараз можу, не боячись, зіпсувати тобі настрою, хоч би й на мить. Кость Макарович Тесленко вислав мені свою повість "На морі слідів не лишається" — з теплим дарчим надписом. Повість мені не сподобалась, про що (можливо не цілком і гречний акт) і відверто написав авторові. Правда, до Костя Макаровича у мене особливі вимоги, адже він мій навчитель, а такий має право лише на бездоганне авторство! Не пишу зараз нічого, нема змоги і немає настрою, але ось пригріло сонце, глиняні оголення в лісі засиніли ніжними пролісками і це вже здатне змінити настрій дуже легко і дуже часто. Далі. З кінцем цього місяця я закінчую перший період навчання і після цього (а за цей період я маю стати відмінним солдатом!) з мене готуватимуть сержанта, даватимуть уроки військової методики.

...Напиши мені що-небудь про нову літературу. Конкретно: що там є цікавого в УРЕ і що це за роман О.Гончара "Людина і зброя" ("Вітчизна" №1, 2 60р.).

...Говорять, що на сесії Верховної Ради стоятиме питання про скорочення строку служби. Це річ приємна, навіть коли вона мені не дасть нічого.

Пиши, друже. Відповідай, будь ласка, швидше. Уяви, що зараз я дуже мало одержую листів. Бажаю тобі успіхів.

З привітом твій друг Василь.

12.04.60р.

Вперше опубліковано Борис Дорошенко. Напередодні. Студентські вірші автора, солдатські листи В.Стуса, спогади про нього. — Горлівка, 2001.

7. ДО ВІКТОРА ДІДКІВСЬКОГО

[Весна 1960]

Здрастуй, Вікторе!

Листа одержав — спасибі. Мені приємно, що ти, нарешті, якось влаштувався і все у тебе тепер більш нормально. Ти докоряєш мене за мовчанку. Це новина для мене. Бо і я сердився за те, що ти не пишеш. Та це все дурниці. Ти цікавишся моєю службою. Вона — така ж, як була і в тебе — дуже приємна і дуже повільна. Відколи вже я тут, а пройшло тільки 3 місяці! Піхота частково мені до серця. Йй-богу, піхота бродить степами-лісами, яругами і вдень і вночі, і взимку і літом, і мені, в душі трохи романтику, це править за хорошу поживу. Скоро піду в перше "увольнення", тоді стане на душі легше. Я газету (Літературну) одержав від тебе і зразу ж відповів. Коли ти не одержав того листа, то дозволь хоч зараз подякувати тобі.

Зараз у мене творчий застій. Єдине — пишу оце листи і то з великими потугами, щоб хоч трохи розігнати, розбурхати якесь отупіння, що в мені і навколо мене. Принцевський мені теж не пише. Між іншим, цей приблизний майже уявний солдатський спокій пішов мені на користь. Я фізично зміцнів і навіть поправився, що ти можеш відзначити хоча б по фото. Востаннє я був вражений даними статистики, котрі вміщені в “Правді” за 4-5 лютого. 12,4% українців вже вивітрились, далі — сама цифра — 37 млн. — мене ввела в розпач. А які ж ми малі, їй-богу! Продивись проценти для різних народів — білоруси, українці поруч з євреями можуть похвалитися найбільшим вивітренням. Це, звичайно, робить нам честь.

Але — це не повинно обезнадіювати. Адже це питання за своєю хоча б складністю потребує не самовирішення, а роботи.

Не знаю, не знаю — все ж це дуже мучить мене. Пиши, друже, як твої успіхи. Спасибі за повідомлення про літературні новинки. Спасибі, що ти був у моїх старих. Я думаю, адже ти — будучи другом — приніс до нашої хати великі згадки про мене, а старим моїм скучно, бачу, без мене особливо. Ніхто їх тепер не розрадить, не пожартує. Ще добре, що хоч здоров’я у них сяк-так непогане. Ну, це поки і все. Під скорочення, ти розумієш це і сам, я не попаду ані в якому разі.

Бажаю тобі успіхів —
з повагою Василь

Публікується вперше за автографом — ІЛ, ф.170, №2160.

7-А ДО БОРИСА ДОРОШЕНКА

[весна 1960]

Дорогий друже!

Дякую за листа. Живу нормально — хоча б по тому, що на "губу" більше не попадаю. Недавно розмовляв із Сталіно по телефону — по 6-місячній розлуці великою радістю стає поговорити і почути голос сестрин чи батьків. Да, Боря. Зараз я тобі можу розповісти цікаві факти з історичного минулого Лубенського району. Існують Лубни з 988 року. Тут досі зберігся монастир десь приблизно 12 ст., де посідав місце, правда, уже згодом, Ісаія Копинський. Тут, в Лубнах, народилась і проживала з сім'єю Анна Петрівна Керн, отож спинявся Пушкін, їдучи в Одесу, бував Глінка — обоє біля своєї коханої. Бував і Гоголь (в музеї збереглась його паличка). Шевченко тут був своїм. Славний Ромоданівський шлях — це ж тут, рукою подати.

З Лубен родом Надія Кибальчич (з району). Земля Лубенщини належала Михайлові Вишневецькому, що збудував на догоду вибагливій дружині замок, зруйнований десь 1648 р. в час визвольної боротьби. Тут відступав Наливайко, гнаний під Лубнами ляхами, та й Солониця — зовсім близько. Скидан і Остриця діяли в цих місцях. Старовинний монастир 11 ст. відбудовували Самойлович і Мазепа. Кожен камінь зберіг сліди історії. Не дивлячись на всі сучасні і вже усталені метаморфози є немало гордого і самоусвідомленого у людей цього краю. Якийсь архітектор з Москви записав у книзі відвідувачів музею, що ось, мовляв, яке горе — російська мова в музеї не в пошані і всі написи і роз'яснення зроблено, бач, виключно по-українськи, і він мав рацію, був цілком щирий і справедливий в своєму обуренні.

Ну і з нового. Перший український радянський урядовець Шліхтер — теж лубенчанин.

В музеї є одяг 16-17-18 століть простолюду, збережений до ниток, до нашивок. Є запорізькі печаті і печаті міста по магдебурзькому праву. Є дві грамоти Б.Хмельницького. Є їх люльки — запорожців — їх шаблі і побутові речі, є кольчуга і польська кірасира тих часів. Словом — враження чудове од міста.

Ходжу в увільнення і там, як правило, випиваю, щоб дома не журились. І так забуваю і так знаходжу розраду. Прочитав "Старий і море" Хемінгуея — враження чудове. Віршів не

пишу, бо нема ані найменшого стимулу і умов немає. То це і не біда. Дивився виставу Полтавського драмтеатру ім.Горького "Спадкоємці Рабурдена" (за Е.Золя). Мова чудова, тільки полтавці і з чужини беруть по собі сюжети — легкі і дотепні, мало серйозні, але гостро комічні. Сподобалось взагалі. Мова артистів хороша, а вади перекладу — то вже не їхній гріх.

Привіт Володі Міщенкові і всім нашим. Я, Боря, не відчаююсь і справжній трагізм, починаю це усвідомлювати, не для мене. Бо ж зрештою, це необхідність — марнотратство трирічне — тішусь тими благами, які є в моєму стані, а про решту забуваю.

Дуже радо стрів повідомлення про присудження премії Максимові Тадейовичу. Просто приємно, що цією премією відзначені Довженко і Рильський. Його малесенька збірка „Голосіївська осінь" — дуже тепла і дуже талановита. Поки ж бувай здоровий.

Бажаю тобі успіхів. Пиши. З пошаною Василь.

Вперше опубліковано Борис Дорошенко. Напередодні. Студентські вірші автора, солдатські листи В.Стуса, спогади про нього. — Горлівка, 2001.

8. ДО ВІКТОРА ДІДКІВСЬКОГО

6.05.1960

Дорогий Вікторе!

Тисячу пробачень — найперше. Час між моїми листами, крім усього іншого, був заповнений і першими увільненнями, і відвідуванням історичного міського музею, і сидінням на "губі". Слава тобі, Господи! Хоч ти солдат, і не треба пояснити, що таке "губа". Між нами — просидів там 10 діб за спробу посперечатись з сержантом-командиром. Отож, друже, я вже не "салага".

Зразу після вибачення перед тобою — поздоровляю тебе з сином. Я радий і з того, що син — у мого друга. Оця повнота життя нарешті відвідала мого товариша. Вітаю від щирого серця. Бажаю йому доброго здоров'я, а тобі — виростити чесного і щирого синочка. Я, навіть не бачивши його, уже починаю йому симпатизувати. Бо ж діти моїх товаришів — це щось особливо ваговите, особливо знаменне.

Був у музеї, багато вражень. Тут — і неолітичні знаряддя праці, і предмети козацького побуту, і паличка Гоголя, і згадки про перебування в Лубнах Шевченка, Надії Кибальчич, Глінки, Пушкіна. Тут жила родина А.П.Керн, котрій поет присвятив романс "Я помню чудное мгновенье", а композитор — свій чудовий "Вальс-фантазію". Тут були Скидан і Острияниця, тут воював Кривоніс, тут, над Сулою, був розбитий, утікаючи з Правобіччя, Северин Наливайко. Місто — з 988 р.! Чудове враження. Чим більше Лубни "веснішають", тим глибше я закохуюсь в них. Вчусь загалом непогано — стріляю здебільша на "відмінно", фізпідготовка — так само, але ось устами і політпідготовка — підкошують, бо я, бач, малодисциплінований.

Читаю при найменшій змозі. І уяви — лектура сама підходяща: Стефан Цвейг (його спогади — роботи про Верхарна, Бальзака, Діккенса), Хемінгуей (маю змогу читати двотомник, прочитав "Старий і море", ряд оповідань), листи Флобера. Словом, починаю звикатись і заспокоюватись. Віршів пишу мало.

Пиши, хороший мій друже.

Бажаючий тобі успіхів, здоров'я і щастя

Твій Василь

Публікується вперше за автографом — ІЛ, ф.170, №2161.

9. ДО ВІКТОРА ДІДКІВСЬКОГО

5.10.1960

Вікторе, здрастуй!

Дякую за листа, бо я, втративши твою адресу (власне — дезорієнтувавшись у масі твоїх адрес), написав на одну з відомих, але відповіді не одержав і вирішив, що мій лист не потрапив за твоїми квартирними змінами. Зараз — між нами — я у лазареті, куди потрапив після чи то нещасного, чи то дурного випадку. Зараз мені ампутували дві фаланги на пальці лівої руки і обіцяли, ніби благодистину, зробити хорошу “культю”. Оце поки такі новини. Решта все по-старому. Життя іде дуже помалу. Якщо колись і був будь-який пульс, то зараз нема і цього. Так — перебиваєш годину за годиною і, коли вбив, то починаєш радіти. Злиденні роки! Злиденні заняття. Твої поради до моїх планів майже такі, як і мої наміри. Та справа в тім, що багато з намірів з кожним днем гублять ґрунт, і це примушує мене лавірувати, щоб при цих дуже швидких змінах, од мене незалежних, зберегти рівновагу і уявний спокій. Надіслав свої вірші у “Дніпро”, але, видає мені, з цього мало що вийде, бо “Дніпро” — це не Малишко (всілякий суб’єктивізм в оцінках і відборі тут мало значеннєвий). Що далі? Недавно одержав запрошення на весілля, бо моя дівчина виходить заміж. Їй-бо, згадуєш Шекспіра і його славетне:

Будь самой горькой из моих потерь,
Но только не последней каплей горя

— що підтримує якимось і переконує в тому, що твої невдачі — то лиш відтінь майже вічних скорбот і злигодень. Тож ти, дитя 20 ст., май більше витримки і умій тримати своє серце в руках. Пишу тобі безсонної ночі, зараз пів на третю, але мене болить рука і я шукаю забуття хоч би в листах.

Читаю зараз Сенкевича, “Хрестоносців”. Враження, звичайно, не світле, хоч твір написано дуже майстерно, з тим великим замилюванням в давнє свого народу, яке ні разу не збивається на пихацтво і гопашництво, як у деяких наших давніх майстрів.

Я радий за тебе, що ти плекаєш сина, що ти працюєш і рвешся. Надіюсь, що після повернення (але ж яке ти далеке, повернення!) побачу тебе чи аспірантом, чи й дисертантом. Хай тобі щастить, друже.

Поки все. Видужаю, напишу більше і краще. Не думай, що я тут дуже пригнічений і т.д. Я — так гадаю — трохи набираюсь розуму і починаю цінувати свій спокій, яснovidіння тверезості і крихти добра, що посіяні на моїй стежці, прагну помітити і — чи то забутись, чи то віднайти якусь, хай і крихку, віру. З цим бажаю здоров’я і щастя тобі, дружині, синові. Пиши на адресу: Свердловськ-65, в/ч 1643.

Сподіваюсь до Нового Року бути вдома у відпустці. Тоді ми поговоримо ширше і щиріше.

З повагою твій
Василь

Публікується вперше за автографом — ІЛ, ф.170, №2162.

10. ДО ВІКТОРА ДІДКІВСЬКОГО

4.11.1960

Дорогий друже!

Листа, котрого я так довго чекав, нарешті одержав і прочитав з глибокою вдячністю за те, що ти розумієш мене, за те, що ти такий же, як і був (наскільки я зміг зробити висновок з твого листа), за те, що ти так добре і тепло відгукуєшся про все, що нас із тобою зближало і зблизило.

Відповідаю: палець мені був зіпсував настрої тільки при перев'язках (тобто коли я його бачив) — тоді саме я писав тобі листа. Писав з лазарета. Інший удар був трохи сильнішим, і він вирвав мене з тихої гавані, куди я приходив частенько стомленим і покірним і люблячим, усе забуваючи і так само усе прощаючи. Тої гавані нині нема, згадок нема, але це не розпач і не крик, просто стало трохи важче там, де так хотілося б мати щось полегше.

У відпустку, мабуть, не приїду, хоч і кортить побути там трошки, зустрітися, погомоніти, випити і згадати. Як приємно навіть писати старим друзям! Ну, нічого, Вікторе, вже рік минув, а там і другий буде, а там і походимо, і вип'ємо, і поговоримо. Не думай, що я близький до відчаю — я трохи навчився, хоч і яка це гірка наука, тримати себе в руках. Газети — єдине тут свіже читиво — мене не дуже обходять. Куди приємніше мені посидіти за Ремарком, чи то Хемінгуєм, чи то Манном, чи навіть німецьким текстом. Це куди спокійніше і куди глибше.

“Дніпро“, куди я дещо надіслав, нічого не відповідає. Це теж дрібниці.

Отож, голубе, я не знаю, що говорив канадський представник, хоч, признаюсь, я проглядав (не читав) виступ Кальченка чи Кириченка — звичайно в російському тексті. Чи зустрічаєшся ти з ким-небудь з наших хлопців — чи Міщенком, чи Дорошенком, ачи Колісником?

Іван* мовчить, і мені жаль, що він так тримається: не зовсім, як він любив говорити, шляхетно. Чи слухав ти вже орган в філармонії, чи відкрито драмтеатр в новому приміщенні?

Чи маєш ти вільний час для відпочинку, читання і вивчення англійської мови?

Знаєш, Вікторе, у мене є тут славний друг, литовець, він добре малює, його автопортрет з давньої юності (він старший за мене віком) так нагадує тебе, що спершу я вигукнув: “Де ти бачив цього хлопця?“ — і трохи розчарувався, коли дізнався про свою помилку. А схожість прямо-таки неймовірна. Ну ось, друже, поки і все. Коли зможеш, пиши частіше. Бажаю тобі, твоїй дружині і синові — Віталієвичу — здоров'я і щастя. Буду у відпустці — приїду до тебе на другий же день.

Пиши, як провів святки.

З щирою повагою
твій Василь

Публікується вперше за автографом — ІЛ, ф.170, №2162.

10-Б. ДО БОРИСА ДОРОШЕНКА

[листопад, 1960]

Дорогий Боря! Пишу із Сталіно.

Відпустку одержав до 26 листопада. Повідом Володьку Міщенка і приїжджай першого ж тижня, власне обов'язково якомога швидше і. звичайно, разом з Володимиром, котрому ти пішли в крайньому разі телеграму. Салют, золотце. З привітом твій щирий Василь. Пишу на домашню адресу, бо твою інтернатівську не можу віднайти. Швидше приїжджай, дорогий.

Вперше опубліковано Борис Дорошенко. Напередодні. Студентські вірші автора, солдатські листи В.Стуса, спогади про нього. — Горлівка, 2001.

11. ДО ВІКТОРА ДІДКІВСЬКОГО

[1960]

Здрастуй, Вікторе!

* Принцевський

Зі мною кілька литовців. Один з них дав мені цей конверт — людина досить цікава по-своєму. Літературу любить і знає дещо — в цій літературі — недосяжне мені — Пшибишевського, литовські переклади Шевченка, Уайльда, Сенкевича “Огнем і мечем”, Гамсуна — цікавий і чесний хлопчина, флегматик — ветеринар з голубими очима мрійника. Для 3 млн. литовців виходить література 20-тисячними тиражами. Од цієї звістки мені ставало соромно за себе і приємно — за цей інтересний і свідомий народ. Словом, все, друже, іде своєю чергою, і я слідкую за іншими і собою, фіксуючи неznані досі для мене зміни. Вибач, що так пишу. Паперу нема де купити. Пишу на клаптиках. Жаль великий — читати нема як і нема що. Але віддам цей рік хорошому “неробленню”, як говорив наш милий старчик Г.Сковорода. Бувай. Чекаю на твого листа. Чекаю твого спонукаючого оптимізму і твого могутнього захвату. Їй-богу ж, в листах ти молодієш на 10 років! Пиши!

Публікується вперше за автографом — ІЛ, ф.170, №2162.

1961

12. ДО ВІКТОРА ДІДКІВСЬКОГО

6.01.1961

Здрастуйте, Вікторе, Анно і Юрко!

Дякую за поздоровлення і трохи запізнило побажаю Вам всього найкращого в новому році в новій квартирі. Хай буде світлим Ваше новосілля, як Ваш новий рік! Я живу по-старому, тільки скучно після відпустки.

Роботи у мене зараз достобіса і часу нема нічого робити свого — чи то почитати, чи то написати. Клопітний видався мені Новий рік, хоч зустрів я його і без клопоту. Коли Ви тепер живете на Стандарті, то це десь там, де Ви і були, тільки в комунальних квартирах? Що там нового у Вас? Я регулярно виїздив до міста, але оце погорів трохи і вирішив побірючити, хоч це і не таке вже покарання. Читаю “Марію Стюарт” С.Цвейга, не пишу, не дерзаю, як птах з опущеними крилами, заховався десь непомітно в сподіванні на ласку Божу. Скучно стало дуже. Коли вдасться на рік вирватись (тобто сього року), то я буду найщасливішим за свої 23 роки, які мені оце сьогодні увечері якраз і проб’є. Хоч надії мало.

Отож, друже, я не ждав твого листа, щоб відповісти. Ні! Я просто чекав твою нову адресу, бо на стару писати не хотів.

Поки все. Хай Вам щастить.

Бажаючий Вам усім здоров’я і щастя

Василь

Публікується вперше за автографом — ІЛ, ф.170, №2163.

13. ДО ВІКТОРА ДІДКІВСЬКОГО

4.02.1961

Дорогий Вікторе!

Дякую за теплого листа і фото. Трапилось так, що лист твій прийшов як рідкий гість: ані від кого листів довго не одержував. Останнім був погромний лист від Д.Білоуса з “Дніпра”, який підсвідомо постарався, щоб його я одержав на день народження, 6 січня. Критика моїх віршів більше криклива, ніж глибока, більше там пустого галасу, явно недоброзичливого, аніж якоїсь поради. Хоч — я віддаю йому належне — лист писаний від руки, великий (стандартного розміру на обох сторінках), писаний з детальним і точним цитуванням. Оце єдине, що мені згадується найбільш неприємним. До цього часу рука не

лежить будь-що писати. Навпаки, я всіляко хочу переконати себе в злостивій думці, що вірші писані не від душі (вони абстрактні), без таланту (перечитуючи, я нічого свіжого в них не знаходжу), писані для паперомарання. Це не моя справа, не моє амплуа — на цьому я покищо зупинився і затаєно, ховаючись від себе, схвалюю таку думку. Ти пишеш, щоб я уберігся од хандри. Я думаю сам над цим і доходжу до висновку, що коли це і хандра, то не хвилева, не настроєва, не скороминуща. Просто моє давнє невір'я, мій давній скепсис нахлинув і поглинув мене. Бо що головне, що може бути за Того, ради кого варто жити, прагнути, добиватись — по втомі, по невдачах, по стражданнях? Колись це робили в ім'я колективу, конечно — в ім'я духу, який живить не тільки цей, даний колектив, а котрий просвічує наперед, щось осяває і на щось надихає. Були і Борджія, і Савонароли, і Торквемади, і Прометей, і різні боги. Натепер вони дуже старі, принаймні в нашому уявленні. Для нас все так ясно і навіть те, для чого взагалі варто жити — химерно-непевна Будучина, Завтра — досягається так легко і так просто, вони вже видні, як сусідський дім, чи сусідський дим. Чи ж не однаково, як спопеляти свій час — чи яскравіше, чи темніше: однаково його спопелиш і як саме — вже не таке вагоме питання. Я знаю, що мені треба (знаю натепер, наразі) — і одночасно я не знаю цього. Здається, і вчили мене лиш на те, щоб я глибше зрозумів — який я здоровий дурень і, можливо, яка це взагалі дурниця — всякі рвіння і прагнення.

Кажу цілком щиро, що я не бачу чогось значного ні в тому, що біля бібліотеки стоїть пам'ятник поетові, ні в тому, що в новому приміщенні іде нова драма, ні в тому, що десь там говорилося. Мені все байдуже, і ти не думай, що це відчай, що це туга і т.д. і т.і.

Ти знаєш, що саме тому, що мене це особливо обходить, саме тому і байдуже. Пишеш, що декому неприємно бачити цю п'єсу і цей театр. Але це ніяке не досягнення, це дане, і через це прав на нього нема жодних. Словом, тільки так, як у поета:

“Чурек і сакля — все твоє.

Воно не прошене, не дане...“,
а решту “Бог дав, Бог і взяв“.

Мені давно вже думалось, де я буду стрічати столітній ювілей Шевченка. Що я буду робити, яким я буду тоді, адже це до багато чого зобов'язує. І от — як бач.

Література, що виходить, на мене навернула сум, бо там тобі і Гегель, і Тарас, і Рильський, а тут анічогісінько. За цю інформацію спасибі. Я напишу додому — хай там підпишуться бодай на деякі видання. Ну ось, начебто і все. Пиши, чи не приїздить до тебе Борис, кого бачиш із хлопців. Я готуюсь використати своє право і сього року повернутись додому, тільки не знаю, що з цього вийде. Адже ти знаєш, що тут значить чогось добитись чи щось використати.

Я, Вікторе, дуже радий за тебе, за те, що ти зараз в нормальних умовах живеш і працюєш. Тим більше, що Вам це так необхідно — з сім'єю, з дитиною. Ти не жалкуй, що я не був у тебе в новій квартирі. Адже я там ще буду, і те, що ми зробили б в ці неприємні дні відпустки, ми зробимо на дозвіллі, не знаючи, що є ось така відпустка, що є щось таємне, що тримає тебе, а зараз лиш послабило свої обійми. Це ми зробимо вдруге і нічого не загубимо, нічого не забудемо. Приємно, що у Вас зараз є і бабуса твоєму синові, є і Вам з Анною допомога і підтримка.

Я радий за тебе, друже, мало — я можу гордитись тобою.

Бажаю Вам здоров'я і щастя. Привіт твоїй дружині. Пиши, як здоров'я твого козака.

Будь певен, Вікторе, що я не гнусь і не слабію, не думай, що я у відчаї; мені було б соромно за себе, щоб минулий рік якось погано вплинув на мене. Ні! Я можу цілком щиро сказати:

Будет буря — мы поспорим

И поборемся мы с ней!

Ще раз — щастя Вам усім.

З щирою повагою
Василь

Публікується вперше за автографом — ІЛ, ф.170, №2164.

14. ДО ВІКТОРА ДІДКІВСЬКОГО

[Травень 1961]

Дорогий Вікторе!

Вибач, що довго не відповідав. Правда, я надіслав тобі святкове привітання, хоч і не знаю, чи одержав ти його. Зараз у мене досить клопітно. Готуюсь до екзаменів, хочу в цьому році добитись до домівки, але не знаю, що вийде. Мені зараз дуже бракує часу, вражень, матеріалу як збудника. Отож нічого не пишу, нічого не чекаю. Вірші мої по черзі бракували Д.Білоус, журнал “Дніпро”; нарешті молодіжний альманах, котрий незабаром має вийти у видавництві “Молодь”. Це мені прикро було знести, бо вважаю, можливо і з самолюбства, що останні мої речі більш реальні, більш вдалі, зрештою, більше мені подобаються.

Придбав останнім часом О.Уайльда, А.Рембо, “Ляльку” Пруса і книгу Ірвінга Стоуна про Ван-Гога (“Жага життя”). Пиши, як вдалися тобі кругосвітні мандри, які враження, які плани на літо. Борис пише мені регулярно, вислав своє фото. Уже все остобісіло, хоч літом і не так скучно. Коли мені не вдасться з пільгами, то лятиму себе до кінця служби: весь квітень і ось уже майже півтравня зубрю устами, тактику, топографію і т.і., що звичайно досить цікаво виглядає при моїх уже усталених уподобаннях. Але половина служби уже пройшла, і тепер легше вловити перспективу. Це злегка підбадьорює і надихає. Ось і все. Привіт твоїй дружині, синові.

Бажаючий Вам здоров'я і успіхів
Василь

Публікується вперше за автографом — ІЛ, ф.170, №2165.

15. ДО ВІКТОРА ДІДКІВСЬКОГО

27.06.1961

Дорогий друже!

Ти маєш рацію — листами один одного ми не балуємо. Та це цілком і зрозуміло, і правдиво: адже писати щодня ми не можемо — уже хоча б тому, що наші листи — це не визнання в коханні, де можна одне і те ж торочити тисячу разів і не боятись, що це стане нудним. Я відповідаю тобі зразу, бо останні два місяці я не писав, окрім батьків, нікому. І жаль, що ніхто не промовить і слова, і не жаль. Але прикро, коли “ніхто не гавкне, не лайне, неначе й не було мене”. Отож, спасибі тобі, Вікторе, що ти згадав про мене.

Час наїжджає на мене зараз якимось невгамовним Молохом, який душить, але від якого і тікати — ганьба, і відчувати — ганьба не менша. Майже не читаю, нічого не пишу, закинув навіть щоденника строчити, хоч почуваюсь зовсім не розпачливо. Важке це “без надії сподіваюсь”, важко виношу його і я. Кожен день чекаєш, що ось сьогодні буде звістка — їхати і здавати екзамени, і кожен день нічого немає. Останні прохання розіслано, останні жаління виказано, останній, здається, терпець витерплено. І стає терпко — на душі. Рятуює добрий Бахус, спорт, діяння як діяння — аби не лишатись на самоті. То було б добре — коли б зараз бути разом, поговорити про нове, про старе, про наше, але коли, зрештою, ми йдемо до цього, то чи варто впадати в печаль? Нехай краще вона буде як спогад — в душі. “Над Дніпром” Корнійчука привіз до нас один поганенький театр, та я ще не зміг побачити.

Звичайно, я не чекаю чогось цікавого зараз від прославленого драматурга, надій не покладаю. Може, через це нам і не подобаються деякі речі?

Отож, я заочно згодний з тобою і про цю драму (бач, як я починаю кострубато писати?).

В цьому році мені вдома не бути. Буду чекати наступного. А це ж так скоро!

Ну, вибачай. Пиши про своє, як здоров'я сина, дружини, як тобі працюється.

Привіт. Привіт.

Бажаючий усім Вам здоров'я і щастя.

Василь

Пиши мені на адресу таку: “в/ч 01649, Стусу В.С.”

Публікується вперше за автографом — ІЛ, ф.170, №2166.

16. ДО ВІКТОРА ДІДКІВСЬКОГО

29.08.1961

Дорогий друже!

Передусім — тьма пробачень. Вийшло так, що я перемандрував з частини, поїхав здавати екзамени, і вийшло те, чого я тут, на місці, ніяк не чекав: я склав усі екзамени, зараз чекаю, коли прийде наказ, і коли на зиму Бог не увінчає свою невтомну працю довгим ведмежим сном, то буду до Нового року вдома.

Кажу, що я тут не чекав цього, бо сесія (напевно, так?) була найважчою з усіх, які я витримував. Усні екзамени я штурмував за старою звичкою, і старий досвід не ошукав мене. Але практичні екзамени були чимось незвичайним для мене. Рік стройбату дав себе знати. Стріляти я стріляв, не влучив — на щастя, я тут не був оригінальним, і ми уже гуртом з кожного дня робили один запаморочливий урок вогневої, поки на колінях і ще деінде не полізли штанці. Тут штурмом не візьмеш, а, втративши останній захист — заслон, почалась паніка. Влучиш — будеш вдома, а ні — значить, служи. Вирішує тіло, голова тільки обтяжує. І ми влучили. Зараз я залишаюсь тут, бо старій частини мені вже не бачити, мене не обтяжують роботою, а я не плачусь і не муляю нікому очі. Ну ось і все, що обумовило мою мовчанку. Отож, будь ласка, не гнівайся. Є тут трохи хлопців з Галичини, вони на таких, як і я, правах, математики, є подільський земляк, і вечорами, згуртувавшись, ми виводимо одностайне “Марічко”. Стало легше на душі і тільки. Апатію прийдеться лікувати вдома.

Віктор! Там, у Сталіно, працює зараз і Володимир Міщенко — теж, як і Колісник, в радіокомітеті. Боря надіслав мені листа з Поділля, де він відпочивав, питався за тебе. І мені стає добре, коли малюєш вигадливо, що то буде, коли ми по дворічних мандрах знову зберемося і порадуємось.

Пиши, як там у тебе, як дружина, синок, як робота, які взагалі новини.

Ось поки і все. Пиши мені на адресу:

Челябінська область, Чебаркуль —4, в/ч 11386 “Г”

Привіт твоїй дружині, Юркові.

Бажаючий усім Вам здоров'я і щастя

Василь

Публікується вперше за автографом — ІЛ, ф.170, №2167.

17. ДО ВІКТОРА ДІДКІВСЬКОГО

16.09.1961

Дорогий друже!

Дуже вдячний тобі за листа. Мені приємно чути, що ти, нівроку, поживаєш, як я зрозумів, незле, що ти ростеш. Не дивлячись на те, що в світі зараз стільки галасу, що чорний молох насувається на нас, закриваючи од сонця наше Завтра, не дивлячись на все це, я надіюся повернутися додому цього року і новоріччя, думаю, стрічатиму у себе. Ти дивишся на всі ці войовничі фейєрверки трохи інакше, ніж я. Мені здається, що тобі не доведеться відірватись од своєї роботи, тобто, що все буде добре, і через 2-3 місяці усе вляжеться, усе стихне, як доволі неприємна згадка про людську — зайву і шкідливу — принциповість і т.д. Досі мені думається, що іде гра, доволі, правда, небезпечна, хто дужчий, у кого міцніші нерви. Так я думав, знаходячись тут. У Вас там можуть бути свої оцінки, бо там, можливо, це і потрібно — як психологічна підготовка, тобто тренування нервів.

Неприємне саме відновлення штурму всесвіту, бо ж, напевно, аплодисменти цього штурму, самий аромат цієї героїки буде помітним в атмосфері. Страшно, що це отруюватиме повітря і далі, а де кінець — невідомо.

Мене поки чекає сержантська посада (так я передчуваю), а повернення буде разом з теперішнім третім роком. І хто знає, скільки ждати — чи кінця 61-го, чи кінця 62-го року.

Я здивований Принцевським, думаю про нього, що він трохи збочив з своєї путі. І не буду дивуватись, коли він одружиться і покине всякі думки, виплекані в вузі, в пору юності. Та і як сказати? Може, це і краще, що можна придумати і що можна зробити? Борис Дорошенко — поборник гедонізму¹, а може, ми і маєм уже на нього право?

Зараз майже не пишу. Відтоді, коли альманах “Ранок” повернув мій рукопис, я опустил руки, відклав це на майбутнє, щоб мати змогу ще раз перевірити себе — на витримку, на бажання, на можливість. До того ж — така порожнеча в серці, що й не сказати. Другий рік, майже зразу після відпустки, надломив мене, і тепер живу здебільша спокійним чеканням наступного. Читаю мало, та і читати нема нічого путнього. Часу бракує, бо в стройбаті я був паном його, а тут навпаки. Чи не листуєшся ти з Іваном? Чи заходить він до тебе? Взагалі, я зараз — після твого листа — думаю написати йому, але, знаючи, що він зараз дуже перевантажений роботою і т. і., боюсь написати, бо не одержу, мабуть, відповіді.

Ну ось, здається, я вже і вилився.

Привіт дружині, синові.

Бажаючий Вам здоров'я і спокою

Василь

Публікується вперше за автографом — ІЛ, ф.170, №2167.

¹ Гедонізм (від гр.hedone — насолода) — етичне вчення, яке метою життя і найвищим благом визнає насолоду.

18. ДО АНАТОЛІЯ ЛАЗОРЕНКА

28.07.1962

Анатолію,

у Володимира Міщенка нещодавно дістав твою адресу. Власне, і дізнався про твою долю, хоча думав, що ти по-старому вчителюєш, а то й, переставши бігати в козачках, і директорствуєш. Про себе скажу, що місце для тебе я звільнив, тобто повернувся додому тоді, коли тебе було забрано. Маю одну зірочку збоку, витерпів малу операцію в армії (це вже сприймаю зараз за жарт, а колись було гірко).

Але замовкаю, бо все це не те, про що тобі слід писати. Де ти служиш? Як там повчають тебе сержанти, старшини чи замполіт? Чи не командує тобою часом вивідний?¹ Чи не відкриваєш ти для себе ті типи, які малювали грубо і багатотелесо деякі наші класики — той тип полтавчанки, який знайомий від Котляревського до Лялі Гончара.

Тобі повезло — з Полтавою. Я був радий Лубнам, правда, без казарм, але все ж було мило. Коли є гріхи, спіши за решту часу виправити, щоб виїзд на екзамени був легким, не таким, як мені, коли пригадали все і цвікали в очі за моє запорозьке сидіння.

Чи є що читати, за чим ти скучаєш і за ким сохнеш?

Деякі новини. Борис одружився, Колісник теж, у Міщенка донька, у Комара — майже збірка, у Устенка² — якась праісторична сокирка, з котрою наші предки ходили в караул.

І.Дзюба, критик, згорів на командировці у Львів — там багато базікав, І.Драч — перекладає, як і Павличко. Стельмах правдами і кривдами написав роман “Правда і кривда”, про котрий можна сказати: багато галасу даремно. Чудовий роман Антоненка-Давидовича “За ширмою”, чудовий Є.Гуцало “Люди серед людей” (автор — хлопчина з 37 року). Ось так.

Було у нас, з 35-ї³, збіговисько у червні. Був навіть Середа з Запоріжжя. Випили-вихилили, напилися-подуріли. Серед найдурніших був автор цього листа — крикун і п’яниця (досвід набуто на солдатчині).

Б’ю в двері редакцій, але поки без успіху. Кожний собака хоче носом ударити по заду. Не вельми приємно оббивати високі пороги!

Коли що буде — сповіщу. Бажаю успіхів. Будь спокійним, я думаю, що все буде гаразд. Прописуй за Полтаву. Чи це хутір, а чи містечко? Що там цікавого?

З 10 липня уже працюю, бо, як солдату, мені дали відпустку на 24 дні.

Вибачай, що такий безглуздий лист. Чи пишеш вірші? Коли так, то по змозі черкни з парочку.

Щастя тобі!

З привітом Василь

Публікується за книгою “Не відлюбив свою тривогу ранню...”, с.21-22. Примітки адресата.

¹ Натяк на гауптвахту, де Василь сидів неодноразово “за пререкання с начальством”.

² Валентин Устенко — історик — надія археологічної науки України. Трагічно загинув.

³ 35-та кімната студентського гуртожитку.

19. ДО АНАТОЛІЯ ЛАЗОРЕНКА

1.10.1962

Толік!

Вибач, що я мовчу довго. Даремно ти розгублюєшся, вагаєшся щодо своїх минулих ідеалів. Це — найнеприємніше. Коли ми почнемо хитатися, як ти пишеш, то що буде з рештою? Тут один мій знайомий — з нових — має таку оптимістичну голову, що тільки позаздриш. Чи були факти — в історії — такої багатомільйонної асиміляції? А ні ж? Чи не забагато нам хочеться для цього часу? (Я сам чую — цей другий аргумент не дуже певний). Не губись. Знай! Поки ми тут, все буде гаразд. (Це аргумент чи не найсильніший). Зараз у молоді — літературної і співчуваючої — є дивні нахили оригінальничати навіть за рахунок національного почуття — його посилення — коли не в душі, то хоч в плані “стильової” специфічності. Це дурниці, але ж...

Придбав “Атомні прелюди” Вінграновського — чудового поета і патріота. Він — учень Довженків.

За “казан”¹ не думай — хай там плавляться кольори, однак кожен з них впливатиме на інший. Твій лист — то фальцет в голосі. Це так. Бережись його, бережи свій голос, як віру, як серце...

Виходить “Соняшник” — збірка Драча. Можеш обох їх придбати — в місті буваючи. Не губись, Толік. Важко бува — я розумію тебе. Але ж це і дає дещо — стаєш хоча б спартанцем і в якійсь мірі гандистом.

Коли вийде 5 номер альманаху “Донбас” — при твоєму бажанні можу вислати. Там мене нібито дають під рубрикою “Зелёные всходы”.

Бувай! Не сердись.

Чи пишеш ти зараз вірші? Коли пишеш — шкрябни якогось.

Може, є в тебе зольдатські? Але — бувай. Я вже чую, що до тебе гука старшина. Зайвий раз кусків (я любив казати там — “шматків”) не варто дражнити.

З привітом,
твій Василь

Публікується за книгою “Не відлюбив свою тривогу ранню...”, с.22-23.

¹ Йдеться про Донбас, куди з усієї країни з’їжджалися люди багатьох національностей, втрачали тут свою національну самобутність — русифікувалися.

20. ДО АНАТОЛІЯ ЛАЗОРЕНКА

25.01.1963

Анатолію!

Вибач, що мовчав досі. Я на своєму досвіді переконуюсь, що люди добрі — на словах (і добрі в діях), люди злі і добрі, що друг — це і недруг, що всі ми — з пільми і світла. Колись я з армії вас лаяв — за мовчанку, тепер лаю себе — теж за мовчанку. Прийми це як є і не гнівайся на мене. Зараз розрахувався в Кіндратівці (в Горлівці)¹, де робив. Що буде далі — не знаю. В Донецьку зараз живу у батьків. Може, знайду десь роботу вдома. В Донецьку відкрився клуб молодого літератора. На ньому — міленько, ходимо вброд по болоті, дригаєм ногами і обхлюпуєм багнюкою один одного. З українців його відвідують Коля Колісник, Володя Міщенко, Толік Гарматюк, Микола Хижняк, я, ряд інших. Нас там майже не видно. Мені недавно там вибили бубна. Але я не дуже скавчав, я згадував, як поводити себе в такій ситуації собаки Д.Лондона. В альманасі надруковані чотири моїх вірші, потім — Міщенкові обіцяють усіх нас дати в “Прапорі” — мабуть, по одному віршику, коли дадуть.

В Донецьку — перетурбації. “Радянська Донеччина” стала речником села, альманах закрили, в Донецьк — є чутки — мають перевести з Києва “Сов. Україну” під назвою “Радуга”. Симптоматично, як сама назва переводиться на Донбас.

Про ті національні невесели, що ти про них мені писав, я шкрябнув одному з київських літераторів², написав гостро, з вереском, згадав усі “ізми”, згадав Валуєва указ 1863 року і наш 1963 року. Він, мабуть, перелякався такого адресата, коли, звичайно, одержав.

Але атмосфера зараз легша. Це ти знаєш, зараз це є і в клубі, у нас, і в літературі. В.Соколов, переляканий і ображений, плакався на клубі на Миколу Вінграновського (ти, звичайно, чув про такого молодого поета?), який сказав привселюдно, що для користі нації треба знищити всіх старших письменників. Правда, він, Вінграновський, щось зараз замовк. Може, його побито самого і він десь скиглить за ворітнею?

Молоді пруть, а їх б’ють. Це завше, це і зараз. І що дивувати?

Комарик³ відповів з армії, амбіційно і розгнівано. Він готує з армії свою збірку, котру нібито заплановано на 1964 рік. Ось поки і все. Ще раз — не сердись. Вибачай мені за мовчанку. Напиши, як там у тебе, чи можна б тобі було вислати кілька збірок. Напиши, що тебе цікавило б.

Драч, Вінграновський, Коротич — це дефіцит. Але варто подумати і над цим, коли вони тобі закортять.

Висилаю тобі один свій вірш. Буду радий, коли ти відповіси тим же!

Щастя тобі, друже!

З привітом

Василь

Публікується за газ. "Донеччина", 12.01.1993.

¹ У Горлівці В.С. працював у школі вчителем української мови.

² Андрієві Малишку.

³ Справжнє прізвище поета Олега Орача — Комар.

21. ДО ВІКТОРА ДІДКІВСЬКОГО

10.02.1963

Вікторе! Друже!

Вибач за мовчанку. Але ти вже звук — до моєї мовчанки і до моїх вибачень. І мені, повір, неприємно дуже, що ти звук до цього.

Час був зайнятий розрахунковими справами. Тепер вдома, у батьків. Шукаю роботи. Чекаю. В школу не хочу. В аспірантуру не готуюсь, бо це річ марна — в моєму профілі. Бо це — часто думається — не наука, а блуд словесний. Будеш в Донецьку мати змогу — заходь. Завжди буду радий.

Прочитав Е.Еррію. Не дуже захоплений. Роллан писав краще. Нашкрябав 60 віршів. Віддав А.В.Клоччі — на попередній суд. А вже потім — побачу, як бути з ними. З Києва — обіцяють — не зовсім певно — дати в "Дніпрі", дати — більш певно — в альманасі, але в якому — невідомо. Може, в "Ранкові" — такий був торік, молодіжний.

Щось довго нема "Прапора" №1 з турніром. Там, кажуть, щось є з мого. Не знаю, і що.

Без роботи дуже мучусь. Бо так, як приживальщик, сидиш біля старих. Але щось уже утну. Хоч чорту в зуби. Кудись влізу. Поїдеш додому — привези привіт мій тещі, дружині, синові.

Тобі ж — від моїх, від Шури.

Всього найкращого тобі!

З щирим привітом

Василь

Публікується вперше за автографом — ІЛ, ф.170, №2168.

22. ДО АНДРІЯ МАЛИШКА

16.02.1963

Шановний Андріє Самійловичу!

Зо два місяці тому я надіслав Вам листа¹, в якому, виливши весь свій біль з приводу багатьох жорстоких "чому", я прохав Вас зарадити чим-небудь. Ваше мовчання стало мені за сувору відповідь. Пробачте. Я і сам дуже часто лаяв себе за той лист, на котрий я, мабуть, не мав жодного права. І не тільки тому, що сам — не з категорії жалобників і не дуже люблю виливати свій біль перед будь-ким.

Одне слово — я, певне, зробив помилку, пишучи того листа.

Бо хіба ж нам життя не зарадить? Чи хіба нам життя не зараджує?

Хай же моїм частковим виправданням буде почуття своєї перед Вами провини.

Щастя Вам, дорогий поете!

З повагою

В.СТУС

Публікується вперше за автографом (ІЦДЛІМ України, ф.22 Малишка А.С.).

¹ Див.: Стус Василь. Твори. — Львів. — Просвіта. — 1994. — Т.4 — С.370-373.

3.12.1963

Буць, привіт!

Вибачай, що мовчав досі. Я ж таки й не обіцяв часто писати. Підкинути тобі трохи новин?

Виходить Б. Грінченко — десь 80 тис. примірників (два томи). Має бути його вечір ось-ось у Жовтн. палаці. Бачив Рильського на вечорі Котляревського. Добрий і мудрий старий добре говорить.

Слухав Павличка — на Кобилянської вечорі. Це чудовий промовець. Вірніше, людина з добрим голосом і чудовою пам'яттю.

Оце 2-го грудня обговорювали в Спілці молодих: Н.Кашук, Д.Онковича, В.Стуса і М.Холодного (прізвища за алфавітом — В.В.). Останній забрав весь вечір на себе. Бо зачитав предурну декларацію («Ми вимагаєм...», «Світ є єдність...», але так по-хохлацькому все це, що стояв гомеричний регіт). Його буквально знищив С.Тельнюк. Дуже дотепно, аж до нетактовності. Отож, всі «критики» обертались навколо Холодного і його віршів. Як на мій погляд, то в його віршах на 95% чортовиння («Я несу людям відро голубого мозку»), а на 5% — поезії. І хорошої. Але він *вже* визначив себе — хахлацькою пихою і т. і.

Не знаю, що писатимуть у звіті, але це смішно: 5-6 студентів КДУ возводили Миколу в генії. Це були писані декларації (Холодний — геній — народ — партія — комунізм). Отакий плели ланцюжок. Можна гадати, що нас трьох — не обговорювали, хоч насправді найкраще *прозвучав* у залі — Дмитро Онкович.

Познайомився з твоїм Мамайсуром¹. Читав його вірші. Ходжу в «Молодь» — там літстудія. Дуже *цікавий* — Грицько Кириченко, студент-чернігівець з довженківським голосом, боксер 1-го розряду, гарний поет.

Цікавий, але позер Мовчан Павло. Дмитро Онкович — таки славний поет. Трохи традиційна — Кашук. Але я з нею не прозвучав.

Придбав Чичибабіна² (коли нема — вишлю), Олеся давнього. На-рік (очевидно, на наступний рік — В.В.) в «Б-ке поета» виходить Пастернак. Багато читаю, німецька заїдає найбільше.

Пиши, що там у вас в газеті. Принагідне передай Хижнякові³, що коли він хоче, щоб його обговорювали в «Молоді» — хай напише Д.Білоусові. Хай з ним спішеться і вивірить усе, тобто встановить (контакт — В.В.).

Нарешті — одне прохання. Мій гонорар⁴ — Василю Івановичу Стусу вислати в газету («Соціалістичний Донбас» — В.В.).

Будь ласка, зайди на Головоштамт і попроси їх, нехай відішлють на вид-во «Молодь», тобто назад. А коли зможеш зробити доручення за Василя Івановича, то перешли моїм старим. Тобто, одержиш сам і переадресуєш (Донецьк-26, Концедалова, 19, Стусу Семену Дем'яновичу).

Ну от, поки все. Полай Колісника⁵, що не пише мені, і скажи, що моя адреса — на конверті, а в листі — помилкова. І вибачся за поганий лист, звичайно, від мого імені.

Привіт всьому українському штабові газети, працівникам газети. З першого — до третього поверхів.

Коли тобі що треба — пиши. Можу вислати тобі Олеся, Чичибабіна, Саят-Нову.

З привітом,

Василь

Вперше опубліковано Володимир Вербіченко. Вістря пласта. — К. ДП „Редакція журналу „Охорона праці“, 2004, 150 с.

Примітки автора публікації.

¹ Б. Мамайсуром я вчився у Харківському інституті культури.

² Заборонені вірші Чичибабіна мені були відомі ще по Харкову, і деякі я читав Василю.

³ Микола Хижняк, журналіст з м. Маріїнки, Донецької області. Нині член СПУ.

⁴ З "Літературної України" за нашу публікацію. Гонорар я передав родині Василя.

⁵ Микола Колісник, Володимир Міщенко, студентські друзі Василя, тоді працювали на Донецькому обласному радіо.

23. ДО ІГОРЯ НИЖНИКА

[25.12.1963]

Ігоре!

Новорічний привіт тобі від Святославичів — від киян знайомих. А що "несть им числа", то й я, грішний і сірий, поміж них буду. Всього тобі найкращого в Новому році! Віршів! Збірки! Гонорару! Галасу, як весільного кола! Колá, як дружньої поради! Порáди парадної! І парадного місця серед таких, як ми з тобою, літературних шмаркачів. А ще бажаю — упитися на Новий рік. А ще — першого січня мати світлу голову. А ще — не думати, що хтось дере носа (мовляв, у нього з носа ж щось довше виглядає, а він — раденький, що дурненький — дере його). Віктор Панасович* дав мені твою адресу, і я потерпаю, що не знайде моя цидула шляху до Галіції. Лист твій мені старі переслали з дому. Але без конверта. А одеські адреси я забув удома. Сорока не має. А Гревцев слово лиш має тепле. Тут І.Світличний збирається щось писати про "шмаркачів", то ти вишли на мене з десятеро своїх віршів, найкращих, без огляду на все інше. Головно ж — найкращих. Хоч — більше. Але не менше. Коли зможеш, то вишли адреси. Я дуже завинив перед багатьма. Не сердись на мене, а то я тобі дам колись! Сердитись — зась! Зарубай собі на носі!

Читав про обговорення? Тельнюк набрехав. Все на вечері вертілось навколо строкатої сорочки Холодного. Про нас мовчали, бо й не знали наших віршів присутні.

Але замовкаю, бо чи одержиш ти листа, чи ні?

То ж ще раз вітаю — може, й не тебе. Але ж хтось-таки прочитає (цікавих достобіса на світі): куди й не треба часом сунуть свої рильця! Тоді — вітаю чиесь рильце. Щоб його кукурудзою загодовували так, як мене тут.

Будь, Ігоре!

Публікується вперше за автографом — ІЛ, ф.170, № 2248.

23-А. ДО ВОЛОДИМИРА ВЕРБИЧЕНКА (БУЦА)

22.1.1964

Буцю!

Привіт! Ти якої холери мовчиш? Чи чому я мовчу? Оце згадав і вирішив настрочити. Як ся маєш? Як справи? Чи ще не одружився, бува?

Мені так набридла столиця, як гірка редька. Такі тут міщани, такі залякані, що не знаю, як тільки з ними будуватимуть світле майбутнє.

Кияни — як завойовники. На кожному кроці можна почути: «А вы бы не могли более понятно разговаривать?», «Вы, наверное, националист? Я знаю одно место на площади Сталина (спочатку було написано «Леніна», але закреслено і згори поставлено «Сталина» — В.В.), где по-украински говорят...»

Краще вже або в Донецьк — там краще, або на село.

Пишу мало. Більше читаю. Ходжу на вечори. Гарний був Симоненків вечір («Одни нац-сты!» — хтось кваліфікував з *обов'язкових* присутніх), Елланів — була жінка, діти,

* Іванисенко

онуки навіть, друзі і т. і. Я тобі писав і ще раз. Коли є в Донецьку, придбай «Укр. мистецтво 15-17 ст.» П.Білецького і Г.Логвин «Укр. искусство». Особливо цю останню.

Чи буваєш на клубі?¹ Що там?

Як чуються твої драгомани?² Привіт їм. Чи маєш «обойму» збірок молодих (де Мамайсур, Гарматюк, «Нате!» і т.і.)? Чи зміг би перекласти вірші мої з укр. на російську, так, щоб з поганих вийшли кращі? Це для того, щоб їх потім проглянув тов. Лукацький³. Я жартую. Бо ти подумаєш — це обходить мене.

Ходжу на «Молодь». Там є гарні поети. І поетки. Багато працюю, але, часом, згадуючи, жалкую за Буцьом і «Соцдонбасом».

Пиши, що там новенького у вас, на Донеччині. Я мовчки зітхаю і наостанок передаю привіт всім працівникам газети.

Пиши, Буць,

Бо битиму.

Прийду і битиму.

І битиму-битиму.

З привітом удруге,

Василь.

Напиши мені, коли є Логвин, коли ж є — повідом на радіо. Хай придбають.

Вперше опубліковано Володимир Вербиченко. Вістря пласта. — К. ДП „Редакція журналу „Охорона праці”, 2004, 150 с.

Примітки автора публікації.

¹ Тоді діяли літстудії в клубі письменників та в редакції газети "Комсомолец Донбасу".

² Тодішні перекладачі української редакції "Соціалістичного Донбасу".

³ Олександр Лукацький, літпрацівник відділу культури "Соціалістичного Донбасу". Деякі переклади з російської я друкував у пресі.

23-Б. ДО ВОЛОДИМИРА ВЕРБИЧЕНКА (БУЦА)

20.2.1964

Володя! Дорогий!

Я не зміг прочитати листа одразу. У мене зараз великі неприємності. Виїздив з Києва. Але все це — між нами.

Читав твого листа і дякував тобі. Спасибі, друже. Писав тобі, щоб ти не пропустив, бо тут я зміг дістати 1 примірник. Краще даватимеш читати студійцям — з радіо.

Коли бачитимеш Шуру, нічого не кажи за мої клопоти. І взагалі — нікому.

Дуже хотів би, щоб ти розв'язав собі руки, лишивши одну газету. Міг би писати, бомбардувати редакції і відганяти від себе думки про ремісництво і т. і. Вчився б у педіні, коли не пропало бажання. Як на мене, то це і не дуже потрібне. Вища освіта є, а мати патент на жебрака-вчителя — на кий біс усе тобі?

Отоді ти і на клубі буватимеш, і на «К.Донб.». То клуб розклубився?

Давно б так. В Києві це вже постфактум. І. Світличного звільнили з Академії. Так заманулось, мабуть, комусь із зверхніх. Симоненків вечір — хіба ж це не інкримінація?

Нащо тобі моє про Шевченка¹? Влітку на канікулах — покажу. Та й дещо вже читав тобі — ще на роботі.

На все тобі добре, друже.

Шура якось писала, що в нас нічого не вийде, і Буц напише оповідання. Я сказав їй, що він не напише, бо оповідання із щасливим кінцем — то занадто традиційно. А Буцові, як і всім, хочеться бути новатором. Чи не так? Не напишеш?

Пиши, дорогий. З такими, як ти, і дружать, і листуються. Мені потрібні твої листи. Боюсь казати компліменти. Замовкаю.

Привіт Кост. Федоровичу. Привіт газетярм

Вперше опубліковано Володимир Вербиченко. Вістря пласта. — К. ДП „Редакція журналу „Охорона праці”, 2004, 150 с.

Примітки автора публікації.

¹ Хотілося запропонувати газеті: аспірантові гроші не завадили б.

24. ДО ІГОРЯ НИЖНИКА

[2.03.1964]

Ігоре!

Мені найбільше сподобалось, що все на світі Ви зводите до однієї причини: загордився, запишався і т. д. Я не можу — будь-коли писати листи. Тим більше — зараз. Маю великий клопіт удома. Не можу працювати. Не можу спати. Не можу збожеволіти. А вам листи. Помри, а листа напиши. Ну ж, дорогий, всі ми люди.

Твої вірші я прочитав. Відразу ж віддав Віктору Панасовичу. Вони поки в нього. Потім дам Світличному. Добре, якби ти вислав вірша про завелику труну. Я їм переповів цей вірш. І всім стало зрозуміло, що автор його — поет. Вірніше, що це — саме те, що дає право вірити людині.

Отож, вишли його. Твої вірші я вже забув (давно ж робилося — коли читав). Вірші не сподобались мені. Втім, я перечитаю і більш докладно напишу. Пахло з них Одесою, точніше — Миколою** чути було. Вибач. Так гидко сказав я це. Я не аматор ярликів. Те, що робить Микола, можеш ти робити. Бо поет ти не молодший за нього, а коли є спільне, то все визначає сила, а не час (хто перший написав). По часі скажуть, що доброго є. Ти, здається, в них трошки обтяжуєш розмислом, головою, аналізом. Вірш не кипить. Правда, це мій смак. Отож, не зважай.

У Київ приїзди в травні. Потім напишу. Тоді будуть канівські торжества. А зараз — вечори, концерти і застереження декого, що ювілей посилює націоналізм. Цікаво, який? Буржуазний, чи соціалістичний, чи націоналізм епохи поступового переходу до комунізму?

Був вечір пам'яті Лесі. Костенко читала дуже громадянські вірші. Це було чудово. Коротич поганенько, хоч і з успіхом виступив. Про виступи Воронька, В.Ткаченко, Забашти не кажу.

Не сердься. Це не годиться робити.

Вірші вишли. Але — Бога ради — без лайки. Мені й без того невесело зараз.

Щастя тобі.

З привітом

Василь

Публікується вперше за автографом — ІЛ, ф.170, № 2248.

25. ДО ВІКТОРА ДІДКІВСЬКОГО

9.03.1964

Вікторе!

Насилу спромігся після всіх невесел відповісти, вітаючи все твоє збільшене сімейство, вітаючи тебе на рідній Донеччині. Маю клопоту немало — за семінарами і заняттями, вечорами, роботою. Дихнути часом нема як. Живу, як аскет, коло знайомих звужую до мінімуму. Та й це все не те, що мав на Донбасі. Вірші йдуть дуже туго. Але я бачу, що вони

** Вінгнановським

йдуть, отожд, мусять іти. І жаль, що їх енергія перехлюпується на інше. Часом вже “промацав” вірш, відчув, як кольку, а там тебе закрутило-завихрило, що здається, й голову тратиш.

Аналізую зараз — про себе — що є. А є гарні вірші Костенко (недавно чув на Лесиному вечорі), деякі гарні Драча і декого з молодих. На щастя, вони ще невідомі і тому не обтяжені власною геніальністю. “Атомнопрелюдного”¹ не бачу і не знаю, що в нього. Хоч “Зміна” показала, що він бухне і бухне. І все це добре. І все це не на рік. В Києві торжества, мабуть, минуть без ексцесів. Правда, я не дуже і в курсі справ. На 9-е, вечір, квитка не маю, бо там — тільки довірені будуть.

Тему собі обрав і маю надію добити її за 3 роки. Правда, шеф у мене трохи з витребеньками. Але дасть Біг...

Твого товариша не бачив, хоч він, напевно, мені й знайомий на обличчя.

Чи не пише тобі Борис Дорошенко? Як він там? У мене якось не лежить душа, щоб йому написати. Так уже: розбили глек, то й не хочеться повертатись. Я думаю, ти дещо маєш з віршів? Коли ні, то звернись до сусіда свого. Поки будь здоровий.

З привітом.

Василь

Стеж, є Грицько Кириченко — славний, Василь Мельник — теж. Прозаїк Ко(у?)нцевич — був у “Дніпрі”, в “Літературній Україні”. Ти знаєш, В.Шевчуку і Дрозду забрали голови. Гуцало — славний хлопчик, як дитинча, але він погоди не зробить.

Тут такі смаки на літературу, що я жалкую — нема донецьких критеріїв.

Знову — щастя тобі.

Публікується вперше за автографом № ІЛ, ф.170, №2169.

¹ Йдеться про Миколу Вінграновського — від назви його збірки “Атомні прелюди”.

26. ДО ІГОРЯ НИЖНИКА

22.03.1964

Ігоре!

Твої вірші так само, як і мені, сподобались Віктору Панасовичу. Втім, він, може, тобі писав про це. Але Світличний оцінив їх значно вище, і коли ти нічого не матимеш проти (!), він, певно, дещо запропонує в “Зміну”. І ще одне: він відчув — без моїх нагадувань — сліди Миколині. Так що не дери носа і зрозумій це як недолік. Коли це співзвучне, то в тебе виражено менш вдало. Інакше б сказали: “нижниківщина” у Миколи. Але той бив уже кулаком, а ти ще не встигнув? То, голубе, дивись, щоб, коли до столу дійде черга, бив, кулака не жаліючи. А вже “нижниківщину” ми, читачі, вимовити зможемо. То радій. Після Іванових хвалінь мені немало в тебе здалось кращим, ніж доти (уяви собі таку вже безхребетність мою). Я тобі скажу як читач: не люблю твого апелювання до читача. Пиши в собі — без апеляцій. Може, буде краще? Я не знаю. В тебе світла голівка, то думай сам. Венера твоя неестетична, груба і на цьому всі “внутрішні рецензенти” зійшлися. Це для тебе нетипово — такі естетичні зриви. Віршів у мене немає зараз. Пишу по пам’яті, то вже даруй.

Коли хоч, придбай (передплати) Канта, “Українське мистецтво” (в 6 томах), може, є в вас “Украинское искусство”. То на травні ти будеш тут? Коли будеш, у мене можеш перебути, коли, звичайно, це тебе влаштує.

Ну, й будь.

З невеселими вітаннями київськими

Василь

22.3.64 р.

Читай Пастернака, Цветаєву, С.Незвала¹, але читай, будучи Нижником. Музика тобі не набридла? Втім, вибач, це, здається, “мимо” мого носа. Вознесенського не читай, крім “Сигулды”. Гарний Підпалый — з “перших акордів” Держлітвидаву. І ще одне: Стусові кортить бути науковцем, то ти йому не вір. Він — невір.

Публікується вперше за автографом — ІЛ, ф.170, № 2248.

¹ Очевидно, йдеться про чеського письменника Вітезслава Незвала.

27. ДО ЮРІЯ БАДЗЯ

14.07.1964

Юрцю!

Коли там мені щось є, то напиши або перешли сюди, додому. Як там тобі пишеться? Доплітаєш у свою систему корективи шефові?¹ Га? Помагай бі. Звичайно, на такий порожній лист можеш не писати. Ну, а що, коли там щось дуже пильне, то знатимеш, як писати. Іще згадав, Юрку. Женя мене якось просив за “Самоучитель немецкого языка” В.Девекина і М.Белякова. Я його відіслав Миколі Раєцькому на Вінничину. Це хлопець, з яким я вчився разом в педіні. Зараз заліз у Бар, якесь сільце Ялтушків. Прислав фото — такі забрьохані чоботи — газетярує, ніби-то коректором. Такий смішний видає з виду. Обмирщів, мабуть. Здається, в Летичеві, в газеті. Сім’я. Без квартири. Щодня їздить додому в село.

То коли Жені так нагально треба, напиши, чи він хай напише, то я попрошу його вислати назад — чи мені, чи, краще, Вам. Щоб не пересилати зайвий раз. Коли Жені підійде “Самовчитель німецької мови” Гердта, то я його одразу ж вишлю. Хай-но тільки нагадає. А то я привезу його в кінці серпня. А ти, Юрку, дивись. Поки я приїду, щоб ти дисертацію закінчив. Інакше я тобі щовечора буду читати вірші свої. Побачу, якої ти тоді заспіваєш! А тепер — будь. Коли мені що є — перешли, не лінуйся.

Привіти порознось від мене.

А тобі мій — па!

Василь

Публікується за ксерокопією автографа — ІЛ, ф.170, №2143.

¹ Йдеться про М.Шамоту, наукового керівника дисертації аспіранта Ю.Бадзя.

28. ДО ЮРІЯ БАДЗЯ

29.07.1964

Юр!

Дуже вдячний — за листа. Вчора був у книгарні іноземної книги. Рільке там немає. Дуже тебе прошу: коли є змога, то дістань. З Чернівцець, може, не варт замовляти. Може, допоміг би Роман Корогодський у Києві, га?

Дуже було б добре, аби ти мені не вислав гонорару, а придбав би Рільке. На Бога, Юрку! Вік молитимусь на тебе.

Мої поштівки хай тобі надалі голови не морочать. То я так собі нагадав, аби чимось допхати листа.

Микола мені ще не відповів, ото ж коли до того не горить і з Гердтом-Девекіним, то вже пождіть із Женею вересня.

Я зараз сиджу над прозою більше. Толстой, Хемінгуей, Бйоль, Моєм і т.і.

Пастернаки мої в Грицька у Києві. А без нього — легше. Більше читаю, а головне — джигую. Хочу вибігатись, аби в Києві не кортіло. Віршів, Юр, не слатиму, га? Краще я

кількома нападами докучатиму тобі з ними там, у Києві. Юр, коронуй дисертацію! Коронуй, вивершуй, вивергай!

Смерть Рильського — і знав про те — дуже вразила. Я його не колись дуже любив. Я його любив. Страшно то все.

Щастя тобі.

Кланяюсь твоїй дружині, друзям.

З привітом

Василь

Публікується вперше за автографом — ІЛ, ф.170, №2144.

29. ДО ВІКТОРА ДІДКІВСЬКОГО

13.11.1964

Вікторе!

Ти знаєш, мене мучить безсоння. Безсонні ночі — як кажани. А в листопаді кажани — понад мою головою, над п'ятим поверхом, об дах (залізний дах!), об дах — б'ють крильцями, пожухлими на вітрі.

Торік — були такі ж безсонні ночі. Тепер — такі ж. Катую себе книгою Т.Шварца “От Шопенгауэра к Хейдеггеру“, катую “Словами“ Сартра (“Новый мир“, №10), катую чим тільки можу. Зарядкою до втоми, перекладами до одуріння. Віршами тільки не катую. Але вірші ідуть — як чорна вода з-під снігу. Непомітно й загрозливо.

Дякую тобі за вітання. Ти не сердись, що я такий от. Я не забудько. Ні. Не вітав нікого. Збирався на свята до Львова, подорож не відбулась. Просидів тут, в гуртожитку. Поваландався, подурів, побайдиковав. Працюю зараз (разом з однією жінкою)¹ над перекладом Брехта, однієї з п'єс (“Життя Галілея“). Придбав нещодавно й спогади про нього — німецькою мовою. Він мене після Хемінгуея — абсолютно бере в полон. Тобто поруч з Хемінгуеєм. Чимало цікавого бачив — з живопису. Чимало читав — дуже цікавого. Як там у тебе справи? Чи маєш ти вільний час? Заходь до Володі, коли можеш прозначити свій маршрут (недільно-суботній — і тільки?) з Ганною чи Юрком, чи гуртом — повз його залякане приміщення. Телевежа ще не впала?

Статтю мою ти дуже не хвали². Нема за що. Крім того, вона підрізана, як то і подобає нашій вільній пресі. Чорти! Викинули прізвище Крижанівського, замінивши на Воронька. Викинули Драча й Вінграновського — бо йшов контекст тугуватий. Втім, то так і годиться. Преса завжди вільна від волі автора. Тим більше, такого парвеню³, як я. Гарні продивився фільми — “Тіні забутих предків“ і “Сон“ славної кіностудії ім.Довженка. Драч каже, що йому тепер не соромно на ній працювати. А його сценарій — поганий. Як — на твою думку? В перспективі — є бажання засісти за англійську мову. Нема одного — часу. В такій перепалці з ним я давно вже не бував.

Моя збірка взяла перший рубіж до видавничого плану. Але ця дистанція з багатьма перепонами має більше за традиційні для спринтерів 80 метрів. Такщо — себе не тішу. Зараз за дверима в Літу⁴ стоїть друга збірка В.Симоненка. Кажуть, має от-от бути сигнальний номер. Але як її приймуть у Літі? Книжок гарних — до біса. Нема як зразу всі читати. Я ж маю 3 томи Рільке. Бог! А чи дістав ти П.Неруду — з 100-ма сонетами про кохання, а 40 лет — Н.Хікмета? Це теж — боги. Особливо, може, Н.Хікмет. Чи не забагато — я часом думаю — для улюбленої мною однопартійної системи в своїх уподобаннях? Пиши, як там твої справи — дисертаційні, десертаційні? Що поробляє Ваня, чи бачиш його. Привіт хлопчикам (отже, й твоєму Юрасеві).

Уклін мій Ані, вашій матері, Світозарі.

Щастя Вам.

З привітом.

Василь

Публікується вперше за автографом — ІЛ, ф.170, № 2170.

¹ З.Б.Йоффе.

² Очевидно, йдеться про статтю “На поетичному турнірі” (“Дніпро”, 1964, №10).

³ Парвеню (франц.) — вискочка, людина, що пробилася у привілейовані верстви суспільства.

⁴ Літ — цензурне управління.

30. ДО ВІКТОРА ДІДКІВСЬКОГО

23.10.1965

Гратуюлю!

Як там поживають господарі дуже гостинної квартири? Сьогодні — субота, і згадався коханий териконовий край (і такий коханий, що мене, волоцюгу, туди не затягнеш і на налигачі). А приводом спогадів — і торжества, сказати б, клоччині¹. Я йому на 19 жовтня надіслав телеграму, ніби-то теплу (як до бойлера, то градусів під 50), але старий дід має своє температурне відчуття. Живу чогось думкою про безславну славу і труд, безвідносний до слави (це, вибачте, теж про діда).

Зараз читаю “Иностранную литературу” №9, де є поеми мого наукового керівника Е.Хемінгуея і п’єса Йонеско. Обов’язково прочитайте — одне і друге. Часто сиджу перед вогняною стихією² (через добу) і думаю, що в полум’ї стільки дружньої мудрості є, і ця дружність і мудрість мене підтримує і навчає. І котловий вогонь учора навчив мене слова “обаранення”. І це слово стало моїм, таким же, як котел, близьким. Чуюся в доброму гуморі, особливо ж, коли цей гумор підтримується скепсисом людини, що живе в божевільні, де такий набір собак і міцних голосів і того здорового, хоч і вільного од будь-яких “поползновений” м’яса, що в такому колі часом і себе чуєш межи ними — зовсім невидільним. Живу, ухопившись за час, віруючи в його добру благосність.

Якось заходив у свій старий будинок т.Шамоти³, де було чимало спроб професійного повчання — як краще підтримувати вогонь і тримати візка, аби не перекинувся і надміру не засолодив перепаччений нюх хитрющим солодом СО (здається). Цей візок крупнозернистого шлаку я сподіваюся через місяць, з 25 листопада, возити парокінню. Може, візок буде легшим, хоч — чисто логічно (це вже вплив “Носорога” Йонеско) — другий кінь може й “сачконути”, а при тому скасує мою філософську самотність. Але я не потураю. Біда біду перебуде.

Я вже думаю, що починаю старіти і, може, зраджувати своїм дотеперішнім принципам (= химерикам). Наприклад, завжди стояв на тому, що одна голова добре, а дві — ще гірше. Зараз думаю навпаки. Наприклад, добре бутися завжди самим собою. Тепер, займаючись казуїстикою, думаю, що “сам собою” — може бути й о двох головах. Наприклад, що те добро, яке маєш як “все своє ношу з собою”, може бути не завжди, і більше: чую його, як нині недозволенну розкіш. Попитай, будь ласка, чи не можна в Донецьку дістати томика Ф.Кафки. Якщо можна дістати (може навіть через спілчан-п’яничок з “Донбасса”) — то, будь ласка, і на мою “істопникову” долю.

Щиро вітаю родину.

Вітай усіх, хто воліє бути вітаним. Мене щось непокоїть, як там здоров’ячко в мамі моєї. Тато чомусь не згадує про те, а я потерпаю і всякі думки йдуть. Просив би тебе дізнатися, як вона чується. Перед нею мені соромно найдужче, що я виріс отаке, масте, одоробло, і нічого і ніяк їй не зробив, не віддячив, не допоміг, не потішив, а смутив одними лише невеселами.

З найкращими побажаннями оптимістично настроєний (“жив Курилка!”)

Василь

Пиши поки на Головпоштамт.

Публікується вперше за автографом — ІЛ, ф.170, №2171.

¹ Андрій Клочья — літературний критик, який жив у Донецьку, завідував відділом культури в газ. “Радянська Донеччина”, ж. “Донбасс” і опікувався літературною молоддю.

² Після виключення з аспірантури за участь у відомій політичній акції в кінотеатрі “Україна”, де В.С. виступив з протестом проти арештів укр. інтелігенції, він не міг знайти роботу. Вдалося влаштуватися кочегаром у дослідному господарстві Укр. наук.-досл. ін-ту садівництва в Феофанії під Києвом.

³ Йдеться про Інститут літератури ім.Т.Г.Шевченка, де директором був Микола Шамота.

31. ДО ВІКТОРА ДІДКІВСЬКОГО

21.11.1965

Вікторе, вітаю!

Дякую тобі за листа. Ти дуже добре написав — щодо інших. Я думаю так само. Маленькі невесели — і люди в плач. Або в шпарку. Однаково. Втім, часом здається, що це стосується і мене. Але здається тільки часом.

Стільки маю планів! І здебільшого на прозу. І колись засяду. “Колись” = скоро. 10-го грудня¹ (переніс) — матиму постійне (чи постійніше) помешкання у Валі. Тоді — працюватиму, відкинувши всі обов’язки.

Погода тут така сама. Ходять тисячі чуток, як тисячі епідемій. Той барліг, де я зараз, думаю скоро покинути. Ось так. На Новий рік сподіваюся вискочити до батьків. Хоч як воно вийде — не знаю. Поки живу сподіваннями. До всього — ще дурнувата ситуація, що ти весь час “на підсосі” (все — на підсосі), і то б’є по самолюбству. Але чорт його бери!

Навіть так от: запрошую батьків на 10-те. А де я їх прилаштую — Бог його знає. Звісно, коли будуть — буде дуже добре. І знайду. Але ж знову — самі плани (дурний думкою багатіє).

Бачив Рільке. Читав. Ти — теж? Нескромний вріз². Дуже. Мені — соромно. За вріз. Зате добре, що читав. Це — вагомніше за сором. Роботу скоро зміню, коли вийде по-моєму, як задумано.

Зараз читаю І.С.Шкловського, Вселенная, жизнь, разум. Це — вималює і рятує.

Не сердься, що я не запрошую Вас на свої свята.

Щастя Вам усім.

З повагою

Василь

Одержав знову. Згода. Вірю твоїм смакам. Можеш робити, що тобі завгодно. Я його трохи знаю, Кравченка. Талановитий, але тримається як геній. Бог з ним. Уже видужав. Але маю нові клопоти. Може, скоро відчую магнетичні терикони і зірвусь. Будь.

Публікується вперше за автографом — ІЛ, ф.170, №2171.

¹ Йдеться про одруження з Валентиною Попелюх.

² Йдеться про добірку Стусових перекладів з Рільке в газеті “На будові”. Автор “нескромного врізу” — Василь Захарченко.

32. ДО ПАНАСА ЗАЛИВАХИ

[Листопад 1966]

Панасе!

Вибач, що я так звертаюсь до тебе — колись раз я бачив тебе в філармонії — ти захопився розмовою з малою Їринкою*, а я був з нею — підійшли до тебе. Тоді ти був

* Жиленко

незнайомим для мене. Але — не тепер. Тепер — ти знайомий, як оцей марш жерців із “Аїди”, що зараз лунає по київському телебаченню. Тобто, бач — знайомий. Ти, звичайно, не пам’ятаєш такого пройдисвіта з Донецька, який ото підходив до тебе з малою грудочкою — Жиленко.

Що хотів тобі сказати. Недавно в Донецьку був голова Ради міністрів Косигін, був він і на тій шахті, де я після Горлівки працював плитовим трохи. Це шахта “Октябрьская” м.Донецька. То мій товариш з ним розмовляв, і якось зайшла мова про вас — в’язнів¹. Товариш казав, що з вами негречно поводяться, і наводив деякі факти — як ведуться з Даніелем, Караванським. То Косигін сказав, що він не знав того, а колись так намне хвоста тим паскудам-начальникам, що знати будуть повік. Чоловік він рішучий, і думаю, що матимете нових начлагів, коли ваші “педагоги” не матимуть зайвої клепки. І ото товариш мені розповів — і я вирішив — тобі переписати, аби ти (і інші) не вішали носа. Але хіба ж Ви його вішаєте? Мені ваші місця знайомі — 5 літ тому служив на північній Свердловщині, то проїздив і ваші благословенні краї. Тільки не знав, що все то матиме колись славу інтелектуальної Мекки, куди збиратимуться кращі розуми під капральський нагляд.

Срунда, Панасе. У мене таке відчуття, що вже жалкую — якого біса місцева сволота не запроторила мене туди до Вас. Побути там кілька років — нікому не завадить. Навіть тому начлагові, якого так лаяв Косигін. Він у вас свиня, як і належить начлагові? Тепер буде (або — має бути) славний чоловік у торжковських туфлях².

Ти не обурюйся, що я так пишу. Знаю, ти його любиш, як вихованець. Але я так не думаю.

Бувши в Донецьку, бачив стели групи Синиці. Враження різне, але одна з мозаїк у ювелірній крамниці — пречудова³. Сотка (100 м2) мені не сподобалась, і я потішаю себе тим, що профан у цих мистецтвах.

Недавно був у мене (сьогодні я збагатів на сина!) Микола Холодний з якимось гидким Василем Глинчаком зі Львова. Микола геть усього боїться. То вже трохи його заспокоїли. Бо, виселеному з Києва, йому не мед. Читаю всілякі міністерські доповіді і повість Дюрренматта “Грек шукає гречанку”. Тягне на прозу, але жалкую, що крім стройбатівської не мав ніякої зеківської практики. Чи не знаєш, у Вас не можна стажуватися на посаді молодшого зека? Розпитай, будь ласка, у якого бурмила.

Завтра — з’їзд письменників. Все, здається, розіграно дорешти. Преса мовчить, хіба що який відважний Гуцало згадає одіозну Л.Костенко та М.Вінграновського. В Одесі мені читали його вірша:

Повідлітало і не стало.
І стало синьо в небесах.
За птахом птах. За птахом птах.
За птахом птах. Повідлітало.
Зацвів мороз. Нам не видати
з тобою літа до весни.
Заснуло літо біля хати,
зобачить хата білі сни.
Що бачиш ти? За білим снінням
ти бачиш гори, степ і шлях
і мокрі щоки на щоках
і голос, зірваний тремтінням.
Ми знаємо, куди йдемо,
як наші ночі йдуть за днями,
і України знамено
над нами, Господи, над нами.
Не вірю в долю — в Україну!

Вона мій Бог і проводир.
У щастя вірю, вірю в мир
і хоч загину — до загину!
До бою, бо не буде бою!
Міщанство знелюдить і нас.
Погасло літо — день не згас,
і я з тобою, як з собою.

Бач, як ламається Микола від геніяльного до просто дешевого. Але я вірю в нього найбільше — він найчистіший талант.

З новин — іще такі: десь за місяць буде Плужник — я вже бачив третю верстку⁴. Новиченко написав величезну передмову, де провадить довго і нудно. Там будуть дві поеми Євгена Павловича. Недавно був вечір пам'яті Зерова. Г.П.Кочур цікаво розповідав про поневіряння. Читав деякі тюремні листи. Це було цікаво. Гарно провадив і Євген^{*} — але завжди з дозою романтики, як він те полюбляє. Бачив у одного товариша автографи Плужника — чіткий впевнений неграйливий почерк. “Каменю один приділ — мовчати”. Знаєш ти Плужника?

Звичайно, він геній. Так каже Л.Череватенко і В.Шевчук. Останній по вуха закоханий у Підмогильного і пише останнім часом тільки наполовину “під”. У нього гарний розум, але покищо — по-учнівськи гарний.

Може б, ви там займалися вивченням іноземних мов, то можна було б переслати всі словники і літературу?

Може — китайські словники? Тут читався лист про хунвейбінів. Кажуть, “сотрем в порошок” всю імперію.

Щастя тобі, Панасе!

Щастя друзям-побратимам, вже нівроку більше року — а там — кончіл строк і ноги в потолок.

З побажаннями доброго настрою
Василь

Публікується вперше за автографом — ІЛ, ф.170, №2179.

¹ Панаса Заливаху було арештовано 1965 р. разом з Ів.Світличним, Ів.Гелем, Б.Горинем та ін. Відбував покарання в мордовських таборах.

² “Свиньей в торжковских туфлях” назвав поміщика П.Енгельгардта, кріпаком якого був Тарас Шевченко, Карл Брюллов, відвідавши його у справі викупу Шевченка.

³ Група художників-монументалістів, очолювана Гр.Синицею, працювала в Донецьку в 1965-66 рр. До неї входили Алла Горська, Віктор Зарецький, Галина Зубченко, Надія Світлична, О.Коровай, І.Кулик. Було виконано мозаїчне панно на будинку експериментальної школи в Донецьку. Мозаїку в ювелірній крамниці виконали Г.Синиця, Алла Горська та Віктор Зарецький.

⁴ Євген Плужник. Вибрані поезії. — К.: Рад.письменник, 1966.

33. ДО БОГДАНА ГОРИНЯ

[1966]

Я, дорогий, перед тобою дуже завинив: довго не писав, а коли написав — одержав листа назад. То прийми мої спізнілі новорічні поздоровлення — хай тобі швидше мине півтора підневільної зими¹. Богдане, я, думаючи про Вас, припускаю, що у Вас там — не без нарікань потаємних (ви там не зовсім розумієте, як добре уже все зайшло вперед, як просунувся гостинець, яким ідуть не самі “хохли” високої проби). Я знаю (мені тут дещо оповідали), що тобі зле з очима.

* Сверстюк

Рідний! І приснився Ти мені — ідеш, кутуляєш, як слабкий на зуби. І жалобні — шати твої, і морок зі сну, що стоїть позад тебе, — жалобний, і губи жалобні твої. А я ніби-то з кимось іще — там: бачу тебе, вартованого.

— Мене сьогодні пустять уже, — сказав Ти, і не було радості, ні втіхи якої: хорий еси. І такий прогріх відчув я про себе, і ждав я Тебе в якомусь глухому закамарку, де звеселілі зеки здавались мені затятими покручами свавілля, радість яких росте безгрунто, з-за ґрат, угору (іншого шляху нема їй).

Пробач мені, славний.

Оце листа одержав від дорогого мені Василя Голобородька: йому, геніальному, невесело, скрушно за самим — безшорним: він вирвався з-під влади дрібних наживок-принад нашого світу, а в голій порожнечі вирваної зубами свободи відчув таку втому, таку оскаржливу жалобу за собою, за світом, що день йому похитнувся. Я навіть боюсь, щоб нічого він не викинув такого, чому немає вже змін.

Але це — резонатор дуже чуйний. Дасть Біг, він ще оговтається і ще буде з нами (поки біблія його гнітить, врозумлює і знецінює — мовчки, про себе).

Публікується вперше за автографом — ІЛ, ф.170, №2154. Лист не закінчений.

¹ Богдана Гориня було арештовано разом з іншими укр. інакодумцями (Ів. Світличним, П.Заливахою та ін.) у серпні 1965 р.

34. ДО ВАСИЛЯ ЗАХАРЧЕНКА

[1966]

Вітаю тебе!

Чого це ти напρινдився, що я тобі не пишу? Я пишу, а ти сердишся. Я рву робочий час (пишу під час служби), а ти сердишся. Позираю, чи нема кого, хто зараз пошле мене під мать-перемать, а ти сердишся. Не сердься, Василю! Ти молодець, що полегшено обмізковуєш те, що тобі наказали художники. Я не такий ерудит (= я профан) у мистецтві, щоб вести з ними кваліфіковані розмови і роздумувати над тим, буде чи не буде що з їхньої школи¹. Я тільки знаю, що в час великої кризи мистецтва люди роблять що тільки їм заманеться (коли немає належного догляду).

Я оце сиджу тепер над чужою повістиною і бачу, наскільки це нікому не потрібне — не тому, що автор пише надто вже гірше за призвичаєний рівень, а тому, що і те, і друге, і третє — теж нікому не потрібне, бо хто може відповісти — нащо потрібна людська життєдіяльність, коли вона заперечується без заперечень і через [заперечення] не стверджується?

Я оце читаю вірші Брехта — кому воно треба? Кому треба Лорка? Кому треба — всі наші болі, кому зрозуміла чута нами вікова несправедливість, яку тягне тільки ідеаліст (табун вишнево-чорних коней)², а напавду — нічого того не вкорінюється, нічого з того не стає матерією, а тільки збільшує оскарження — все, що мусить збагачувати одвічне, не те, не так і т.ін.? Кому потрібне наше життя донкіхотів-проститутток, що баришують на ідеалізмі (симпатична собі проституточка). Я ще зайду на довшу розмову — до тебе, до інших, до друзів.

Публікується вперше за автографом — ІЛ, ф.170, №2181. Лист не закінчений.

¹ З листа В.Захарченка (17.02.1995) до упорядника тому: "Маються на увазі художники з групи Григорія Синиці (Алла Горська, Віктор Зарецький, Галина Зубченко та ін.). Це десь 1966 р. На початку 1966 р. Василь, приїхавши в Донецьк до батьків, повів мене до школи №5 і показав мозаїки, якими було оздоблено школу ззовні. Сказав, що це робила група київських художників, і назвав Аллу та Віктора. Улітку того ж 1966 р. я познайомився коло цієї школи із Аллою, Віктором, Галиною та Синицею. Вони вхопилися за мене, просили, щоб я написав про них, казали, що засновують сучасну українську національну художню школу в монументалізмі, школу національної колористики. Василь пише, що він "профан" у мистецтві. Я ще

найімовірніше більший профан був. З одного боку, нічого не розумію, щоб писати, а з другого — справа ж свята, треба підтримати. Алла дуже переживала, що їх кидає Синиця. Мабуть, про щось таке я писав Василеві“.

² Слова з вірша І.Драча “Стоколос” (Пам’яті Максима Рильського): “Процокотить за Вами вслід табун вишнево-чорних коней поезій Ваших...”.

35. ДО БОГДАНА ГОРИНЯ

[1967]

Богданцю-друзе!

Дуже тебе перепрошую за той брудний попередній лист. Стало чути, що в тебе там гіршає зір. Дуже важко відчувати всі Ваші невесели, бачити те, що робиться тут, і відчувати власну безсилість. Якись нитки надій, обривки ліній — і ніякого згущення. Все — епізоди, що сприймаються цілим тільки тоді, коли дивишся (озираєшся) далеко назад. Тоді стає трохи легше. Історикам завжди було трохи легше, ніж людям, що живуть сьогоднішнім.

Недавно один мій товариш, який любить по-жіночому поплакатись біля мене, сказав — ми, мовляв, пропаще покоління. Справді: нам, людям, що доходять (чи перейшли) межу 30-річчя, залишається менша половина з можливого і дарованого нам. Звідти ми винесли тільки лють, невдоволення — наші локомотиви “по той бік пристрасті”. Ця наша лють хіба ще колись нас удруге (чи й не раз) повертатиме до молодості. І, може, стане сумною причиною нашої гіркої подовженої до смерті молодості. Згага незробленого, лють перед неосягненим (ніби й неосягненим), нічні полюції натомість діянь — це наше. Згадую бідного Джойса, що носив свою Ірландію в серці, що зробив із неї духовно-безтелесу інтелігентську реальність і жив — так, як живе всякий (навіть — український) інтелігент: без рук, без яєць, без учинків. Ще: уяви собі предмет у русі. Предмет втрачено, скажімо, він згорів. Лишився тільки рух як пам’ять про предмет і туга предмета, грудний собачий щем перед місяцем. Ти пізнаєш у цьому нас?

Згадую багатьох мучеників наших, бувших до й після бар’єру. І — “повёрхи бар’єрів”. Кожен мав її, свою кривну, за курву, за п’яндижку, за повію, за таку-перетаку. І потім болів нею, люблячи, вже звихнувшись на казці. Як у “Галілеї”¹: чесноти на гидкому ґрунті, квітка, виросла з учорашніх нужників. І цей педерастизм, ця чеснота навпаки, ця гангрена болю видається за патріотизм.

Вибачай мені. Це мені додав люті вчора читаний Мина Мазайло й Малахій². Ця радість пам’яті, вальпургієва ніч осягнень, цей оргазм укотре перечуваної долі — це наше. Гидке. Наше. Тупе — наше. Сліпе — наше. Добре — наше. Незнання — наше. Осліплення духовних пуп’янків — наше.

У нього, мудрого по-особливому, чую колючий дріт до справедливості, чую усміх “парубка моторного” і оргію дикуна.

Не знаю. Я вже прорубав штольню до останньої сили віри. Стою над краєм — радію зі скепсису. Що — тут? Перепрошую — за сказ мій.

Новини — такі. Вся продукція журнальна спихається до ідеального рівня 46-47 рр. Ріжуть повість Є.Гуцала, багато іншої прози, кажуть — путньої (Гуцала — теж). Вимели шпальти, ніби там був шабаш прекрасних амазонок із Лисої гори!

Канадійські комуністи, здається, поїхали ні з чим³. Та й з чим могли поїхати? Знаєш, що помер останній з могікан — Крип’якевич? А з бандитів — жоден покищо.

Всідаюсь за прозу...

Публікується вперше за автографом — ІЛ, ф.179, №2155. Лист не закінчений і не відісланий.

¹ Драма Б.Брехта “Життя Галілея”.

² Персонажі п’єси Миколи Куліша.

³ У квітні 1967 р. Україну відвідала група канадських комуністів на чолі з Петром Кравчуком. Їх возили по всій Україні, намагаючись переконати у торжестві ленінської національної політики. І хоч одверто перечити можновладцям канадські комуністи не сміли, проте вони не могли не побачити обману й камуфляжу.

36. ДО СВИТЛАНИ КИРИЧЕНКО

[1967]

Світлано!

Будь ласка, вивірте вірш В.Чумака. Рецензія¹ вийшла поверховою — за браком часу, умов (підручної літератури) і просто клепки. Будь ласка, продовжіть хід рецензії (тобто візьміть на себе і передрук, окрім авторства). І перед тим, як..., покажіть Михайлині, яку я перепрошую наперед за дуже неуважне читання і ще більш неуважне — рецензування. І — кланяйтесь їй.

І — з привітом.

І — з найліпшими.

І — побажаннями.

І — Василь.

Публікується вперше за ксерокопією з автографа — ІЛ, ф.170, №2191.

¹ Очевидно, йдеться про рецензію на книгу М.Коцюбинської “Література як мистецтво слова”. Опублікована в ж-лі “Жовтень” (1968, №1).

37. ДО ЮРІЯ БАДЗЯ

[1967—1968]

Юрку!

Заходив — тебе не застав. Я тобі ото читав з другого тому Ремарка. То, будь ласка, уяви, що так і зі мною — *mein Gesicht zerschlagt (?) auf der Spalten (Falten)**. Знайди, прошу, кандидатуру на такого Ремарка. Маленьку якусь. Щоб мав два вуха, один ніс, Прізвище, Ім'я, по батькові і домашню адресу. І подай то солов'їному сусідові того дяді, що назвав чурасенка соціологом; з ким я, того не знаючи, мало не погодився. Негайно б, коли можна.

Публікується вперше за ксерокопією автографа — ІЛ, ф.170, №2145

На час укладання цього тому детально прокоментувати, про що йдеться у листі, було неможливо. Очевидно, В.С. шукав людину, під прізвищем якої він міг би надрукувати свої твори.

38. ДО ЗІНАЇДИ ЙОФФЕ

25.04.1968

Дорога Зінаїдо Борисівно!

Мені було незручно перед Вами весь час, оскільки робота, вкладена Вами в “Життя Галілея”¹, не дала ніякої винагороди. Я це відчував як власний гріх. Хоч, подумуючи, трохи потішав себе: випадок це — далеко не унікальний, він цілком “системний”, а проти “системи” нічого не вдієш, як би тобі й не було соромно.

Це було однією з причин, що я більше не піднімався на третій поверх Вашого будинку.

Друга причина — це мої невесели, чергу яким почав вересень 1965 року. Звільнений з аспірантури “за систематическое нарушение норм поведения... тра-та-та... тра-та-та...”, я працював підручним муляра на будові, був кочегаром, ганяв вагонетки в метро, архіваріусом, зараз працюю в техінформації.

Звичайно, нарікання на себе немає. Навіть більше цього. Але мені важко про все те провадити, а збрехати, відмовчуючись, я не можу. Це (тільки трохи складніше, Ви то

* Зробіть моє обличчя а проваллі (на складці) (нім.)

зрозумієте) було ще однією причиною, чого я не піднімався до рівня вашої закомари на площі космічних їздових.

Були, звичайно, й інші причини — вже менш поважного порядку. Пробачте.

А це я з радістю довідався про те, що М.Мерзлікін, режисер ТЮГу, зацікавився цією п'єсою (між іншим, чи не бачили Ви в “Литературной газете” диспут філосопів про поступ? там Гулига — досить солідний любуудр — пише ахінею про Брехтове розуміння етики).

Виявив зацікавлення і один режисер студії при театральному інституті. Нарешті, один з ім'яреків, котрим, правда, я не дуже вірю, зауважив, що незле було б видати п'єсу окремим виданням у солідному (!) видавництві.

Одне слово, чом не сказати нам “гоп!”?

Але тексту перекладу я не маю. Всі примірники передруку були у Вас. Коли зможете цьому якось зарадити — буде добре. Смію сподіватися, що Ви не сумніваєтесь у моїй — бодай приблизній — порядності.

Дзвонив я допіру Вашій доньці (бачив її виставку на Червоноармійській, мені чимало з того сподобалось, хоч далеко не все; коли довідався, що це Ваша донька, сподобалось більше, правда, уже пам'яттю, спогадом баченого). То вона сказала — має бути у Вас на святки. То Ви вже, будь ласка, зробіть ласку і допоможіть струсити порошок із перекладу.

Після того часу я дещо написав з віршів, кілька підпсевдонімих статей і перекладів, зараз сиджу над упорядкуванням другої збірки віршів (перша ще не вийшла, звичайно) і перекладами віршів з “Вільгельма Мейстера”.

Хай Вам здоровиться! Хай Вам легше дихається, і дивиться, і живеться. І хай Вам тепліше світить сонечко! Щастя Вам!

З привітом

Василь СТУС

Моя адреса: Київ-115, Львівська, 62, кв.1.

Чекаю бодай на Вашу поштівку!

Публікується вперше за автографом — ІЛ, ф.170, №2184.

¹ Йдеться про драму Б.Брехта “Життя Галілея”, яку переклала З.Йоффе. В.С. переклав поетичні частини п'єси та відредагував переклад у цілому.

39. ДО В'ЯЧЕСЛАВА ЧОРНОВОЛА

[1968]

Нещодавно довідався про свою сталу адресу. Перед тим пізно мені була спала думка про те, як тобі можна писати Туди. Але побачив твою сестричку — і довідався: пізно.

Як там тобі трудиться, друже? Заздрив я твоєму оптимізму, читаючи якогось твого листа недавнього, бо тут (я, зрештою, мабуть, не маю права казати “тут”, бо зв'язки мої мінімальні) не дуже весело і не дуже активно. Колись я тобі давав вірші в “Молоду гвардію” і вдячний, що ти там був надрукував щось “формалістичне”. А ще я тобі подам два вірші — один — Голобородьків, а другий — свій. Коли можеш — надрукуй у своїй теперішній газетці, коли підійдуть. Ось Василів:

Буде золото у золоті,
сонце в осінніх березах
і день від того золотішим буде.
Будуть бані черлені березового гаю
золотіші від крон церков старовинних
і стане над тобою висока височина
ще вища від золота золотого
а ти ще нижчим станеш
на коліна станеш.

Будуть прозорими стіни блакитного храму
і слова — прозорими і беззвучними
і поллється на чоло твоє прозора вода.
Мені цей вірш дуже-дуже до вподоби.
А тепер подам тобі свій.

Уже горить трава по осені
і чорні дим'яться поля,
але душі обезголосеній —
і обрій той, і та земля.
Холодним полум'ям займається
повітря, мрійне, як вода.
Не надаремне серце мається,
коли завирувала даль.
Не марне дзвону вечоровому
вторує віроновий крик:
скорись дорозі уготованій,
хоч і коритися не звик.
Але живий живому тішитися,
живий не думає про смерть.
По ярій вечора доріжці
йде місяця остання чверть.
Хай світ насів тобі на горло,
проклятим Марком бродить ніч —
високі тіні, мрії, пориви
мережить тиша по вікні.
Але й під згарищами осені
борикає муругий степ
коли подим'я переддосвіту
з сусідських димарів росте.

Оце те, що мені світлішим видається, і що я тобі написати хотів би. А то — кілька новин — невесел. Оце приїхав до Києва Василь Голобородько, в нього щось зле зі збіркою (з його “Арфи” вийшло 9 книг, а 10-ї, його, немає: задержали). Він, вовкулака, не хоче ставати на задні лапки, і від того вся морока. Тепер загрожують армією ще.

Це була у нас моя мама — побула десь 3 місяці, то я трохи попрацював (зробив кілька статей, упорядкував знову книжку віршів для видавництва, щось переклав із німецької мови). Шкода, що все так по-дурному робиться в цьому світі: те, що хочеш зробити, вимагає чималих зусиль, а їх майже не стає, оскільки тобі наставляють роги на кожному кроці. Оце тепер живу, ніби марную час, і шкода. Шкода від власного безсилля, коли пригадуєш про Вас. А гидке шпаркове шепотіння, що N зняли, а W перемістили, а X сказав, а Y додав, а той... тільки додає безвірної віри, що тут усе так пойнялося гнилизною, що ніде голкою шпигнути.

Вийшов гарний роман “Собор” О.Гончара. Коли повернеш — прочитаєш. Це новий щабель.

Публікується вперше за автографом — ІЛ, ф.170, №2239.

Ти йдеш разом із Оленкою¹ по К.Маркса і лаєш психа одного, що не залізний, як тобі здавалось досі. А ще: псих передирав тебе на Бульварі біля “Молоді” — вусатого, зарослого після геологічних мандрів. Те стоїть і жде черги: коли ти, з’явившись на фінішній прямій, перетнеш стрічку і впадеш нам на руки. Шкода, що за спортсменом тільки спостерігають, а не можна віддати йому власних ніг для біги.

Все ще повернеться, і чую — незабаром. Правда, твоє “незабаром” видовжується, баряться: кінострічку крутять повільно, потім тягнуть назад і крутять знову — докучають одноманітністю. Славку, держись: ми тут підбиваємо часто твої бабки, роблячи зарубки: минуло більше!

Цей самий псих пішов на авантюру: віддав дві збірки поетичні по видавництвах, сподіваючись, що нинішнє покоління колись бачитиме їх на обклашках книгарень. Він щось робить іншого: перекладає німців, трохи — французів. Особливо держиться — Гете і Енценсбергера, сподівається, що вийдуть у тираж його деякі статті, а далі — почнеться смуга прозових вивершень.

Бачив він недавно Михасю: їй зараз зле, бо гарну роботу заперечили кирилюки², але вона складає точну ціну обом і тому не виходить із рівноваги.

Часом заходить В.Голобородько, він має до біса віршів і до біса — прекрасних, і взагалі — до біса прекрасний хлопець при всій своїй неоковирності малого ведмедика.

Тепер літо. Тепер тобі легше має бути: вліті вся наволоч мандрує на південь, і тут повітря розріджується, як у горах. Паралізована сила “інтелектуалів” (слово, яке нараз стало чи не найгадючішим) ще може здобутися на якийсь літній пшик — і не більше. Але міне літо, повернуться південноморді — і тоді все пожвавиться: почнеться здорове соцзмагання.

Трохи набридла цегла мені. Остобісіла — трохи. Добре було б податися кудись, але поки ніяк і не вийде поки ж. Це відвідаю своїх старих і стану до роботи. І коли що зможу зробити за літо — то й моє. Часто розтравлюєш себе тим, що мусиш подесятеритись, оскільки є великий гнів-мус: робити за кількох. Але чути — сили ніби так видушені з тебе, що було б добре, коли б ти потягнув і за самого себе.

Перепрошую тебе дуже за все це пятакання: тобі воно, знаю, видається страх яким нудним. Але то вже вибачай: я думаю, воно теж буде тобі за певну інформацію. Ти вже знаєш, певно, про злецький роман Гончара³, який викликав справедливую офіційну критику. То його хвалільників побили погонажні блудознавці — Моргаєнко й Суярко (під псевдо). То їх, кажуть, у Спілці подовбав Новиченко, і кривий Моргаєнко, не витерпівши, покульгав до дверей. Таке покульгування, на жаль, поки нечасте. Але все буде краще. Я це чую шкурою. Скажімо, міне ще 3-4 роки, і все буде інакшим, багато в чому зміниться.

Зараз тут віхола з автографами кількадесяти киян, що суплікували на щовб⁴. То вже про тебе такі версії вигадують ті, що й купи не держиться. Але це все дурне. Все, Славку, буде добре. Тільки ти, не відриваючись, дивись у ту шпару світла, що до неї ти дерешся — ліктями, коліньми, підборіддям. Май перед собою тільки її, ту шпару, і заради цього економ сили. Бачиш — там посхилялися голодні розчепірені долоні друзів. Тягнись, дорогий. Дерись.

Хай тобі легше посувається вгору.

Твій Василь

Публікується вперше за автографом — ІЛ, ф.170, №2237.

¹ Олена Антонів — друга дружина В.Чорновола.

² Йдеться про роботу “Етюди про поетику Шевченка”. С.Кирилюк — відомий шевченкознавець, завідувач відділу шевченкознавства ІЛ АН УРСР, в якому працювала М.Коцюбинська.

³ Йдеться про роман “Собор”.

⁴ Мова про колективний лист протесту у зв’язку з політичними судовими процесами над інакодумцями в Москві (суд над О.Гінзбургом та Ю.Галансковим) і в Україні (судове переслідування С.Караванського, В.Чорновола та ін.). Лист підписали 139 осіб — відомих учених, літераторів, діячів мистецтва, серед них і В.С.

41. ДО В'ЯЧЕСЛАВА ЧОРНОВОЛА

[1968]

Славку, привіт!

Я не так давно натрапив на твою нову адресу. До цього я не знав, як тобі писати. Виникла одна ідея, але я припізнівся з її реалізацією.

Ви маєте право, зрештою, нарікати на нас. Бо ви — особливо по пам'яті — залишилися сталими епізодами попереднього часу, а до цих епізодів звертаєшся далеко не завжди. Отож, ти зараз мій земляк (я народився в Гайсинському районі), то як там поводяться з тобою на подільській землі?¹

Я читав твого одного листа і думав, скільки в тебе того комсомольського оптимізму. А тут користуєшся тими славними свободами і ходиш як не при власному тілі. Оце недавно “Жовтень” розпечатав одну мою давню рецензію на книгу Михасі (під власним прізвищем)². Поки була з нами мама, міг щось зробити (дещо таки зробив). Тепер увесь час забиратиме Дмитрик.

Ти, певно, читаєш (вам читають) газети і ти трохи орієнтуєшся, як у наш час гостро стоїть питання подальшого зміцнення Варшавського пакту. Сини піддуклянщини починають пригадувати старі історії, коли була проставлена друга дата їхнього життя і, духовно збережені, повертаються до вчорашніх власних подіб з анатомічного театру. Це все наворачтає на думку вшелякї негарні аналогії.

Знаєш, певно, і про нашословців, (читав, принаймні) виступ славного нащадка сапег та інших лицарів?³ То все дуже симптоматично, бо і тут уже славний дурень Андрій Данилович⁴, спустившись із емпіреїв, вдарився задом об дубове дубинівське крісло і влип. Став цікавитись, кажуть, історією: відколи стоять траурні телефони і чому їм не понурювати білих голів.

Словом, під його проводом буде зроблено чимало такого, що ні білий, ні рудий дід⁵ того б і не втяв. Добре тільки, що старі цапи частенько стають беззубими.

Публікується вперше за автографом — ІЛ, ф.170, №2238. Лист не закінчений.

¹ Після першого арешту В.Чорновіл відбував строк у таборі у Вінницькій області — сел. Трудове Піщанського р-ну.

² В.Стус. Від слова до методу //Жовтень.-1968.-№1-С.148-152 (рецензія на книгу М.Коцюбинської “Література як мистецтво слова”. — К. — Наук.думка. — 1965).

³ Йдеться, очевидно, про реакцію українців Чехословаччини (“сини піддуклянщини” — від журналу “Дукля”) і Польщі (“нашословці” — від газети “Наше слово”) на події, пов’язані з введенням військ Радянської армії в 1968 р.

⁴ Андрій Данилович Скаба, секретар ЦК КПУ з ідеології (1963-68), відомий своїми ідеологічними репресіями (“мистецтво, взяте на скабу”, писала Ліна Костенко); після смерті директора Інституту історії АН УРСР М.Дубини посів його місце.

⁵ Обігрується прізвище І.Білодіда, директора Ін-ту мовознавства АН УРСР.

42. ДО АНАТОЛІЯ МОРОЗА

[1968]

Анатолію Трохимовичу!

Докинув до книжки ще 38 віршів, розкидавши їх по окремих циклах. Окрім цього, є ще з 20-30 віршів, які я не міг Вам подавати, оскільки вони ще дуже ідейно незрілі і аполітичні і в них є окремі нездорові настрої.

Я не знаю, що таке збірка і як вона монтується і що від неї правлять. Але сподіваюсь, що шляхом простого редакторського відкидання, яке стало їхнім професійним обов’язком,

тих чи інших аркушів можна дати їй чимало несхожих виразів; різних моїх авторських подоб, бо “сто мене поховано в мені”. І ще — бо “колотнеча душ душ”.

Дуже волів би мати рецензента порядного, хто не плував би своєї власної вимогливості з нетерпимістю до інакомислячих.

Публікується вперше за автографом — ІЛ, ф.170, №2204. Лист не закінчений.

43. ДО ВІКТОРА ДІДКІВСЬКОГО З РОДИНОЮ

6.01.1969

Вікторе, Аню, Юрко, Світозаро!

Вашу адресу я був загубив. І не зміг тому поздоровити Вас із новим роком. Правда, нині новий рік втратив ніби свою якість. Ось уже кілька літ, як рік тягнеться один і той же. Нескінченний рік! Єдине, що має смисл — хай те, що почалося знову першим січня, принесе тобі, Вікторе, кандидатський диплом.

Новин ніяких таких нема. Правда, на звітно-виборчих партзборах ніби гуртом побили паню академікові Шамоті (за те, що він заплямував на ідеологічній нараді всю нашу літературу, як переказували). Паня академіка, звичайно, це перенесла, бо я не думаю, що він геть усе й заперечував. Старий практик-заплічник, він знає, що геть усе трошити не слід. Треба топити десятьох, а підносити бодай одного. Отож, уся сіль у тому, кого він підносив. А про це не вели.

Казав я вже, що маю рецензію Драча на книгу?¹ Більше не буде, бо у видавництві не хочуть мати мороки (а що, коли й друга рецензія буде гарна?).

Такщо, слід ждати — до здиху. Тоді мій Дмитрик прочитає, що писав батько, і вип’є — з компанією гевалів. Мовляв, старий був молодцем: щось таке мазюкав, за що дають метал.

Скоро має початись нова хвиля критики Івана Михайловича². За те, що його книжка дала цим далеким западянам великі прибутки (мільйон тиражу!).

Драча ніби таки залишають у партії. Його виганяли за підпис під листом 150-ти. І він — не зняв. То його ніби прощають (бо він не знімає).

Радості мало. Та не радістю однією вдовольняється людина. Є ще щось, окрім неї.

Хай Вам усім щастить!

З привітом

Валя, Дмитро, Василь

Публікується вперше за автографом — ІЛ, ф.170, №2173.

¹ Іван Драч дав позитивну видавничу рецензію на збірку “Зимові дерева“, подану В.С. до вид-ва “Радянський письменник“.

² Поширювану в самвидаві працю Івана Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація“ було видано за кордоном.

44. ДО ВІРИ ВОВК

16.10.1969

Добридень Вам!

Десь недавно ми розмовляли з Іваном Олексійовичем* — серед його тісної келії, заставленої книгами, згадували Вас, Калинця, говорили за Антонича, і я раптом зрозумів, що те, що, можливо, є в моїх віршах, те, що здається мені лірикою — все це несе на собі відбиток (коли не більше — визначається) вульгарною естетикою. Занадто плоти. Замало духу. Дух — тільки як крик плоті, а не вивільнений, не голий, не сам у собі і собою ж

* Світличним

врівноважений і вилагіднений. І я зрозумів, що я — дикун. Правда, з того є якісь виправдання з огляду на особистості нашого, неестетського виховання. З огляду на естетичну школу великих Ів. Франка, Тараса Шевченка і не таких великих, як Щоголів, Вороний, естети двадцятих літ.

Я щиро заздрю Вашій чистоті, Вашій граціозній вглибленості (признаюся: глибина — це єдиний для мене критерій художності; як на мене, вартість вірша визначається на терезах — чим більше важить, тим кращий). Але ось граціозна вглибленість — це те, що дається од природи, чого в мене ніколи не було. Крім того, завше нарікаю на приявну риторичність, гандж келії, в якій пишуться вірші, ніби десь протікає над головою: зле вшита хата.

Ви не прогнівайтесь, коли я брак життєвих новин виправлятиму своєю індивідуальною новоною? Не перечите? Тоді послухайте — і витримуючи міну недовірливості — уважно послухайте¹: вчися чекати, друже, вчися чекати. Ластівки на електричних дротах, почорнілі од сині неба, ще наслухають сумні струми землі; ще підсліплі вікна за тисячі проминулих літ не витворили своєї духовності; ще людська душа шумить, як море, в незручній западині екзистенції; ще потерпає вівериця битий горіх брати з твоєї руки; кам'яній, кам'яній, кам'яній. Тільки твердь — знає самозбереження. (Тут, здається, мають бути змістовними павзи, довгі павзи між інтонаційними кавалками, змістовнішими за зміст приявний; тобто все, може, й так, може, й ні).

Або так: даруйте радощі мої і клопоти мої: нещастя й радощі мої — весняні ручаї. Просвітле небо — аж кипить, просвітле — аж кипить, блажен, хто не навчився жити, блажен, хто зна — любить. О кара земле, окрай гри, бери мене, бери, спасибі, що вгорі кипить сонце! угорі! Спасибі, що росте трава і що душа жива і що ясніє голова і кільчиться трава. Спасибі, коли ти є ти, що ти — це ти і ти, і досить руку простягти — і край, і грай, і ти. І золота твоя габа — на руті, на піску, і на руках, і на губах, і на моїм віку. Пробудь же завжди молодим, пробудь же молодим, в святому літеплі води ти сам стаєш святим. І хай-но очі як вода хай — як жива вода, але ж бо — й горе не біда і — горе — не біда. (Це зовсім недавно, і коли в ньому є трохи голубіні, то це голубінь — підосінена, як кажуть новіші наші літератори). Або ще: але хто поверне руки, рухи, радощі нам? але хто уперто вік рубатиме хащі? Але хто навикне жити, серце ївши своє? Де ті недоріки, кому пам'ять спати дає? Жив чи ні — намарне, все намарне — ти жив чи ні, з вірою у парі ми й без віри — сами-одні. Коли день крилатий немовляти запахне сном — за життя розплата — вечоровим ознобом; не оплакуй втрати душ, бідою видублених, за життя розплата — і до могил до виблих. В знесиллі, у покорі — перепочинь, роки — згінні, як віки, і — намарне чиниш. Все чуже — то наше, а що наше — нам же й чуже, наша доля вража нас доріже — нашим ножом. Марні епітім'ї, не рятує великий піст, дотліває з димом край оспалих синів-лакиз: мало йому горя — ще ховається в сповитки, нині — вчора і раніше за всі віки. А діяння — марні, суєта суєт і мана, бродять біди в парі — що ж то за біда за одна? Причинивши двері — вік молися — Отче ти наш, бо ніхто не верне руки, рухи, радощі нам. (Це та молитва сковородинівська, що я Вам читав тут і яка ніби Вам припала до душі). Але центрує мій версифікаційний шал отаке: справляю в лісі самоту. Берези, у воді по горло, мов риби, тріпаються, чорно в очах, лиш ластівка проворна вгорі прокреслює мету. Справляю в лісі самоту. Гривасті сосни, мов пантери, спокійні в люті, атмосфера гріха в причаєних печерах, а попри стежці день потух. Не так живу? Не так расту? І відкриваю світ не так я? Прокльони — навзаєм віддяки? (Ще не збагнув? Вони — однакі!). Вода — як вурда переляку. Справляю в лісі самоту. (Це недавно, поки мені подобається, але воно не досить тьмяне, щоб бути тривким, — так мені здається). А це давніше моє, ще донецьке, але дороге й досі: Осліпле листя відчувало яр і, палене, збігало до потоку, брело стежками, навпрошки і покотом донизу, в воду — вигасить пожар. У лісі рівний голубий вогонь гудів і струнчив палені дерева, набравши літніх райдуг оберемок, просторив вітер білу хоругов. Осамотілі липи в вітрі хрипли, сухе проміння пахло сірником, і плакала за втраченим вінком юначка, заробивши на горіхи. І верби в шумі

втоплені. Аж ось паде як мед настояно-загуслий останній лист. Зажалобіє з гусінню і — жди-пожди прийдешніх медоносів. Так по стерні збирають пізній даток, так вибілене полотно — в сувій. Так юна породілля стане матір'ю в своєму щасті і в ганьбі своїй. Схилились осоки до води, на шум єдиний в лісі. Яр вирує. А осінь день, як повечір'я, чує. Кружляє лист в передчутті біди.

Заради того, щоб в'яснити ще одну штольню, якою мені доводиться блукати в поетичних пошуках, назову Вам іще таку: Трипільських сонць шалена коловерт волого ллється у трипалі руки богів поганських. Спелілі круки розлітані круг ватрища пожертв. Волів і коней на кострі димлять патрошені гніді і круглі туші. І лускаються лунко, як гладушки, обезголосені тіла закланні. В гінких руках мовчазних рожаниць (це такі богині були в нашій трипільських часів поганщині) високі чари, димом прокіптявілі, і рветься зойк, високий до нестями, тугими борлаками кобилиць. Кружляє ватрище в рухливім колі чар, простерті чари вкручуються в простір, мов пасма дощові, долоні гострі жіночою колишуться печаллю. Сколінені мужі тримають факели, німотні руки перед себе рвуть і неба молять і дощу зовуть, окляклі круг багаття, наче пакілля. Чотири сонця згаснуть угорі, чотирьокрилий день відмайоріє, угрузнуть в ніч язичницькі бори — самі тіла жалобні бовваніють.

Є, власне, ще кілька розробок, але я Вам запропоную дві: Учора, як між сосон догоряв мій день домашніх клопотів, я думав: життя — занадто довге задля нас. Червоні коні пристрасті давно відцокотіли брест-литовським трактом. Ось вийди в ніч: ніде тобі нікого, лише й живого — шлюбна служба псів. Вже сни, мої заблукані телята, не знають над собою чабана. Обпалених бажань зчорніле поле безмірне, як голодний спокій мій. Лише кипить у ключ поранне небо, усипане п'тьмою гайвороння, і крику пересохлі фіолети нагадують про тисячі смертей. Вже тлін протяв мою охлялу душу, не висвітлену спалахами років, ти жив, як мер. Роками йшло вмирання. І сто тебе поховано в тобі — відшумувало вічне верховіття, де прозелень наївна, де суцвіття довірливо-немудре. Все. Задоста. Тепер — корчами болю — покричи. От дотягти б до п'ятниці. На тиждень бодай хоч раз пірнути в самоти невисостояний алкоголь. Спинитись обличчям до п'тьми. Хай буде сніг. І хай на лиця падає схололі. Ти тільки тут. Ти — тут. Ти — тільки тут. На цілий світ. І поєдинчим болем обперся об натужні крони сосон, бо стогін їхній, вічністю пропахлий, вивищує покари до покор.

І — нарешті: Куріють вигаслі багаття, собаки виють до зірок, а в річці місяць, мов латаття, доріс до повні і розмок. І в переспраглім фіолеті він невимовно довго чез, лишившись тільки для прикмети як цятка сяєва небес. Самотність аркою провисла, над райські кущі — в пригри снів. Значи по ній щасливі числа. Так, як раніше ти умів — той день, як від земної тверді найперше сонце відійшло, і той, що мітить знаком смерті ще нерозгадане число, а ти іще посередіні, ще посередіні — твоє, отожд радій вечірній днині, допоки в ребра серце б'є.

Ви не дивуйтеся, що в мене багато сосон — то Святошин, то подвір'я, де я живу і де зависає глибоке небо. Оце кілька образків, що я їх Вам пропоную, і сподіваюся, що вони Вам скажуть дещо більше за те, що Ви могли винести тоді з розмови. Бачите, мені незручно в інакший спосіб писати до Вас, адже Вас я знаю по акаціях і Вероніці, а Ви мене — хіба що як хулігана.

Був це я недавно в пані Орісі * і щось згадували за Вас, і вона жартома показала додолу — це Віра десь там, тобто, по той бік земної кулі. А мені здається, що Ви — там, угорі, над головою, на рівні небесних сфер. І все вивищується.

Щастя Вам, панно Віро!

Василь Стус

Коли б забули мою адресу : Київ-115, вул.Львівська, 62, кв.1.

* Ірини Стешенко

В Києві зараз гарна виставка Синякової — художниці кола Хлебнікова, Пастернака і українського сонця (сама вона — з Харківщини). Ще жива, але не вірить, що вона митець. Певен, що Вам вона була б до вподоби. Крім того, в Лаврі виставлено напостійно наших примітивісток — Ганну Білокур², Собачко-Шостак. І ще — київське “Динамо” — футбольна команда наша — добре грає. І ще — гарно світить вересневе сонце. І гарно осипаються каштани. І — слава Богу — ще є чого задирати голову догори!

Вперше опубліковано в ж-лі “Сучасність”. — 1989 — №9. — С.35-38.

Публікується за ксерокопією автографа — ІЛ, ф.170, №2148

¹ Далі — ремінісценції з власних віршів В.С.

² Очевидна помилка — йдеться про Катерину Білокур (контамінація з іменем художниці Собачко-Шостак — Ганна).

45. ДО ЗІНАЇДИ ЙОФФЕ

20.10.1969

Шановна Зінаїдо Борисівно!

Колись, сидючи над “Галілеєм” у приємній компанії, я й не думав, що він стане предметом мого сорому перед Вами. Відколи я попросив у Вас два примірники, нічого не змінилося. Хіба що один із них досі держить Лесь Танюк у Москві (недавно я переказував через товариша, аби Лесь повернув його, але товариш відказав, що Лесь хоче його ще потримати). Між іншим, Лесь казав мені, що переклад незле враження справляє.

Другий примірник лежить у мене. Я спробував був позначувати ті лексеми, звороти, конструкції, які мені зараз не дуже до вподоби, але роботи не довів, розуміючи її марноту (Ви там, я — тут). Та й суть — не в тому: що шліфувати переклад, який, може, поточать миші?

Мені здається, Роман** має рацію. Треба надіслати переклад у видавництво “Мистецтво”, і хай там вилежується, адже це єдина можливість, щоб десь його приткнути. Я пробував з кількома особами-перекладачами поговорити про переклад, але з того нічого не вийшло: я, певне, не вмію розмовляти як слід.

Отож, коли у Вас є перший примірник, то надішліть туди (директор видавництва — Кулінич)¹, а коли нема, то тоді я передрукую тут і через посередництво Олі Рапай віддам його (тобто, коли Оля буде згодна). Бачте, в мене зараз таке прізвище, що з ним гріх і потикатись межи люди.

Що ж до Романової фрази, то це — в його стилі. На жаль. Це той пунктик, за який я часом легковажу його, Романовою, серйозністю.

Я ще думаю — чи не могла б допомогти Вам Оля? Може б, і могла?

Це видавництво зараз дуже злецьке, якісь там люди поважніші були, а тепер нібито тільки Dreck*, як гречно висловлювався В.Вrecht. Може б, через якогось графіка, який би взявся це проілюструвати: мовляв, дуже цікавий антифашист і все таке? Зрештою, це й справді цікаво — від “Меланхолії” Дюрера до сухуватого експресіонізму В. — масштаби чималенькі: шукай і знаходь. А це саме, перепрошую, Dreck не від того, щоб на видавничому безриб’ї (безриб’ї штучному: не можуть дати готових монографій Логвина і Таранушенка) пропустити щось таке, що не підриває основ і, так би мовити, лежить далеченько від цензурного епіцентру. Ось і все, на жаль, що я можу Вам написати про великого грішника. Вибачайте.

Щасти Вам!

З найкращими побажаннями

** Корогодський
* лайно (нім.)

Василь

Київ-115, Львівська, 62, кв.1, Стус В.

Публікується вперше за автографом — ІЛ, ф.170, №2184.

¹ В.С. помиляється: директором видавництва “Мистецтво” був тоді В.М.Машинцев.

46. ДО ІВАНА СВІТЛИЧНОГО

31.10.1969

Іване!

Дякую Тобі за листочка і за те, що Ти не забув мого прохання. Я придбав “Американских поетов” раніше¹. Але коли в тебе це дублікат — то даси мені для Голобородька. Коли можеш ще придбати “Лорку” Лукашевого² — то візьми для В.Іванисенка — він свого десь посіяв.

Може, там буде великий російський Лорка (два тижні тому його повикреслювали тут з книгарень — продано). А більше ніц не треба. Я ще буду в Донецьку і там понишпорю.

“Вітчизну”, що Ти був давав Генріхові^{**}, я взяв — і мама тобі завезе. Книжка в Льолі. Це й усе.

Було обговорення книжок А.Макарова і П.Кононенка в Спілці³. Дурне обговорення з конячими жартами Волинського і заляканими фіорітурами Сивоконя. Євген Сверстюк сидів і мучив мене своїми гарними дотепами.

Решта — ніби все по-старому. Ще: в “СП” (видавництві) були партзбори. Сказали — повіддавати рукописи — всім цим голобородькам, стусам та іншій наволочі.

Хай Тобі там добре працюється!

Твій Василь

Публікується вперше за автографом — ІЛ, ф.170, №2226.

¹ Американские поэты в переводах М.Зенкевича. — М. — Худ.литература. — 1969.

² Федеріко Гарсія Лорка. Лірика //Переклав з іспанської і склав примітки Микола Лукаш. — К. — Дніпро. — 1969.

³ Йдеться про обговорення книжок А.Макарова “Розмаїття тенденцій” (К. — Рад.письменник. — 1969) та П.Кононенка “Суспільство — людина — герой літератури” (К. — Рад. письменник. — 1968).

47. ДО ВІРИ ВОВК

26.11.1969

Панно Віро!

Дякую за листа. І за вірша. І за Гуцалюка. І за те, що Ви не дискутуєте про поезику, а пишете “Півні з Барселошу”. Помагай-Біг! Правда, Вам легше — не дискутувати. Мені — важче. Іншим разом подискутувати — як медку лизнути. Оце нарешті закінчив довго вимучувану статтю про В.Свідзінського і думаю через неї подискутувати. Може, занесу в “Радянське літературознавство” і попрошу прорецензувати статтю одного з кращих (де там — найкращого!) критиків сучасності Петра Моргаєнка. Ото буде й дискусія! Без неї, буває, й вірші не пишуться. Такщо я від диспутів не відмовляюсь ніколи. І ні з ким. Особливо ж після книги Лорки і філіпиків антилукашівських¹.

Я ще не бачив Кордуна, але гадаю, що незабаром побачу. І тоді — висварю. Добре? Тобто, що вже там не кажіть, а — висварю. Поки Ви одужаєте — висварю (знаєте, я б ніколи не подумав, що в Бразилії є грип, застуда, нежить і всяке-такє). Хай Вам видужується (коли немає нежиті — вірші пишуться краще, авжеж?).

^{**} Дворкові

Я це їздив до своїх стареньких у Донецьк — там мама й тато. Вашого листа вже застав удома. Отож — і забарився з відповіддю. А тут усе так, як було. Слава Богу, майже нічого не змінилось. Але — тільки майже: того хлопця, якого Ви уявляли слабосилим і недужим, а виявилось, що він атлетичної будови, — того хлопця хочуть позбавити естетичного таланту, забравши посвідчення, що власник такого має хист — чи я знаю, що там написано? В мене такого посвідчення не було, та я його й не хочу. А все немудре!

Я собі забутливостю розважаюсь Ось так, скажімо²: На роботі дружина, в яслах син, пиши, розкошуй. Поки година пік — сиди. Втішайся. Постав розкладачку під соснами. Ляж горілиць. Задивляйся у небо. Як ти довго випростуєшся з землі, білий світе! Десятилітнє терпіння — вмирання. Сон — визволення. Визволення — для сну. Порожнеча щастя. Дякую, Господи! Або так, і теж забутливо: О, тим і дорога мені! Перегортаю сторінки книжок, іду в крамницю, слухаю Бортнянського — про тебе дума. Все. Ось — річище. Заглиблюйся. Помалу випростуй плечі. Межи берегами — задосить світу. Але перспектива — уже затвердла. Сонце йде за ліс. Віддати іншому любов — то справжній егоїзм. Бо вже наполовину бути мертвим. Егоїстична — смерть. Перегортаю сторінки книжок... О, тим і дорога!

Або такий собі Вершник: керей слави лопотить на вітрі, і ріже виднокіл пегасів клус. Скорописного фіолету літери гаптують неба золотий обрус. На помежів'ї присмерку й світання, нахарапуджений на тисячі орбіт, імчить румак, надколюючи лід незайманого од віків мовчання. О першого заїзду ліпота! Спіши вперед, зухвалості ізгоє! Ти не один. Вас щонайменше двоє, раз навпіл розпанахує мета. Страшися поцілання. Проминання — воно підносить. І звитяжний лет не перепинить радісний поет коротким успіхом і довгим длянням. Тобі не одірватися од тіні (в ній проминуле вигадало нас). Та, уникаючи старих поразок, перед новими стати ми повинні. Керей слави величаво шарпає. Не озирайся! Вгніздившись у сідло, не потурай, що стежку замело, де почет друзів із обличчям гарпій. А вискочиш на вивістря ножа, де стогону ясне палахкотіння, — не забувай, що є велике вміння — пізнати, де провалля, де межа між духом і зухвальством. Шлях правдивий: витворює тебе великий Мус! Хай увірветься десь пегасів клус — ми канемо у вічність молодими!

Най Вам щастить!

Василь

Вперше опубліковано в ж-лі "Сучасність". — 1989 — №9. — С.38-40.

Публікується за ксерокопією автографа — ІЛ, ф.170, №2148

¹ Йдеться про дискусію з приводу перекладів Гарсія Лорки на укр. мову, здійснених Миколою Лукашем (Федеріко Гарсія Лорка. Лірика. — К. — Дніпро. — 1969). В ж."Сучасність" (1969, №3) з'явилася гостро критична стаття Юрія Тарнавського "Під тихими оливами, або Вареники замість гітар", автор якої звинувачував перекладача у надмірній "українізації" поезії Лорки. На захист Лукашевих принципів перекладу на сторінках "Сучасності" того ж року виступили Іван Кошелівець, Б.Олександрів, Б.Рубчак та ін.

² Далі — ремінісценції з власних віршів В.С.

48. ДО ОЛЕСЯ АНГЕЛЮКА

[1969]

Лесю! Зрозумійте мене добре: є публіцистка таких як Мартинов Леонід або чимало наших — гола, недалеко, неглибока, яка не бере за живе, є ж публіцистика Шевченка, Симоненка (Народ мій є! Народ мій завжди буде!). Публіцистика є прекрасна і в Драча, і у Вінграновського. Але для цього треба сказати багато, глибоко, сказати своїм, індивідуальним боєм. Сказати через себе, через свою душу, казати вперше сказаним словом — так, ніби ти виступаєш перед аудиторією великою, де не важить твоє попереднє, звичне для тебе переконання, а важить переконання ситуаційне, ось зараз. Тут уже не так важать слова — те чи інше, важить глибоке переконання, яке й дає слова. Пізніше я Вам напишу

якийсь шмат із поеми М.Бажана “Сліпці” — історичної поеми, якої зараз не друкують. Так би мовити, для доброго взірця.

А потім, Олесю, Ви певне, музика? Певне, трохи малюєте? Тобто — маєте незлецьке око, слух? Робіть так, щоб Ваші вірші нагадували мішки, наповнені камінням диким — такі ж були ваговиті, мулькі й природні. Робіть все для того, щоб у вірші було не слово, а предмет, не “небо“, а велич і синь його, не “стіл“ — а стільниця подлубана і чотири ніжки, не “дерево“, а коріння, міцне й обволохатіле, чорне, підтліле, за яким тягнеться пуд землі; а стовбур, на якому якийсь гевал вирізав “Коля + Лена = любов“, порепаний і грубий, крона з рясним листям, припорошеним дорожнім порошком і збитим градом.

Будьте собою, будьте людиною — єдиною! — на землі, людиною, що не знає ніяких витолочених філософій, забобонів, а є дикуном, тобто прекрасною людиною, що може творити світ за своєю подобою — прихилити неба, коли треба, накликати бурю, людиною, якій ніщо не чуже — ні найнижчий низ, ні найвища вись.

Будьте, Олесю! І — пишіть.

Публікується вперше за ксерокопією автографа. Початку листа немає.

49. ДО ВАСИЛЯ СКРИПКИ

[1969]

Василію!

Кілька думок з приводу¹.

1) Частенько ти пишеш як науковець, а це, як на мене, неможливе. Тут краще подавати факти і мінімум коментарів (або й без них).

2) Добре було б дати якусь приблизну статистику (стільки записів, сотні статей, двадцять дисертацій і все — на брехні).

3) Обов’язково — з погляду найчистішого: як це все страшно, коли імітують народ глухонімих.

4) Окремі завваги: колись співали про одруження, любов, чисті емоції etc., тепер — переважно (чи, може, на 100%?) — про щастя, КП і Конституцію. Що ж сталося? Як живуть люди, коли нічого, крім щастя, не бачать? Тобто: об’єктивна анти... заняття дуже правовірних лаврових².

5) Ваша контора — це навіть не синдикат, концерн, як мислилось, а товариство імпотентів по гвалтуванню народних душ.

6) Робота написана різностильово — від кепкування до серйозної негачії (залежно від теми розглядуваної). Може, так і треба, але вичистити треба роботу — в стилістичному плані і витримати її в одному масштабі (особливо — масштаб сміливості).

7) Мені здається, що робота багато не втратить, коли її пустити псевдонімно, забравши з неї явні сліди п’ятого поверху (п’ятого? чи четвертого?)³.

8) Єдиний, як на мене, можливий стилістичний план — болю. В кожному разі все треба бачити з його висоти, бо все тут — про такі речі, які не можуть (мені здається) бути темою бурлеску, посміховиська, кепкування.

9) Кінець — гарний.

10) Можна було б ширше дати про співвідношення фольклорних жанрів (скажімо, дума — скінчилась (окремі факти — анахронізми), анекдот — дуже мобільний, але існує як політичний жанр і вузькотемний — секс).

Але цього, може, і не слід, бо в усьому цьому — справа не фольклору, а справа паразитування на ньому, він тут — тільки як спосіб ще одного гвалтування.

Отже, може і вступ — про незчисленність способів гвалтування в нашу цивілізовану епоху.

11) Може, десь — для порівняння — дати розділ (хоч і малий) — про справжній фольклор (один приклад — з правого рукавонька вилетів сокол — дуже грає). От, скажімо, — праця — тоді й тепер, гірка й радісна, людяна й нелюдяна.

Спасибі, Василю! Читання дало мені багато поживи для думань.

Якби я міг тобі чимось допомогти — то був би згоден, бо це — багатюща тема.

В.СТУС

Вперше опубліковано у ж-лі “Слово і час” — 1990 — №10.

Публікується за автографом — ІЛ, ф.170, №2235.

¹ З листа В.Скрипки до упорядника тому: “Це своєрідний лист-рецензія на прочитаний рукопис есеїстичного трактату “Пісні гідропонним способом“. Написано його 1969 р., після вторгнення радянських військ до Чехословаччини, тон різкий, викривальний як щодо фольклористів, так і фальші всієї науки. Чи не найгостріший розділ “Скіпетр і пісня“ під заголовком “Чи слово з пісні не викинеш?“ надруковано в ж. “Слово і час“ (також і лист В.Стуса). [...]

Виходячи з поради анонімізувати рукопис, В.Стусові запропоновано було самому підключитись до роботи, на що він сказав: “Я збираюся сам написати про народну пісню“.

О.Я.Мешко згадувала, що на одному літературному вечорі в київському Клубі трамвайників читали текст про народну пісню, написаний буцімто В.Стусом.

² Від прізвища Ф.Лаврова, фольклориста, наукового співробітника Ін-ту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М.Т.Рильського АН УРСР.

³ Інститут фольклору містився на 4-му поверсі будинку Секції суспільних наук Академії (тепер вул.Грушевського, 4).

50. ДО ВАСИЛЯ ГОЛОБОРОДЬКА

14.04.1970

Добридень Тобі!

От бач: я припізнився з відповіддю, а ти вже докінчуєш акорд. Чи не так? І вже думаєш — може, це ти задзвонив і йду відчиняти двері, а там Льоня*, або Сашко**, або Ключко, або ще хто.

Новини ті самі: 22 квітня — ленінський ювілей, і я, як увесь радянський народ, готуюсь його гідно зустріти, взявши додаткові соціалістичні зобов’язання.

Недавно я був у “Радянському письменнику“, і там щось мова зайшла, щоб я додав до своєї збірки ще щось, а потім — за тебе мова зайшла — що от, може б, і ставили б питання про твою книжку, тільки книжки нема, тобто віршів нема. Я й докинув, що маю повне видання творів у 4-х томах і можу запропонувати, коли їм про те ходять.

Отже, негайно я візьмусь за їхній передрук (усіх), а потім — щось вони самі повикидають. Коли в тебе до цього які заперечення (я пишу компоновку за твоїми 4-а збірочками), то напиши. Це ніби й усе, що нагодилося до тебе. Був Василь Захарченко, обіцяють йому хату до великих іменин. Такщо ще рибалитимемо колись у нього.

Ще — читав твою книжку, все так само, де-не-де — коректорські вади чи невчитання, щось — помилково перенесене зі збірки до збірки, а всього — 233 стор. Я знаю, що десь у такій же серії торік був Микола Холодний, ніби й Ігор Калинець такий же вийшов. Я знаю, може й тому — всі ті розмови у видавництві?

Я думаю, що ти вже будеш от-от. Бо ж автор такого великого “Летючого віконця“. Їй-богу, Василю, в тебе вже більше за двотомовик М.Бажана. Правда, покищо в тебе нема літературно-критичних статей, віршів про ..., доповідей на пленумах, памфлетів і т.і. Ти ще не академік і не редагуєш УРЕ, але коли взяти чисто вірші — то в тебе не менше за Миколу Платоновича.

Бувай, і не гайся з відповіддю.

* Селезненко

** Тесленко

Василь

Публікується вперше за автографом — ІЛ, ф.170, №2152.

51. ДО ІВАНА СВІТЛИЧНОГО

16.02.1970

Іване!

Дуже дякую Тобі за А.Камю. А Тобі буде (тобто вже є) примірник збірки (уявляєш, вийшла моя книжка, хоч і малим тиражем)¹. А ще — добірка в одному журналі, але я ніяк тут не можу придбати (це номер за січень). Перечитав я свої стихи — і думаю, що їх дуже вже мало. І що Ти скажеш про неї, га?

Як там Тобі працюється? Я оце відвозив Дмитра до своєї мами, то понюхав весни донецької смердючої — на пару нюхів якраз було.

Кланяйся мамі — од мене.

І — щастя Тобі.

Василь

Публікується вперше за автографом — ІЛ, ф.170, №2227.

¹ Збірка “Зимові дерева” вийшла у Брюсселі 1970 р.

52. ДО ВІРИ ВОВК

29.05.1970

Панно Віро!

Перепрошую дуже, що не відповідаю вчасно. Оце недавно був у пані Орисі, і вона переказувала, що у Вас там чимало різних клопотів. Як Вам там нині ведеться? Як з роботою? Як з іномовною Вашою прозою? Як з Вашим Києвом? Чи бачитимете його в цьому році?

Тут гарно тепер — протягом дощового травня з каштанами і виставкою народних художників, у тому числі й талановитих, з новими поетичними іменами й старими досвідченими критиками, з щорічними весняними надіями й усвідомленням їх, як хвиль часу, солоних уже хоча через повтори й колотнечу. Може, це буде точніше: сто дзеркал спрямовані на мене, в самоту мою і німоту. Справді тут? Ти справді — тут? Напевне, ти таки не тут. Таки не тут. Де ж ти є? А де ж ти є? А де ж ти? Урвище? Залом? Ачи зигзаг? Ось він, довгожданий дощ! Як з решета! Розмиває душу, всю в сльозах. Сто твоїх конань. Твоїх народжень. Страх як тяжко висохлим очам! Хто еси? Живий чи мрець? Чи, може, і живий, і мрець? І сам-на-сам?¹

Десь недавно закінчив статтю про Віктора Кордуна². Власне, вийшов ніби коментар до автора, хоч потерпаю, що й самокоментар. Стаття — без замовлень і без спрямувань — у який певний журнал. Так пишеться тепер майже звично, бо і як інакше: писати можеш що хочеш, як хочеш і скільки хочеш. Тільки щоб не порушував обов’язків інтиму. Ви бачите, я відповідаю Вам на Ваш закид шпетливий — чого я не друкую нічого.

Кажуть, Воробйов уже пише новели. Я думаю, що це теж — виплід його задавненілої поетичної скромності, за яку в школі можна ставити найвищий бал (от біда тільки, що це — не шкільний предмет. Але як би то здалося завжди учневі Миколі!).

З дня на день виглядаю В.Голобородька з армії. Думаю, чи не спрозаїзував він там, далеко від українського сонця, яке так панькає наших поетів.

Хай Вам, Віро, сьогодні буде краще, ніж учора, а завтра буде краще і краще.

Щастя Вам!

Василь

Вперше опубліковано в ж-лі “Сучасність”. — 1989 — №9. — С.40-41.

Публікується за ксерокопією автографа — ІЛ, ф.170, №2148.

¹ Вірш В.Стуса “Сто дзеркал спрямовано на мене”.

² Передмова 60-х років до самвидавівської збірки Віктора Кордуна “Тихий майстер дитячих іграшок”. За життя В.С. не публікувалася. Опублікована у книзі В.Кордуна “Сонцестояння” (К., 1993).

53. ДО ЄВГЕНА АДЕЛЬГЕЙМА

25.08.1970

Шановний Євгене Георгійовичу!

Передусім — дуже Вам дякую. І — не стільки за позитивну, як у нас зветься, рецензію, скільки за те і, може, тільки за те, що вона — дуже людяний відгук на доробок автора, чиїх багатьох думок Ви не поділяєте. В авторові рецензії на “Зимові дерева” я пізнав добру людину. За це дякую: людяність — найбільша, тому й така рідкісна достойність теперішнього митця.

Мені навіть захотілося самопрорецензуватись — для Вас.

Як на мене, песимізм мало чим різниться від оптимізму. Як і всі антиномії, сіамські близнюки: добро і зло, ніч і день і т.і.

Мій песимізм іде від розуміння безглуздості людського життя і його неможливості — водночас. Єдиний смисл — у народній приказці: народився — то мучся.

Але є мудрі поняття: так на роду написано, судилося; дав бог і т.і. Таке осмислення здається мені найсправедливішим. Тобто ніяких нарікань на життя, навіть абсурдне.

Мій оптимізм-песимізм: живу не я, а — мною. Живе природа — через мене, тому я мушу жити — мушу на рівні здатності моєї екзистенції.

Людина шанує життя — і тоді, коли їй важко чи й нестерпно важко. Але свічка індивідуального людського існування, запалена природою, землею, Богом і т.і., має горіти — стільки, скільки їй дано.

Коли Вам здається, що мені тяжко, то це тому, що тяжко живому — в змертвілому світі отруйних соціальних інтеграцій. Тяжко тому, що животіння мають за повне існування, а пробу квітування сприймають за асоціальну.

І ще одне: мої оскарження — глобальні, а не якісь вузькочасові, режимні і т.д.

Ось Вам іще одна вірша — з подякою:

Сто дзеркал спрямовано на мене —
в самоту мою і німоту.

Справді — тут? Ти справді — тут? Напевне,
ти — таки не тут. Таки не тут.

Де ж ти є? А де ж ти є? А де ж ти?

Урвище? Залом? Ачи зигзаг?

Ось він, довгожданий дощ! Як з решета!

Заливає душу, всю в сльозах.

Сто твоїх конань. Твоїх народжень.

Страх як тяжко висохлим очам!

Хто єси? Живий чи — мрець? Чи, може,

і живий і мрець? І — сам-на-сам?

З повагою

Василь СТУС

Публікується вперше за автографом — ІЛ, ф.170, №2141.

54. ДО ОЛЕГА ОРАЧА

[кінець 1960-х рр.]

Олеже, вітаю!

Дякую — насамперед — за бандероль від 15.III. Втішений надто іспанськими поетами. Із задоволенням прочитаю й решту, а словника не рватиму, хоч йому і бракує 300 стор. серединних. Намагатимуся, Олеже, захищати своє прізвище, коли є конкуренти на нього. Щоправда, поки по-доброму заздрю Твоїм годинам натхнення. Я не можу створити потрібного мікроклімату — через побутові умови. А змінити їх, на жаль, не можу. Новини Твої маловтішні, але я і не сподівався, що будуть кращі. Втім, цікаві провадять експерименти — та й умови для переведення таких — цікаві.

Не знаю, як би я чувся на місці якого Драча. І чи витримав би — тобто, чи залишився б у сидлі. Далі перебігає дорогу звичка. Може, передчуття старіння, може, навпаки — тягар попереднього, тобто свого спадку. До речі, спадок — яке мудре слово. Дар — і покара.

Зичу, Олеже, творчих дерзань — у Ірпені¹. Благословенні його дерева! Згадав — і заходиться серце. Отож — держай.

Василь

Публікується за ксерокопією автографа — ІЛ, ф.170, №2205.

¹ Очевидно, йдеться про Будинок творчості письменників в Ірпені.

55. ДО ВАСИЛЯ ГОЛОБОРОДЬКА

[1969-1970]

Я недавно довідувався про долю книжок в “Радянському письменнику”. Мені неофіційно (не — Петренко) сказали, що там були партзбори і стояло питання, що робити з деякими рукописами. Вирішили — повернути їх авторам. Не знаю, чи ти входиш сюди, але я вхожу обов’язково. Оце свята, і я збираюся днів на 7-10 додому, в Донецьк. Хочу там побути зі своєю родиною, з хлопчиками, поки вони звідти не порозбігалися остаточно. Правда, коли тебе пустять через півроку, то, певне, ще застанеш. Зараз я взявся до читання Бердяєва. Прочитав його “Духовный кризис интеллигенции”, зараз читаю “Философию свободы”. Незважаючи на те, що це не “густий” текст, мені дуже до вподоби: стільки є думок, які стали мучити мене останніми роками! Стільки підтверджень безсторонньої людини, що ти, Василь Стус, поводишся так, як і слід, що ти прагнеш робити так, як слід. Біда тільки, що не завжди поводишся ідеально, інколи грішиш. Це велика заповомога в теперішніх відчуттях стоми (цього відчуття насправді бути не може). Колись Кордун щось провадив про Бердяєва, якого він або не втяв, або взнав з чужих уст, краєчком вуха. Правда, казав, що читав. То було менш цікаво, а більше дратувало, що щось цікаве він не може передати переконливо. Але він був тією останньою краплею, що робить діло — я, віддавна наслуханий про Бердяєва, став його читати. І — дякую.

Правда, майже весь комплекс думок можна реставрувати з власних грудей.

Іще — тобі є книжка вибраних перекладів М.Зенкевича “Американские поэты”. Це в мене завдяки Іванові Олексійовичу. Такіщо — це твоя книжка.

Чи не думаєш Ти про вступ до якогось вузу? Коли б тобі добра пам’ять, то незле б в Інститут іноземних мов (але треба ще й знання). То чи не подумати тобі вже зараз та чи не підготуватися б, поки є час? Чи, може, треба післяармійський перепочинок?

Я це десь недавно з Іваном Михайловичем говорив за тебе, і він каже: доки це Василеві ще того клопоту?

Публікується вперше за автографом — ІЛ, ф.170, №2151. Лист не закінчений.

56. ДО ВАСИЛЯ ЗАХАРЧЕНКА

16.01.1971

Зараз друга ночі, я прокинувся і щось не йде сон на очі. І згадався ти. І мені стало соромно — що досі нічого я тобі певного не сказав.

Був оце в Донецьку, в своїх батьків. Так нічого і не довідався (ні в кого). Ніби-то вимагав прокурор два чи три роки, а що дали — не знаю. Власне, я нікого майже і не бачив, бо нікого ж — майже — і бачити. А повернувшись, захворів — на цілий тиждень. Ти, Василю, пиши хоч кілька слів про себе. Коли ближчим часом щось одержиш — то не дивуйся і сприймай, як належне, без зайвин.

Оце перед Донецьком прочитав прекрасну книгу Лебедєва про Чаадаєва (в серії ЖЗЛ). Прочитай. Дуже славна. Закінчив нову збірку, але щось ніби не те, що малося б вийти.

Зараз домочую ту чортову повістину (вона ніби й не повістина, а як рядки зі щоденника)¹.

Держись, Василю. Як там твої справи на 15.1.71 р.? Пиши. Тиждень тому, перед хворобою, бачив нарешті Віктора Зарецького. В нього чорно-сині сліди під очима і майже той самий сміх уже. Поїхав до Прибалтики із сином.

Іванисенко працює бібліографом — на 100 карб. Дзюба тяж хворий — оце заходив на роботу, як мене не було, певне, побачу в понеділок.

Попереду — що? Чорт його знає.

Десь мають 20.І. обговорювати в Спілці Воробйова, Кордуна і Григоріва. А згодом — і Василя Голобородька. Я передрукував його вірші (коло 40), відібрані ним для обговорення. Був десь у Бориса Дмитровича Антоненка-Давидовича перед Новим роком — говорили про того чоловіка донецького. В нього таке ж враження, як і в мене (тобто дуже приблизне і не дуже гарне). Вийшли сценарії Драча “Іду до тебе”. Там “Криниця для спраглих” і про Лесю (назва книжки). Прочитав. Незле, хоч і не аж-аж-аж.

Чекаю твого листа.

Уклін наш нічний — Олені й Ользі.

Ваші Валя, Дмитрик, Василь

Публікується вперше за автографом — ІЛ, ф.170, №2182.

¹ Йдеться, очевидно, про повість “Подорож до Щастівська”, опубліковану у 4-му томі цього видання.

57. ДО ВІРИ ВОВК

1.02.1971

Добридень, Віро!

Насамперед, перепрошую за довгу мовчанку. Відколи Ви поїхали, посипалися такі події, від яких голова пішла обертом. Насамперед — загибель Алли¹, від якої ще й досі я не можу прочуматись. А потім — докінчування збірки віршів (тепер бачу, що вийшла нездала). А ще потім — докінчування однієї повісті, яка теж вийшла дуже нездала. І от — за всіма клопотами зібрався написати після вечора Миколи Воробйова (29.1.71 р.) в Будинку літератора на Орджонікідзе.

Вечір вийшов славний. Гарні речі прочитав Микола, потім гарно говорив Іван Драч, прочитавши свою видавничу рецензію 1967 року, і незле, хоч трохи і з крутіством, промовляв Коротич. А ще — Л.Вишеславський, Ан.Макаров (гарний виступ), В.Забаштанський, Д.Павличко, А.Кацнельсон, П.Воронько. Із молодих (це слово уже сприймається як знущання) Мих. Саченко і я, грішний. Миколу 1) дуже хвалили, 2) просто хвалили, 3) стримано хвалили. Ніхто не гудив. Я, дурень, назвав кілька його віршів геніальними. Ну й гвалт зчинився був після цього!

І перечили проти цього — одні розумно, інші — роздратовано, треті — просто заздрісно. Аякже!

Десь перед цим мав листа од Голобородька. Він шахтарює у себе в селі, вже зламав пальця, такщом має змогу сидіти й писати вірші.

У нас ось уже другий тиждень як працює виставка Катерини Білокур. Дуже шкода, щом Ви того не бачили в залі (альбом її, виданий десь 1957-1958 р., того враження не справить). Гадаю, Вам вона припала б дуже до душі. Мене вона вразила своєю виключною етичною чистотою і геніальним знанням нашої флори, наших облич. Вразила своєю трагедійністю жіночою. Своєю чернечою відданістю пензлю. Після неї я був пішов дивитися професіоналів у павільйоні Жовтневого палацу. І не зміг там бути, щом не збавити враження од цієї майстрині.

Всі новини я Вам переповів? Але як там живеться Вам? Буваючи в пані Орісі, я завжди розмовляю з нею про Вас, і обом нам та розмова дуже до душі.

На все добре Вам, Віро!

Сьогодні дзвонив Сверстюкові на роботу, він ніяк не нахвалиться своєю Вірою², яка мені теж нагадує кожного разу про Вас.

З найщирішими побажаннями

Василь

Вперше опубліковано в ж-лі “Сучасність”. — 1989 — №9. — С.41-42.

Публікується за ксерокопією автографа — ІЛ, ф.170, №2148.

¹ Трагічна загибель художниці Алли Горської, з якою Віра Вовк була близько знайома. В.С. гостро переживав цю трагедію, присвятив Аллі кілька віршів, зокрема “Ярій, душе...”, “Заходить чорне сонце дня...”.

² Йдеться про маленьку доньку Сверстюка — Віру.

58. ДО ВІРИ ВОВК

14.04.1971

Дорога Віро!

Днями довідався, щом Ви заслабли. Мені дуже шкода, щом Ви так далеко і я ніяк не можу Вас бодай провідати. Напишіть, прошу, як Вам зараз.

Нині післав Вам книгу Флора Юр’єва “Музыка света”¹ — гадаю, щом Вам буде цікава. Автор її — унікал: він архітектор, музика (пише музику і добре грає на скрипці і має добрий голос), пише цікаві вірші і т.і. і т.і. Такщом й книга його цікава синтетичним умінням. Видали її, на жаль, невеликим тиражем, то тут і дістати її майже неможливо.

Я недавно переклав четверту елегію Рільке, а перед цим — Рільків же “Komm du, du letzter, den ich anerkenne”. Здається, не дуже вдатно, особливо ж: “O Leben, Leben: Draussensein”. Але ніби й не так уже зле.

З книгою моєю доведеться ще почекати — в плані 1972 року її не буде. Щом ж. Уже чекаю 10 років її. То почекаю ще. Може ж, лишилося менше?

Василь Голобородько вже пішов на підвищення і працює журналістом районної газети. Газетярство йому гірше дається, ніж робота в шахті, але вже якось звикне пироги їсти.

Ще одна в мене новина: недавно довідався, щом з мого села вийшов цікавий поет трагічної долі Лавро Миронюк. Від тієї хати, де жили мої батьки і де я народився, зовсім недалеко (в селі коло 300 хат). Оце я одержав листа від його молодшого брата. Він досі не вірить, щом брата нема. Навіть подав мені адресу 1927-1929 рр., коли ще мав од хворого листи — з психіатричної лікарні (Eesterreich, Heil und Pflgeanstalt in Ibbs (?) an der Donau. Abt. XVII). Я дивився на мапі, але цього Ibbs’a не знайшов.

Вірші його мені запали в душу, навіть здалося, щом виявляє якусь духовну субстанцію нашого села, хоч, напевне, я перебільшую.

Прочитав з великою насолодою роман Маркеса “Сто літ самотності”, Вашого сусіда по континенту.

Більше новин ніби й немає для листа.

Видужуйте, Віро.

І, скоро можете, відпишіть.

Вітають Вас мої родичі — Дмитрик і Валя.

Хай Вам буде кращечко.

Василь СТУС

Вперше опубліковано в ж-лі “Сучасність”. — 1989 — №9. — С.42-43.

Публікується за ксерокопією автографа — ІЛ, ф.170, №2148.

¹ Флор Юрьев. Музыка света. — К. — Муз.Україна. — 1971.

59. ДО ГЕНРІХА ДВОРКА

[Квітень 1971]

* * *

Зичимо щастя-здоров'я Генріху, Федора сину!

Вуха його ювілейні жаром горять недарма:

сорок він років прожив, нахімічив у світі немало,

доброї слави зажив коло Давид-городка.

Човен дірявий його Прип'яті води громадив

в Турові знають його діти і ветхі баби¹.

Досить йому показати свою джентльменську борідку —

каже старий і малий: Доктор-професор Дворко.

Велій це майстер ловити живцем фаршировані щуки,

і кожна заважити може кілограмів на 5 або й 6.

В ліс як подається — обійде вирубки, топі, канави

та маслюків чи опеньків повен збере козубець.

Силою дивен зело муж цей, буй-тур прудконогий —

ввечері пуститься чвалом — стогне земля і гуде.

Всмерть перелякане все Академічне містечко,

жде, поки Генріх Дворко Київ кругом оббіжить.

Бігати нині нелегко, Генріху, в сірому светрі —

стане твій чуб, наче хлющ: градусів двадцять вважай.

Такщо даруєм Тобі спортивний костюм трикотажний.

Розмір ми брали найбільший,

Отож вибачай, коли жме.

Публікується вперше за автографом з архіву Д.Стуса.

¹ Г.Дворко був організатором літнього відпочинку на Прип'яті. Подорож починалась біля Давид-городка, що на річці Горині. Там купували човни і на них сплавлялися вниз по Горині, а потім по Прип'яті. Турів — місто на Прип'яті, біля якого часто закінчувалась подорож.

60. ДО ВІКТОРА ДІДКІВСЬКОГО

[Червень-липень 1971]

Вітаю!

Одержав другого твого листа і тільки тепер відповідаю. 17 липня ми їдемо на Прип'ять. Це коло Турова, зупинка зветься Хвоєнськ. Коли б ти відважився (або й гуртом), було б славно. Там великий кіш людей — літератори, науковці, митці — десь душ зо

двадцять із сім'ями. Бажано (тобто треба!) мати намет (це коли з сім'єю), спальник. Харчі — риба свіжа і лісові ягоди. Від Хвоєнська цей кіш стоїть на 1,5 км нижче за течією, там можна пройти пішки, запитавши, де тут стоять туристи з бородатим чоловіком, вождем племені. Це Генріх Дворко, доктор-хімік, вождь племені.

В Донецьку буду десь у першій декаді серпня. Приїду з-на тиждень і тоді привезу Самовидців¹ — для тебе і Миколи Колісника.

Збірка мені не сподобалась, а на твої нерозумні вклади в конверт я не серджусь, хоч і не в захваті, і не тільки тому, що радість мав той чиновник, що перлюструє мої листи і за свої героїчні труди заробив надурняк на півлітри.

Оце поки все.

Вітай своїх.

Як одержав Самовидців, то дай же Колі один примірник! А кому ще, може, треба, то хай шле листи на Кірова, 4 і замовляє.

Щойно вислав обох Самовидців.

Публікується вперше за автографом — ІЛ, ф.170, №2176.

¹ Йдеться про "Літопис Самовидця" — К. — Наук. думка. — 1971.

61. ДО ЗІНАЇДИ ЙОФФЕ

24.11.1971

Зінаїдо Борисівно!

Так я і не діждав побачити Вас у Києві на жовтневі свята. А дуже шкода: я б міг сказати Вам більше (і почути — так само) за сто листів.

Елегії мої стали на місці, бо всяка інша робота під руку підійшла. До речі: в 10-ій елегії R.M.Rilke є таке: Pschent-Rand, і в жодному із словників я того не знайшов. Що то за Pschent?

Дещо роблю зараз — якісь там стихи, якісь там статті. Сподіваюся на краще — для багатьох моїх друзів і для себе теж. Зараз читаю книгу "Знакомство с Эразмом из Роттердама".

Юркові Брилинському Ви можете написати. Думаю, можна і на театр просто: Львів, Львівський академічний драмтеатр ім.М.Заньковецької. Можна і додому йому: Львів, вул. Кульчицької, буд.9, кв.77.

Звичайно, він мусив би вже Вам написати, але, видно, писати ще нічого. Отож, дайте йому знати самі. Може б, Ви написали листа і Дмитрові Павличкові на журнал "Всесвіт". Він щось там збирається зробити цікавіший журнал, але не знаю, що він має на увазі. Вам то досить зручно (мені здається): бо такий час, коли шукають молодих перекладачів, не тих, кого вже знають і забороняють — або напів, або цілком. Думаю, що в цій політиці сьогочасних стратегів є якась рація.

Віршив я цього разу Вам не слатиму, гаразд?

Був недавно у майстерні Миколи Рапая. Вперше. Познайомилися.

У середині грудня збираюся до Моршина — латати собі шлунок. Маю путівку.

Бажаючи Вам усього доброго

Василь

Пишіть!

Публікується вперше за автографом — ІЛ, ф.170, №2184.

62. ДО ВІРИ ВОВК

23.12.1971

Дорога Віро!

Вітаю Вас із Новим роком. Здоров'я Вам і творчої наснаги. Вибачте, що довше не писав: у мене щось таке увійшло, що не давало змоги. Елегії дуїнські викінчую. 7 переклав, а перші три — попереду. Пишу Вам із Моршина, де байдикую на санаторійних водах.

Щиро Ваш

Василь СТУС

Вперше опубліковано в ж-лі “Сучасність”. — 1989 — №9. — С.43.
Публікується за ксерокопією автографа — ІЛ, ф.170, №2148.

63. ДО РИТИ Й БОРИСА ДОВГАНІВ

1.07.1973

Дорогие Рита и Борис!

Во-первых — спасибо Вам большое за письма на подчеркнуто художественные темы. Я все понимаю, что тематика такая и мне и Вам — особенно по душе. Кроме того, большое спасибо, если Вы бываете у моих, скрашивая их одиночество и, кажется мне, довольно значительное, если не вспомнить отдельных счастливых исключений. Если не бываете — то спасибо за то, что будете позже.

Спасибо, Рита, и за сонет, к сожалению, единственный¹. Я его сделал для Вас, так что если качество его не удовлетворяет, откровенно напишите, а я постараюсь дотянуть до более высокой степени тождества, хотя таковое, конечно (тождество) и невозможно. В этом случае я попрошу не ограничиться одними негациями, а переписать еще один-два. Кстати, если есть возможность, перепишите мне, Рита, некоторые особо хорошие стихи (или куски из поэм) Томаса Стернза Элиота (его томик вышел в русском переводе в конце 1971 г., но я его, к сожалению, так и не видел). Так оно получается: вот Надежда маленькая совсем рядом, но... Так и с Элиотом. Прочитал сборник Нечерды, высланный мне по кускам Олегом*. Впечатление отвратительное. Если бы я писал отзыв, разбил бы пожестче Макарова — грозного бича Нечерды. Жалею, что не успел дочитать сборник Ирины Жиленко — второй. Он мне очень понравился, много здорово-человеческого в нем, поданного по-женски великодушно и по-женски поистине по-человечески (аксиома: мы, мужчины, куда менее человеки, нежели Вы, женщины). Да жаль — не успел войти в него по уши, чтобы многое понять и открыть для себя. Что она, бедная, делает? Скромница, ее, после подборки журнальной, совсем не слышать, как и многих других. Спасибо за привет от Валентина — ему тоже от меня привет (только Валентину, а не Геннадию!)².

Часто вспоминаю Вас, как и других. Отыскиваю в себе любимое “Будет золото в золоте” и не могу отыскать. И не могу понять степени потерь. Их так много. И таких дорогих потерь. А некоторые — навеки. Так по крайней мере кажется, когда вспоминаешь обеденные наши прогулки в больницу за Художественным институтом. Очень, очень и нестерпимо жаль. И еще больше жаль, что я не злой, и жаль, что злости не научусь никогда. А так и пребуду — полудобряком-полуглупцом.

У меня, конечно, все очень хорошо. Даже слишком, даже чересчур хорошо. Вот и за подвалом³ — не скучно, и за той раскутостью — не скучно.

Недавно слушал (месяца три назад!) концерт Вивальди — и был счастлив. Одна из самых приятных минут за полтора года. И вообще — пришло время скорбно-умиротворенной тишины, стабилизации, несколько малопродуктивной, потому что — несколько потерял силы у стояния перед методичностью автоматических диссонансов. Но — это пришло и уйдет, а не уйдет — я его выгоню в шею. Только откуда выгонять?

* Орачем

Время идет, и неизвестно, в какую сторону. Привет Лиле и Луизе, и пусть не сердятся на меня, если есть за что.

Привет добрым людям. Я почему-то одно время думал, что Кордун работает вместе с Вами, Рита. Наверное, напрасно? От него ни слуху ни духу. Конечно, кланяйтесь от меня и ему — при случае.

Желаю Вам здоровья, успехов в мастерской и надежды.

Еще раз — спасибо Вам.

С благодарностью,

Ожидающий писем.

Публікується вперше за ксерокопією автографа — ІЛ, ф.170, №2176.

¹ Йдеться, очевидно, про сонет Рільке, що його адресатка надіслала В.С. в листі.

² Мова про колега Р.Довгань і В.С. по роботі у Відділі технічної інформації Міністерства будматеріалів.

³ Відділ технічної інформації містився у підвальному приміщенні.

64. ДО ВІРИ ВОВК

30.07.1974

Люба пані Віро!

Як ся маєте? Як Вам живеться, пишеться? Чи не забули Ви досі, що я Вас люблю? Десь аж під серцем Славути лежить Ваше фото (здається, я його не бачив цілу вічність!), і забуваються рядки любові: ще видиться чужий далекий край і в ньому жінка, задумана зигзиця, шепоче спрагло: Боже, най святиться, о най святиться край далекий мій (цитую по пам'яті).

Так, як у сні: квітчаста сукня і Ви — в робітні, молільні — молитовна і творча — щось шепочете спрагло. Так вийшло, що той знімок — у центрі моєї пам'яті про Вас, Ваш образ.

Пишу дещо, думаю дещо, а надіюся тільки на те, що Бог дасть сили обернутися на роботу, поділяючи Гесіодові “Труди й дні” на поокремо.

Найкращі зичення мої — Вам.

Ваш Василь

Вперше опубліковано в ж-лі “Сучасність”. — 1989 — №9. — С.43-44.

Публікується за ксерокопією автографа — ІЛ, ф.170, №2148.

65. ДО МИХАЙЛИНИ КОЦЮБИНСЬКОЇ

30.07.1974

Дорога Михасю!

Дуже вдячний Тобі за скупі вісточки, які йдуть так зрідка, але так регулярно (листів більших я не одержую — всі йдуть не за призначенням — і йдуть без винятку). Тут мені, по вибутті з обуреного дому (Юрків дотеп!), гірше в творчому відношенні: не відчуваєш, що ключ тебе відтинає від усіх людей, і найближчих і найдалших од тебе. Ходанина — вона одна годна докучити, що захочеться в найглухішу яскиню. Слава Богу, що тут полегшені переходи до гіршого, отож, коли оформлюється бажання саме так, тоді його не тяжко й зреалізувати.

Певне, вже знаєш, що мав непередбачене побачення зі Славком. Легкий, як пір'їнка, вихудлий (моя мама в таких випадках каже: один ніс нап'явся!), енергійний, як завжди, скоромовний, але з доріканнями на руку, що поболіє від часу вінницьких мандрів¹. Отож, коли є яке путнє натирання — без достатньої діагностики можливе до вжитку — то можна було б переслати на санчастину. Психологічно йому буде легше — після клопотів зонних,

але повітря, світло, обмеження в роботі творчій і т.і. і т.і. — то, звичайно, бажане, лиш не дуже.

Отож, пропровадили ми з ним про багато речей на світі, і познайомлено мене було з Твоєю сестрою², в якій я одразу пізнав споріднену душу (а хіба могло бути інакше у Твоїї сестри?). Отож, кланяйся їй чемненько од мене і радь од мене, аби тим станом Славчиним дуже не сушилася (хоч радіти, певна річ, особливо немає чим теж).

Засмутила мене звістка про Сидора Йосиповича*, зажурився й звістками про здоров'я Бориса Дмитровича**. Кланяйся йому од мене і скажи — за мене ж — багато найгарячіших слів, яких я тут не пишу, аби не зайнявся папір. Серед людей його віку, мною шанованих, він один із перших. І, звичайно, це знає. А повторити — хочеться.

Знаєш, Михасю, мав був післати Тобі листа з буцегарні, але зчинили гвалт, і лист не пішов. Але Ти й про це знаєш (телепатія!).

Будь ласка, сповісти дні народження Бориса Дмитровича, Льолі, Світлани, Атени, Юрка. Волів би мати й адресу Льолі (збирався їй подзвонити, але змінився телефон). Приємно чути голоси — і за те дяка.

То знову наворачтаюсь: я Тобі писав (Ти не одержала), маю Великий Борг перед Тобою, а Ти того не знаєш, певне. Колись, аби дав Біг сили, довідаєшся (аби дав Біг уміння!).

Помалу вертаюся до Рільке. Попросив у Валі Свідзінського (прошу й — цінним листом — зошитів погрубих — Валі, прошу, передай це прохання. Тільки аби не порушувала межі між цінним листом і бандероллю).

Мав останній місяць творчий, дещо ніби незле, але дещо і — ніби незле. Дотягну — спишу. Кланяйся моїм добрим друзям і подругам.

Цілую Тебе. Скажи Тані³, що вітає її дядько, що як вовк.

Щастя-здоров'я Тобі, Михасю.

Твій В

Поцілуй мого дядька, якщо тільки можна його ще цілувати. А вже моя попелюшка⁴ найпоцілує Тебе.

Вперше опубліковано в ж-лі “Україна” (1991, №1).

Публікується за ксерокопією автографа — ІЛ. ф.170, №2194.

¹ Улітку 1974 р. В.С. несподівано зустрівся з В.Чорноволом у ПКТ мордовського табору ЖХ 385/17. Під “вінницькими мандрами” мається на увазі перебування Чорновола в таборі на Вінниччині (с.Трудове Піщанського р-ну) під час першого ув'язнення (1967-1969).

² Йдеться про Атenu Пашко — дружину В.Чорновола.

³ Таня — дочка М.Коцюбинської.

⁴ “Дядько” — син В.С. Дмитро, а “попелюшка” — то дружина В.С. Валентина (від її прізвища — Попелюх).

66. ДО ІВАНА СВІТЛИЧНОГО

11.09.1974

Ergo bibamus,

дорогий мій добровусий!

Непередбачені обставини забарили моє вітання¹, але помаранчі од того тільки достояться, набравши тієї зрілої жовтизни гарячої, яка і зветься добротою і щедрістю — те, що в'язало мене з тобою. І обопільно в'язало.

Многая літа! І подвійний сервус — од Славка і од мене.

В

* Сакидона

** Антоненка-Давидовича

67. ДО СВІТЛАНИ КИРИЧЕНКО

22.09.1974

Дорога Світлано!

Дуже вдячний Тобі за листа. Прошу вірити, що мовчу я до Тебе не через нехіть писати, а через ліміти, які, слава Богу, зовсім несподівано для мене стали меншими, ніж я був думав зовсім недавно і про що, на жаль, уже був дав знати своїм старим.

Вибачай за зовсім куцого листа (згодом — і щонайближчим згодом — напишу просторіше і тоді дам відповідь на всі екзерсиси з приводу дуїнезького янгола)¹. Поки ж прошу переказати Вальочкові, що дуже прошу передплатити “Иностранку”, “Социологические исследования”, “Всесвіт” і “Современную художественную литературу за рубежом” (“Социологические исследования” — орієнтовна, по пам’яті, назва і журнал, що почне виходити вперше з 1975 р.). Справа в тому, що тут ліміт на ці журнали — тому й прошу дуже.

Крім того, хай найближчим часом спорядить посилку. Прошу вкласти в неї 3 кг коров’ячого масла, трохи, може, сала, 200-300 г розчинної кави, 3-4 пачки чаю, стільки ж тютюну або сигарет, трохи часнику. Може, трохи стопити б меду з маслом.

Ще б — 3-4 зубні щітки. Але все — аби не більше 5 кг.

Коли буде Вальочку сутужно — я перешлю гроші перегодом, бо вони в мене є і робити з ними нема що.

Найближчим часом я напишу Вальочкові ширшого листа, але поки хай напише стареньким заспокійливого листа, а бандеролі поки не споряджує.

Аби посилка довго не блукала, повторюю точну адресу для неї: 431200, Мордовская АССР, Барашево, Теньгушевского района, ЖХ 385/3-5, Бабич Сергій Олексійович².

Низький мій уклін любим, рідним, дорогим.

Сервус!

Із найкращими зиченнями —

Сергій

22 вересня 1974 р.

Як там наші школярики чуються?

Світлано! До речі, поки Ти вишлеш аматорські знимки, я надсилаю (наклеюю) марку, де дівчина із смолоскипом — така гінка-гінка-гінка — Тебе нагадала. А як вважає д-р Георгій?³

Публікується вперше за автографом з архіву Д.Стуса.

¹ Йдеться про зауваження чоловіка Св. Кириченко Ю.Бадзя щодо Стусових перекладів з Рільке. “Дуїнезький янгол” — від “Дуїнських елегій” Рільке.

² Цей лист позалімітний і фактично адресований дружині. Замість свого прізвища В.С. подає прізвище товариша по табору і лист свій підписує його ім’ям. Для чого цей камуфляж? Річ у тім, що за табірними правилами в’язень міг отримати посилку тільки після того, як мине половина його терміну, і тільки один раз на рік. Влітку В.С. отримав пакунок, і більше йому не належалося, тому він подає ім’я політв’язня, якому, очевидно, ніхто нічого не надсилав. До такої практики подекуди вдавалися й інші, хоч ці хитрощі далеко не завжди спрацьовували. До речі, цього пакунка, як видно з дальших листів, у таборі не одержали.

³ Юрій Бадзьо.

68. ДО МИХАЙЛИНИ КОЦЮБИНСЬКОЇ

24.12.1974

Михасю!

Мені шкода, що я позбавлений дару писати мадригали, як, зрештою, і слухати. Проте на порозі нового року — шкодую, що мені того бракує. Бо при ньому заримував би для Тебе яке вишукане словоплетиво, а так доводиться казати напрямцє, що я Тебе люблю. Правда, таке визнання звільнює од побажань і зичень і всього цього, “щоб дав Бог” (тавтології можа й уникнути), а до нього пасує добре “З новим роком!”, якого чомусь бракує в горішньому тексті.

Отже, зустрічаю його без ялинки, але з Антоничем. А там — святочні клечання, що так нагадують лорківські декорації “циганського романсеро”, а такі поезії, як “На вітер”, чи особливо — Змія.

Хочу пірнути в його світ, може, що з того вийде (хоч — по правді кажучи — навіщо псувати собі настрій, коли досить того, що гортай книгу — і читай, не виводячи поета на чисту воду). А, власне, що з того вийде: тільки спроба збагнути поета, його світ, а потім продемонструвати, що я збагнув. Від тієї демонстрації — і всі невесели. Як тяжко стає писати листи!

Цілую Тебе, Михасю!

І — привіт усім Твоїм друзям.

Василь СТУС

Вперше опубліковано в ж-лі “Україна” (1991, №1).

Публікується за ксерокопією автографа — ІЛ, ф.170, №2194.

69. ДО РИТИ ДОВГАНЬ

[1974]

Дорога Рито!

Дуже дякую Вам за пересилання. Такі речі для мене чи не найпотрібніші, оскільки я позбавлений цілковитої змоги спілкуватися з цим мудрим, стражденим, але й досить таки жовчним метром¹. Той план був і моєю, щоправда, вже обірваною перспективою болю-гротеску. А за моїх умов до того й не лежить душа — аби довшити гримаси, пристаровуючи їх для чийхось рук-мацаків.

Коли б Ви тільки знали, як мені то приємно, — чудуватися його спокоєм, його шляхетністю, його лордівською пихою навіть!

Дай Боже, Вам витримки на те, аби записати мені ще й його “порожнисту людину”, а особливо ж — тетраптих із музичною назвою — чи не окремих, але нагрібною ясності, цикл.

Цілую Вас, дякуючи. Дякуючи, цілую.

Низький уклін Вашим і нашим, а ще Луїзі, Леоніді, Михасі, Олегові.

Дякую, що всі Ви там десь є, і від того мені легше дихати на цьому світі.

Щастя Вам!

Публікується вперше за ксерокопією автографа — ІЛ, ф.170, №2178.

¹ Йдеться про Т.Еліота та його поетичні цикли “Порожні люди” й “Чотири квартети”. Вірші Т.Еліота на прохання В.С. переписувала і надсилала у своїх листах Р.Довгань.

70. ДО БОГДАНИ БАДЗЬО

7.01.1975

Богдано!

Дуже дякую Тобі за новорічне вітання. Новорічної ночі я прилітав Тебе поздоровити (так, як на малюнку), але Ти спала, і я побоявся Тебе будити. Бажаю Тобі радісного року, як мамі Твоїй і няньо Твоєму — року спокійнішого за той, що проминув. Скажи няньо своєму, що я вже переслав 35 віршів, а він не над усіма ними помахував своїм кордубатим дубцем.

Хай усім Вам щастить у Вашій гостинній господі.
З пошаною
дядько Василь

Публікується вперше за ксерокопією автографа — ІЛ, ф.170, №2146.

71. ДО ВІРИ ВОВК

20.03.1975

Дорога Віро!

Дуже дякую Вам за торішню карточку з добрими вітражами. Перепрошую, що не мав змоги відписати Вам своєчасно, подякувати за дорогу звісточку: мав деякі клопоти, що виводили з рівноваги.

Усе ще сиджу коло сонетів Рільке до Орфея (я ж Вам писав, що всі елегії його закінчив ще три роки тому?). Переклав їх понад 40, але чимало — начорно, не так, як хотілося б. Признаюся, що змагатися з Бажаном тяжко, але й можливо, хоч і не завжди (маю його Рільке, щойно виданого і щойно одержаного).

Нині збавляю час за довершуванням сонетів, перекладаю нові, за роботою кортить і самому писати сонети. І все це — моє задоволення, якого треба кожного дня шукати, аби не знудитися білим світом.

Окрім Вашого, Віро, листа, мав ще новорічне вітання од Михайла Говарда з Канади.

Коли-не-коли обдаровує мене Михася своїми славними звісточками.

Оглядаючися на збіглі пори літа, бачу, що дещо таки зробив. Коли зібрати переклади (головно з Гете і Рільке), їх буде понад 200. Десь коло цього маю й своїх віршів. Отож, деякі радо переписую для Вас — із вдячністю, бо пам'ять моя про Вас — дорога мені дуже.

(Далі йдуть вірші: “Прикрийся мідною горою...”, “Геть спогади...”, “Я так і не збагнув...”, “Неначе стріли, випущені в безліт...”, “Зажурених двоє віч...”, “Там тиша...”, “У німій, ніби смерть, порожнечі свічад...”, “Цей берег зустрічей...”).

Це Вам, Віро, мій маленький жмуток — на дорогу для мене Вашу забудьте.

І не журіться.

Усе йде, як має бути.

Бо ж правда долі — над усе.

Щастя Вам!

Ваш Василь СТУС

Віро, докажу Вам бодай постскриптомом, що надії одержати од Вас листа я великої не маю (як не маю надії, що Ви не сприкритесь моїми віршованими дарунками), отож хочу зарятувати справу тим, що стану під благісну оруду Райнера Марії. Отже:

Схожий до хмари, струмить

світ безугавне,

все досконале спішить

впасти в прадавнє.

Над походом віків

вільно і гоже

первісний лине твій спів,

гомін твій, боже.

Ще ми не знали страждань,

ще не навчились кохань,

смерті глуха таїна

слідом чигає.

І тільки пісня одна

благословляє.

* * *

Тихий друже далечей, ти чуєш —
дух твій множить сфери світові,
як з дзвіниць суворих край звістуєш.
Те, що з тебе соки п'є живі,
за саму поживу дужче стане.
В вічній перевтіленні творись.
Що страшний твій біль? Вино духмяне
з пива-трути встоїться колись.
Стань же смыслом ночі, на хресті
власних дум, зібравшись на моці,
бо ж остання зустріч настає.
А забутий у земнім житті,
мов притихлим долам: я в потоці
і швидкій воді кажи: я є.

Щастя Вам, дорога Віро.

Зичу здоров'я і наснаги зичу.

Ваш Василь

Вперше опубліковано в ж-лі "Сучасність". — 1989 — №9.
Публікується за ксерокопією автографа — ІЛ, ф.170, №2148.

72. ДО ВІРИ ВОВК

21.07.1975

Дорога сестро!

Листуватися з Вами — ступати у зимну воду. Обачно йти, аби не збити хвилі. Бо вода — чаклує, ті чари проймають душу. Дякую. За славні репродукції з робіт Ю.Соловія — дякую, і за не менш славне товариство (чи не кожне поетичне обличчя я знаю і шаную) — дякую. А я дивлюся на композицію — і здається мені, що десь поснувалася зелено-голуба тінь мого земляка, поета Лавра*, дух його святий.

Радію, Віро, з Ваших рясних мистецьких планів. У мене теж є їх трохи (деякі Ви, певне, знаєте). От лиш як до діла — не знаю: надто мало часу для роботи. Але снуються подуми — хай і про себе, не значені папером. І прозрієш од них — білим папером. І — дякувати Богові — життя йде, як має бути, щоб не тратити набутого запасу світлоти.

Моїх елегій, Віро, з Рільке поки нема. Вони не звикли до цих доріг і не квапляться вирушати мені назустріч. Це так тяжко й забарно: одержати навіть переклади свої давніших літ. Проте якісь мізерні надії не згасли — мати їх, а, отже, й подати їх Вам — на Ваш розсуд.

Тим часом над моїми "Сонетами до Орфея" вдарили добрі громи: перекладачі "Осінньої пісні"¹ Верлена дають мені напутніх духопеликів, і радо підставляю кожну щок. Бо прагну, аби мої прекрасні поразки в змаганні з Рільке не закінчилися. Перефразовуючи трохи поета, *mein Wachstum ist: der Tiefbesiegte von immer Grosserem zu sein*^{**}. І в тому — смисл. І не лише перекладацький. То ж хай будуть грози з добрими, як два ціпи, громами!

У мене, сестро, передчуття є дивні: що ми ще колись побачимось. Певне, через те, що дуже хотів би видіти Вас. Дякую за Вашу прекрасну карточку: подивлюсь на неї — наче води нап'юся з криниці рідної. Вибачте, що навзаєм переслати я не маю.

* Миронюка

** Моє зростання в тому, що я переживаю поразки з щораз більшими супротивниками (нім.)

Бачив я недавно сина. Після кількох літ розлуки видався дівочним, занадто ніжним для цього не дуже ніжного світу. Зворохобив душу — і полетів, як пташа. Але мене залишив із моїми “Палімпсестами”. Отож, я й перейду до них на закінчення:

[Далі йдуть вірші “Той образ, що в відслонах мерехтить...”, “Ще тільки крок...”, Синові, “Верни до мене, пам’яте моя!..”, “Невже оце ти й є...”, “Замерехтіло межі двох світів...”, “Стань і вдивляйся...”, “Як вікна в позапростір...”, “Цей берег зустрічей — і не збагнеш...”, “Посоловів од співу сад...”, “Місячне саяво лле сиву куделю мрій...”, “Ми вже твої коханці, смерте...”, “Болото, луки, річка...”, “Уже тебе шукають сновидіння...”].

Перепрошую, Віро, коли запримітите повтори: без них мені обійтися було тяжко завжди. Отож іще повтор один: дорога сестро, знайте, що я Вас люблю і пам’яттю про Вас не раз тримаюся, аби стояти. Коли б Ви знали, Віро, який я радий із кожного Вашого листа, що приходить мені на свято. І відщеплюється на серці нам — і Василеві-філософові^{***}, і Вячеславові, моїм землякам-побратимам (обоє вітають Вас!). Отож, Віро, не забуваймося. Наперед перепрошую за довші павзи. Вони, на жаль, обов’язковіші за листи, і нічого з тим не вдієш.

Уклін мій Вашим колегам по творчості, з якими я зазнайомився ближче, дякуючи Ю.Соловєві.

І щасті Вам, дорога сестро!

Ваш Василь СТУС

Вперше опубліковано в ж-лі “Сучасність”. — 1989 — №9.

Публікується за ксерокопією автографа — ІЛ, ф.170, №2148.

¹ Очевидно, йдеться про метрів перекладу Григорія Кочура та Миколу Лукаша (В.С. з цензурних міркувань не хоче називати їхніх прізвищ), які своїми критичними порадами допомагали В.С. оволодіти мистецтвом перекладу.

73. ДО ВІРИ ВОВК

27.11.1975

Дорога сестро,

Вашого листа одержав напрочуд скоро — за які два тижні. Відписати одразу не зміг — мав усілякі клопоти, головне — зі здоров’ям. Ось уже кілька місяців чекаю на операцію, яка приб’є мене до спокійнішого берега.

Якийсь час доводив сонети Рільке до нової кондиції. Один із них перепишу Вам, аби знали, що часу не марнував. Це 18 сонет із 2 частин:

Де ти набралася духу,
о танцівнице, минуле перенести в животік?
Цей ураган кінця, оце дерево руху —
чи не поймає собою все, здобуте за рік?
Може, воно й зацвіло, щоб ти виром своїм захопила
тиші його чоловік? І чи не
мало собі незбутній жар твого тіла
і за літо, й за сонце ясне?
Чи ж не родило воно, дерево твого екстазу?
Чи ж не його це плоди в спокоєні: дзбан
з пасмами стиглості або визріла ваза?
А в видінні — хіба ж сліду не залишила
темна твоя брова, що рвійний оркан
цих кружних перевтілень швидко писала?

^{***} Лісовому

Дещо написалося свого, але мало, до того ж, хай воно трохи встоїться, осмислиться з відстані.

Біда в тому, що чимало віршів відвикають від свіжого повітря і самовтрачаються. А вони ж, як форель, полюбують чисту стихію, де багато кисню. Інше середовище вони переносять тяжко. Зараз вони для мене — більше знаки певності себе, самозбереження, ніж творчого виру.

Вибачайте, коли деякі з таких віршів я посилав Вам, гублячи контроль над тим, що значеннєве для мене одного, а що — й для читача.

Ви переповіли мені історію боріння духу молодої дівчини. Перше я думав, що це історія гебрейської поетки Рагель, за яку мені багато розповідали її земляки, мої товариші, — просто дивовижних історій. Я навіть був переклав одного її вірша. Зветься він “Мої мерці”. Ось він:

Тільки в них — остання
втрата моїх межа,
де вже й смерть не встромить
гострого ножа.
Краєм повечір'я
заламалась путь...
Стрінуть мене мовчки,
нишком проведуть.
В них — одна спонука
і принука є:
що навік пропало —
тільки те й моє.

Історія Рагель — не менш трагічна, вона так само жила в трагедії без докорів, жила, як і належить добрій людині, чуючи трагедію, як небо, як повітря. Тобто — неоскаржливо чувши її.

Сестро, Ви радите мені верлібр. Як Ви знаєте, я писав уже верлібром (у книзі віршів є їх трохи) і, може, писатиму згодом. Може, навіть завтра — звідки знати? Але ставити собі завдання — писати верлібром — не можу. Бо він іде з темою, живе в темі і пишеться з темою. А теми ось уже кілька літ ідуть неверліброві (можливо, верлібр приходить при меншій емоційній напрузі, коли немає надмірного зосередження на одному, при більшому самовладанні митця; він ніби існує в стереоскопічному просторі, в якому мені поки бути заказано; нарешті, верлібр — це й більша відстань між матеріалом і автором, ніж та, на якій я перебуваю од своєї: у ньому факт буття геть чисто переконституїюється в мистецькій структурі і набуває в ній смислу тільки як протоматеріал: а все це — завелика розкіш для мене, задальній план мого себепочування).

Поки втішаюся тим, що маю чимало задумів, деякі з них — цікаві, як на мене. Шкода, правда, що з реалізацією їх доведеться заждати — на який термін, сказати тяжко. Але дяка Богові, що такі ношу з собою, що, може, колись зможу дати їм раду. Ну, а коли не зможу, то що? Дяка Богові.

Вірші Ваші додали мені радості — чути, уявляти Вас, поринати у Ваші одкровення-гомони. Отож, гріх мені було б ставати в позу критика їхнього: це ж бо — про свято. І я можу сказати лише, що вдячний за висилання, за спробу збагнути людську тугу по крикові диких гусей у безнебому небі, вдячний за хапливу мить зустрічного бажання серця — навстях!

Сам, як перст, я сьогодні, сестро. Нема мені близько друзів моїх любих (кланяються Вам їхні непокірні виї), отож я спогадую лише своїх земляків, сущих тут переді мною — чи то Полуботка, чи то Гребінку, чи ширяєвські клопоти юного козачка-художника-поета¹.

Уклін мій Вашим друзям і подругам, адже вони хоч трішечки скидаються на Вас, чи не так?

Дякую пані Галі за вітання і шлю навзаєм своє — усій її родині (а з Катериною² зазнайомлений у Києві). У пані Галі теж серце навстіж, навіть, як писав поет, необачно навстіж, як ми зі Славком побачили, читавши листа.

А тепер, Віро, кілька віршів.

[Далі йдуть вірші: “Вглядаюсь в осінні стерні...”, “Хлющить вода...”, “Ти підійшла — а я тебе не ждав...”, “І віщий голос...”].

Найщиріші мої вітання й зичення — Вам, сестро!

Ваш Василь

Вперше опубліковано в ж-лі “Сучасність”. — 1989 — №9.

Публікується за ксерокопією автографа — ІЛ, ф.170, №2148.

¹ Лист написано в ленінградській спецлікарні, де В.С. робили операцію з резекції шлунка. Згадує імена земляків, доля яких так чи так була пов’язана з Петербургом. Під “ширяєвськими клопотами” маються на увазі навчання і робота Тараса Шевченка у майстерні маляра Ширяєва.

² Катерина — дочка Анни-Галі Горбач.

74. ДО МИХАЙЛИНИ КОЦЮБИНСЬКОЇ

24.12.1975

Glückliches Neujahr!

I wish you a happy New Year!

Дорога Михасю!

Засіваю Твою господу — житом, пшеницею і всякою пашницею, клечаю новорічними калиновими зиченнями. Услід цих повітань я небавом пущуся й сам, аби зробити ще одну спробу — наблизитися до Вас, мої любі, так безжально схованих од моїх очей.

Цілую Тебе —

Василь

Публікується вперше за ксерокопією автографа — ІЛ, ф.170, №2194.

75. ДО ЛЕОНІДИ СВІТЛИЧНОЇ

3.01.1976

Дорога Льоллю!

Щастя-здоров’я зичу всій господоньці Вашій — в Новому році. Тій світлосвітличній господі — веселому голубникові, який став для мене символом мого найкращого Києва.

О ті добровусі лари й пенати!¹

Я певен абсолютно, що ось зараз прочиню двері — і вздрію: Ви — за своїм заняттям, Надійка схилилася коло Яреми і щось показує йому — з мальовничої книжки, а пан Іван усміхається зі свого кабінету — і очі йому світяться щастям.

Дякую, любі,

Цілую, любі,

Завжди Ваш —

Василь

Публікується вперше за автографом — ІЛ, ф.170, №2230.

¹ Лари й пенати — у стародавніх римлян духи й боги, покровителі домашнього вогнища. “Добровусим” В.С. називав Світличного.

76. ДО МИХАЙЛИНИ КОЦЮБИНСЬКОЇ

[Січень 1976]

Дорога Михайлино, Тетяночко!

Вітання мої найпалкіші, зичення мої найбільші — Вам. Щастя-здоров'я у новому році — несучи Вам свічку самотнього вогню — хугою. І проте — щастя-здоров'я. Більшого листа, Михасю, я не мав. Лише меншого. Повернувся з лікарні тиждень тому, трохи підлатали. Втішаюся Бажаном¹, згадуючи: то Орфея й Еврідіку О.Бургардта (прекрасно віддав 50 років тому!), то свої муки над 10 елегією напередодні крадіжки, тобто викрадення. Чи є такі там усі мої 10 елегій? Попитай — при нагоді — чи є всі (Валя не знаходила зошита з рештою, зробленого в Моршині). Прийшли ліки, але не видають.

Щастя-здоров'я — Світлані, Льолі, Риті, Лялі — в Новому році — Юркові, Іванові з родиною. Де Олег? Цілую — Василь.

Де Роман? Василь-“дивосвіт”²?

Прошу адреси Віри Селянської³.

Публікується вперше за ксерокопією автографа — ІЛ, ф.170, №2194.

¹ Мова про переклади М.Бажана з Рільке.

² Йдеться про В.Голобородька — за назвою статті Ів.Дзюби про поезію Голобородька “У дивосвіті рідної хати”.

³ Справжнє прізвище Віри Вовк.

77. ДО МИХАЙЛИНИ КОЦЮБИНСЬКОЇ

Лютий 1976

Дорога Михасю!

Вітаю Тебе зі святом 8 березня. Одержав Твою поштівку — від 26 січня, як і Валиного листа. Дуже дякую. Листа довгого не мав, бо він, напевне, більшого розміру за той, який мені дозволено мати від Тебе. Цінні листи не доходять значно рідше — май це на увазі. Щастя Тобі, сестро! Будь ласка, надто не переймайся моїм станом, бо я його оцінюю за цілком задовільний. Скучив я за Тобою, як за Софією Київською. Уклін мій Атені — з найліпшими побажаннями, Світлані.

Не забувай мене — і пиши, прошу. Бо Твої скупі поштівки для мене одні з найрадісніших вістей. І цілую Тебе, славно.

Отже — не забуваймося!

Василь

Публікується вперше за ксерокопією автографа — ІЛ, ф.170, №2194.

78. ДО ЛЕОНІДИ СВІТЛИЧНОЇ

Лютий 1976

с.Озерне

Дорога Льолю!

Вітаю Вас зі святом 8 березня, з весною. Зичу здоров'я Вам і всій Вашій світлій родині (тільки заради Бога — не зайцям!)¹. Дякую за всі Ваші турботи і лєнінградські поштівки. Просив би дати знати, чи не годиться ферроскорбін у поопераційному стані (хай про це напише Валя чи Ви?). А ще — виглядаю рецензії на сонети (обов'язково цінним листом). Бо довгого Михасиноного листа — не дістав. Якби я знав номер квитанції листа Михасиноного — я б написав до Міністра зв'язку. Прошу дати знати, як чує себе вусате сонечко, Надійка, Ярема, чи видужали, як математик, інші хорі наші². Уклін господі Вашій світлій і сестрам моїм — колишнім сусідкам³.

Тримайтеся, Ярославно, цілуючи Вас із далекого Далека —
Ваш Василь

Публікується вперше за автографом — ІЛ, ф.170, №2230.

¹ “Зайці” — дружнє прізвисько родини Світличних.

² Під “хорими”, очевидно, слід розуміти ув’язнених друзів. “Математик” — то Леонід Плющ, запроторений до Дніпропетровської спецпсихлікарні.

³ Тут йдеться про жінок-в’язнів з табору ЖХ 385/3-4 у Мордовії, сусідньому з тим, де перебував В.С., передусім подруг Надії Світличної Дарку Гусяк та Катерину Зарицьку, які на той час уже вийшли на волю.

78-А. ДО ІВАНА СВІТЛИЧНОГО

грудень 1976

Вусе мій любий,
Вусе мій славний!
Прозираю далеч — за тобою, І Ти це чуєш і через те — снишся мені часто. Втішаюся
Твоїми мотивами, а маю їх децицю добру.
Хай Тобі Бог допомагає!
Аби був дужий,
аби був мудрий,
аби був славний,
аби снівся.
Щастя — здоров’я в Новому році!
...І, сонний, повсякчас благаю: о всевишній, карай нас, многогрішних, а не забуди нас.
Уклін друзям! (А заочні діагнози помилкові!)

Вперше опубліковано: Кур’єр Кривбасу, № 2, 2000

78-Б. ДО ІВАНА СВІТЛИЧНОГО

[1974-1976]

Дорогий Іване!
Писав до Тебе на 35¹, але Ти не мав, здається. Прочитав Твоїх Ярославн² і з подякою
пересилаю Джоконду (листівку).
Чекаю на тебе, але західніше. І — південніше.³
Уклін друзям. Дякую Тобі, дорогий брате.

Василь

Вперше опубліковано: Кур’єр Кривбасу, № 2, 2000

Примітки Леоніди Світличної.

¹ Знаючи про братерські стосунки В.С. та І.С., КГБ не дозволяли листування. Контакти здійснювались через листування дружин.

² Вірш І.Світличного “Ярославна”, присвячений Р.Мороз (див. “Серце для куль і для рим”, К., РП 1990, с.72.) Між таборами відбувався обмін віршами каналами, відомими лише в’язням.

³ “Чекаю на Тебе, але західніше і південніше” — так і сталося — Алтай відносно Колими. Але тут надія на зустріч у Києві.

79. ДО ІВАНА СВІТЛИЧНОГО

[1974-1976]

Добровусе моє сонечко, сервус новорічний Тобі!

Діагноз Твій заочний — помилковий, як і годиться грішникові.

Часто згадую Тебе після тієї феєричної зустрічі¹, яка ніби наснилась — та й годі. Лишилася усмішка, літепло її, що й досі плаває — без тіла, але тим викінченіше.

Втім, зізнаюся, що від самоти і довгого чекання я вже, здається, скоро посвічусь. Але рятує від самоспалаху — думка, що там — Батьківщина. За межею. Там, лівіше серця. З горя молодого сосна стриміє в небо, ніби щогла. А Бог шепоче спрагло: аз воздам².

Хотів би, друже, обчитати Тебе надовкруж — елегіями, стихами, але ще жди-пожди. Тож — не зови мене, не клич мене. То не по-чесному, благаю. Тебе — у радості вітаю я. Тебе — і в горі я вітаю.

Уклін мій — усьому кошеві, підсусідкові Славкові, мало не Фішерові (славний він, от і Славко)³. І — тому, з берлом і саквами, хто “як лід під срібляним копитом”.

В Новому році зичу Вам, Льолю, щастя, на котре ми сподіваємося ціле життя, а відкриваємо його завше — по спогадах. Бо стаємо песимістами, і, розгубившись у калейдоскопі видозмін, починаємо приміряти до нього — зблиски з молодих літ. Добрих Вам різдвяних свят!

Хто почав цю поштівку — Ви знаєте? Яремина мама!⁴

Будьмо ж!

Василь

Публікується вперше за автографом — ІЛ, ф.170, №2229.

¹ Очевидно, В.С. має на увазі хвилинну зустріч зі Світличним під час суду.

² Ремінісценції з власних віршів В.С.

³ Йдеться про Семена (Славка) Глузмана, який відбував покарання у тому ж таборі, що й Ів.Світличний. По-батькові він — Фішелевич — звідси “мало не Фішер”.

⁴ Очевидно, чисту листівку Стусові надіслала до табору Надія Світлична (“Яремина мама”).

80. ДО ЄВГЕНА СВЕРСТЮКА

[1974-1976]

Дорогий брате!

Зі своїх далек вітаю Тебе. Часто мені ввижаєшся — в снах, у думках, у мріях — білошатний і бронзолиций — виступом сягнистим пливеш у марево обрію літнього — над спечним шляхом степовим.

Пишу роезу, маракую біля старих, які поки ще зі мною (частина мала з більшості втрачених). Шалію од усього, але маю досить змори на шию, на крижі, аби не бігти через край.

Чекаю на Твої благовісні громи, Юпітере Плювію¹, — скучив за ними! Зичу здоров'я, дорогі мої братове.

Сервус! Сервус!

Базилеос²

Публікується вперше за автографом — ІЛ, ф.170, №2215.

¹ В античній міфології один з епітетів Юпітера, бога неба як бога атмосферних стихій. Pluvius — той, що посиляє дощ.

² Так Є.Сверстюк називав В.С.

81. ДО ВАСИЛЯ ЗАХАРЧЕНКА

[1975-1976]

Куме мій мовчазливий!

Як там Тобі живеться-ведеться? Писав Олені — мовчить. Ти теж. А я Тебе чую — коло добровусого¹, який не згадає гадки — а де б його метнути спінінга, заросивши жилку

дніпровою водою. Дякую Ігореві за вінок сонетів². Це Тобі, друже, задля того, аби не розгубився, коли

білу скатерку простелимо в саду ми,
одкоркуєм золоте вино
і під ніжні шелести і шуми
пригадаєм, що було давно.

З повагою
Уклін кошеві!
Твій В

Публікується вперше за автографом — ІЛ, ф.170, №2183.

¹ Так В.С. називав Івана Світличного.

² Вінок сонетів Ігоря Калинця “Сковорода”.

82. ДО ЄВГЕНА СВЕРСТЮКА

14-31.03.1977

с.Матросова
Дорогий Євгене!

Давно не чув Твого джерельного голосу. Мав відряду уявляти Тебе в білому зекмундірі — загорілого, “запляженого” — як мені переповідав Віктор Хаустов за три дні спільного сидіння в Новосибірську. Знаю (точніше, здогадуюся), що стосунки у Вас не могли бути ідеальні, але розповідь я сприймав із розкритим ротом. Знаєш, із усіх моїх друзяк Ти мені снівся чи не найчастіше. Шкода було й гірко — слухати про Вас, уявляти великий Погар, до якого — за плином часу — звикаєш. Так само боляче було — бачити Іванові Драча очі, закомпоновані з окулярами — у Віктора Хаустова — схожість верху обличчя значна!

Чи ж ми ще зійдемося знову?

Мав славного “Кобзаря” на зоні — але залишив добрим людям — про згадку. Тепер не знаю, коли пришлють. Бо ж загнали мене — бач куди: везли з 12 січня по 5 березня. Дали місце в гуртожитку (кімната на трьох), шахтарюватиму, шукаючи підземного золота — на глибині 100-150 м. Селище — 400 км від Магадану на північний захід, недалеко від витоку р.Коліми. Мешканців — 3-4 тис. Селище молодше за мене — воно з 1945 р., перші підвалини клали добре охлялі. От і маєш. Не знаю, чим я комусь не догодив, що так зорієнтували мій спочинок. Сюди не зможе приїхати навіть дружина — без спецдозволу (Магадан — місто закрите). Так само буде клопіт із одержанням книжок — надто дороге пересилання. Бібліотеки стане мені на півроку, а потім? Умови для занять — не кращі. Не знаю, може, пошукати кутка. Але з цим тут не легко.

Шкодную за добрим товариством, яке мене так щиро випроваджало в дорогу: надто є славні хлопці. Дуже вподобав вірмен, С.Солдатова. Земляки є теж славні люди, але персонально називати не хочу. Непокоюся, як там Славко Чорновіл, що розпочав неспокійний для себе рік¹. Спокою, правда, не буде не тільки йому.

Знаєш, ці п’ять років багато чого навчили. Єдине — що всі передуми й прожекти добре тримаються на тому ґрунті — ґрунті мрії. А поза ним бачиш, що багато ефемерії було в тих передумах. Може, так здається лише в моєму оточенні: зусібіч — сопки, низьке, злодійкувате сонце, мороз — досі ступнів 25-30, якась подоба рослинності (а я ж скучив за добрим лісом!).

Багато чого надумалося — із задоволенням поділився б з Тобою, але як?

Більше року не маю листів од Віри Вовк, скоро напишу (мав у 74-5 рр. коло десятка листів од неї, писала й пані Галя).

Написалося кілька віршів, за які Богу дякувати. Істотних втрат не чую, може, взагалі не чую втрат: усі роки йшов через паділ прояснень, а хода ця випрояснювала й самого, слава Богу; не хотілося б поринати — хай і по кісточки — в побут, у спокій, у затишок, під крило.

Одне слово — слава Богу. Доля виявилася диктаторкою страшною: з усім завзяттям вона кинула на терни — попри сліпу волю силоміць заангажованих. Слава Богу, що Доля вершить нами, слава Богу, що ми не завше здатні опиратися її наказам.

Вітаю, Євгене, з Тобою разом — усе славне товариство. Дай, Боже, Вам сили — витримати і зміцнити.

Згодом писатиму — коли до Тебе, коли до Лялі (адреси ще не маю, але кияни мені надішлють).

Мої найкращі зичення — для Вас.

Щиро вітаючи —

Василь

Публікується вперше за автографом — ІЛ, ф.170, №2217.

¹ У грудні 1976 р. В.Чорновіл, перебуваючи в мордовському таборі ЖХ 385/19, оголосив, що переходить на статус політв'язня і відмовляється від примусової праці. До нього приєдналися й інші політв'язні. Таке одверте, демонстративне проголошення статусу (адже, згідно з офіційною пропагандою, в СРСР політв'язнів не існувало) спричинило цілу низку покарань, утисків і провокацій з боку таборового начальства.

83. ДО РИТИ, БОРИСА ТА КАТЕРИНИ ДОВГАНІВ

18.03.1977

с.Матросова

Дорогі Рито, Борис, Катерино!

Нарешті — за п'ять років маю змогу відписати Вам — насамперед Риті — найстараннішому своєму адресатові. Дуже дякую, Рито. Знаю, що писати до мене було тяжко всім, знаю, що найцікавіші листи до мене залишилися мною не прочитані, але не раз і не два те, що долало перлюстраційні бар'єри, нагадувало, що десь там є Київ, є друзі, є Україна, любові до якої мене вчать знов, віддаливши мене од неї на 14 тис. км.

Не знаю, як вийде в мене безвиборова робота — чи стане мені сили витримати цей іспит. Але умови складаються так, що найгірше стає кращим із можливого.

Більше непокоїть те, що куточка спокою я скоро не знайду (навіть такого, який вряди-годи мав у Мордовії), що робота, моя робота, з якою так завізно, буде стояти, а я терпітиму п'яні оргії, голосні (занадто!) джази, якісь пісні ансамблю “Калина” (батьку мій... на четверту сторону) — і дратуватимусь, поки настане тепло, щоб бодай вилізти на сопку і завити вовком.

Рідні шлаки даються взнаки і тут — безліч хохлів, начинених комплексом неповноцінності, жовтодзьобе завзяття парубоцтва і тундрова вічна мерзлота самоусвідомлення. Прочитав (тобто переглянув) Тичину в “Бібліотеке поета” — слава Богу, хоч тут поет представлений більш-менш усіма збірками і ширшим обсягом поетичного корпусу.

Але читати — не дуже відрадно. Поет бозна скільки втрачає в перекладах — треба сказати, не завжди старанних.

До всього до нашої поезії не раз треба ставити свої регіональні вимоги — щоб бути об'єктивнішим до неї і залишитися з почуттям досади. Все-таки психологія недорослого парубка — знакує наш дух — і знакує повсюдно. Так рідко бувають винятки в пошесті національного інтровертизму (не точно висловлююся: інтровертизм недоростка); дратують і здобутки (неодмінно геніальних!) наших драчів, холодних, дзюб чи й тих, ким доточити цей ряд було б трохи грішно (адже вони на страсній горі)...

І все зрозуміло, і від зрозуміння не легшає на душі.

Багато — до цього в тон — я надивився і там, звідки прибув на Колиму. То був теж рентген — і теж тяжко було переглядати знімки. І це так впадало в очі — на строкатому фоні інших типів. Плохенькі, плохенькі — це запримічено точно. Все краще або усохло, або викорчуване, або пішло шукати відповідніших для себе умов, або заниділо, заплюскло в залуженому ґрунті, досягши блаженної несамої, при звичаївшись до ранжиру з надовкола. А це хіба легко — в інтересах вищих за самого себе — вічно підраховувати на рахівниці: як же краще 'ддатися на втинання голови?

Мабуть, сьогодні настрої у мене аж геть злецький (хоч уперше дивився телевизор — грали блохіни й програючи виграли), що мені хочеться назад, на Лісове селище, з якого мене так довго добували довбешкою; що мені хочеться знову вдатися до популярного лікування з втрачанням маси (хоч яка маса і що втрачати!). А ще прочитав Льолиного листа — довідався про Іванові муки, про Надійчину волю з віником і київським безкиївством — і додалося. Якого біса? А що як усім гуртом звільненим попроситися до діда Володимира¹ — хай усе буде на своєму місці — без картатої волі і дикого меду повернення!

Мабуть, настрої сьогодні злецький, тому й подаю це все — як фіксацію однієї скрайньої точки колимської розгойданини, а другу — опишу вже завтра?

Одне знаю твердо: треба стояти — і чіткіше, ніж учора. Бо залишилося часу — тільки на те, аби скосити огріхи, а не розпочинати нові гони.

Довго не бачив Літературної України — і тому не знаю, які жаби кумкають у нашому рідному болоті. А як ся має Григорій Порфірович?^{*} Уклін йому великий. Борисові Дмитровичу^{**} так само. Просив би Вас подати нову (коли нова) адресу Євгена Сверстюка і його дружини. Бо знаю, що найкраще писати — до дружини, просячи її переписати своєю рукою — і відправити до чоловіка. Таким побитом можна легше достукатися в залізну урядову браму. Так само я не знаю, де нині Славко. Звичайно, за моїми підрахунками його адреса — або 19, або дід Володимир, бо пробачити йому перехід на статус ніхто не хоче.

Вчора, 17.3, я надіслав до Валі листа (16.3. були листи від Льолі й Валі) — вислав довідку, висловив свої прохання. Тепер чекатиму, що Валя напише у відповідь на мій перший лист. Тут, звичайно, їй було б нелегко — і з роботою, і з житлом, і з умовами. Цілком розумію, що вимагати од неї завеликих жертв я не можу. Я дуже хотів би бути з нею разом, але як вона вирішить, так і буде. Піврічна моя відпустка (майже на 6 місяців) буде тільки в вересні-жовтні 1979 року. До того часу мені України не бачити — так чую (бо хтось на мене дуже сердитий — за те друге чи третє). Особливо, певне, сердиті — за мій вояж до Києва 1975 р. і — особливо від'їзд, пов'язаний з начиненою куфайкою² — яку мені дали зі злим наміром. Цим пояснюється і мій Магадан. Пишіть, як у Вас, яка погода в Києві, вітання друзям, уклін Луїзі.

Листа, звичайно, прочитає і Валя.

Кращі Вам зичення —

Ваш Василь

Публікується вперше за ксерокопією автографа — ІЛ, ф.170, №2178.

¹ До Володимирської в'язниці.

² У таборі перед від'їздом В.С. запропонували нову куфайку, в яку було вмонтовано підслуховуючий апарат, але В.С. пощастило виявити цей провокаційний замір.

84. ДО ВІРИ ВОВК

22.03.1977

с.Матросова Магаданської обл.

* Кочур

** Антоненку-Давидовичу

14 тис. км од України!
Дорога сестро!

На превеликий жаль, усі мої попередні листи до Вас (починаючи від лєнінградського — ще в грудні 1975 р.), мабуть, загубилися в дорозі. Так думаю тільки через те, що, піславши Вам 4 або 5 листів, не одержав жодної відповіді (останній лист од Вас був у кінці жовтня 1975 року).

Мало певності, що і цього листа Ви дістанете, а проте пишу...

Поки не переповідатиму Вам збіглих подій (кінець 1975 — початок 1977). Спинюся на недавньому.

5 березня мене звільнили — майже два місяці (з 12 січня) пішло на далеку дорогу.

Тепер я ближче до Вас існую — нас порізняє тільки Тихий океан і Ваш материк: я в Магаданській області, де колись уже був Михайло Драй-Хмара (певно, він не один). І праця в мене буде схожа до його: буду в шахті гірником працювати, добуватиму золото з-під землі. Робота цікава, як собі уявляєте. Не знаю, правда, чи стане моєї моці, але сподіваюся, що стане.

Шкода, що до мене не зможуть скоро добитися рідні (не тільки старі батьки, а й дружина з сином). Маючи проти минулого деякі переваги, відчуваю й деякі втрати. Але я вже “в потоці”, як казав Рільке (ісh гіппе), мною провадить потік долі, не дослухаючись до моїх забагань.

Чекаю на вісточку од Вас, дорога сестро. Тоді напишу більше. Великий привіт родині пані Анни Галі (деякі листи од неї читав разом із В’ячеславом, але і В’ячеслава не бачив уже майже 1,5 року).

Зичу Вам найкращого —

Василь СТУС

P.S. Ось такі сопки (гори) оточують моє селище, де я вже два тижні при звичаююсь. Зовсім біч — сопки, за горбами нічого не видно, нічого й не чути. Фауна — вічної мерзлоти. Флора — так само. Мушу й сам навічно замерзнути, аби при звичаїтись. Мешкаю я за 400 км на північний захід од міста Магадана, недалеко од місця, де зачинається річка Колима (ближче до мене є річка Тулу). Краєвид чимось нагадує Рокуелла Кента — так мені видається по далекій пам’яті. Будьте, сестро!

Вперше опубліковано в ж-лі “Сучасність”. — 1989 — №9.
Публікується за ксерокопією автографа — ІЛ, ф.170, №2148.

85. ДО АННИ-ГАЛІ ГОРБАЧ

4.04.1977

Шановна пані Ганно Галю!

Кілька днів тому дістав листа од москвичів — і більшою радістю був вкладений Ваш аркуш, датований 1 березня ц.р. Тоді, 1.3., я ще не знав, де зупинюся: адже Колима — то дві України. Зупинився на цьому селищі гірників, де жодного вибору до праці — тільки шахта і тільки прохідником. Донецький мотив не зникає, бачу: ні в Києві, де мусив колись проходити штрек метро, ні тут, де, певно, доведеться бути на постійно (кінець моєї Колими буде в серпні-вересні 79 р.).

Праця потребує великого, сказати б, натхнення. Не знаю, як поставляться до неї мої поопераційні комплекси. Мешкаю в гуртожитку.

Дружині приїхати сюди нелегко, бо є режимні обмеження. Коли її я бодай сподіваюся — побачити за 2,5 роки, то жодного із інших дорогих облич — ні. Саме слово Колима

годилося б по-українському перекладати: халепа, так гадаю. Слава Богу, що хоч Стефа* — лише в степу безкраїм за Уралом — тобто зовсім поруч з Україною.

Од Вас, пані Ганно Галю, не діставав нічого, окрім вітань у листах до Славка, і ми радо читали вдвох. Чув, що й після жовтня 1975 р., який розлучив нас із В'ячеславом, він мав од Вас листи. Од Віри Вовк я не мав так само листів, як і од Вас, хоч до Віри написав 4. Уже звідси я написав до неї знову, але як буде — побачимо.

Поки переглядаю деякі свої вірші, написані за останні 5 літ, і радію, що бодай частину їх зміг вивезти звідти, а решту, сподіваюся, колись повернуть — чи тепер, чи в четвер, чи мені, чи кому другому. Планів маю мало, але з реалізацією їх не розженешся. Проте тільки зможу — працюватиму, убезпечений самотністю меж цих непроглядних сопок, снігів, тисяч кілометрів і марева спогадів. Шкода марнувати час, волів би плідніших умов, аби щось зробити, аби бодай зберегти те, що вже зроблене, уберегти од “тліну”.

Минулі роки змобілізували мене, а не зробили пасеїстом. Отож, є перспектива — досить чітка, але не надто прихильна до моїх суто естетичних замірів.

Дуже мало знаю за Україну, не уявляю, яка вона тепер молода. Надто багато мовчань і виінакшень, які ховають картину.

Пані Анно Галю, прошу Вас — у листах будьте трохи економніші в стилістиці (так видалося і мені, і Славкові). Не майте лиш серця на моє прохання.

Цікаво мені, як ся має Ваша родина (багато чув за кожного), як справи у Віри Вовк, які вірші у Катерини (згадую її — перед Хрещатиком чомусь з М.Холодним — йшли ми разом до гирла міста).

Із книжок мені дуже ходить про німецьких філософів 20 ст. (Ясперс, Гайдеггер, деякі “франкфуртці”, Клагес), але дорога їм сюди, певне, видасться далекою. Так само — дуже цікаво мені мати поезію 20 ст. німецькомовну — Тракля, Бенна, Бахман, Целяна, Фріде — їх я знаю дуже приблизно. Так само не знаю, як їм така путь видасться. Надто скучив я за українським Святим Письмом. Волів би мати Елегії й Сонети до Орфея Рільке з добрими коментарями — до кожного сонета й елегії. Був навіть замовляв фотокопію книги одного автора через Москву, Бібліотеку іноземної книги, але мені її не вислали.

Як там ся мають українські літератори екзилу? Антологічне читання їх справило було колись велике враження (цілий континент ув океані!).

Мої найщиріші вітання Вам і всій Вашій родині, Вашим приятелям. Низько кланяюсь сестрі — Вірі.

За Ваші турботи — дякую.

Зичу найкращого —

Василь СТУС

Колись я згадував у листі до Віри про Лавра Миронюка (висилав, здається, навіть адресу із останнього його притулку). Чи не вдалося чого довідатися — про його австрійське перебування?

Публікується за ксерокопією автографа — ІЛ, ф.170, №2153.

86. ДО КАРИНЕ АРШАКЯН

4.04.1977

п.Матросова

Уважаемая Каринэ!

Почти год я был вместе с Азатом, к освобождению которого приурочиваю свое письмо (пока из Колымы письмо дойдет до Вас, Азат, наверное, уже окончит свои “университеты”). Расстались мы с ним, когда он уезжал в Саранск, т.е. в конце декабря.

* Шабатура

Мне во многом imponировал Ваш муж: складом своего характера — мужественного и нежного, т.е. по-человечески отзывчивого. Надо сказать, что все армяне, которые делили со мной хлеб и соль (Паруйр*, Размик**), — выше всяких похвал. Я благодарен им за то, что они были моими товарищами. Пожалуйста, ставьте меня в известность, как там Паруйр, Азат, Размик. Мне будет интересно знать, как они себя чувствуют. Размику обещали, что Паруйр будет вместе с ним. Но где? Место их в этом году может быть самое неожиданное. Прошу Вас — передавайте им большой от меня привет.

Для Азата сообщаю, что дорога на ссылку у меня была интересная: вывезли из зоны 12 января (Стефы не видел на Потье, она ушла раньше), а “выгрузили” — прямо в общежитие рудника — поздно вечером 5 марта. То есть, освободили меня позже, чем Василя Овсиенко (на несколько часов).

Устроили учеником проходчика — буду бить вертикальные стволы в вечной мерзлоте. Очень пыльная работа, нелегкая физически — все ради крупниц золота, находящегося в руде. Живу я в окружении сопков, за 400 км на северо-запад от Магадана: дикое ссыльное место (поселку всего 30 лет). Не знаю, хватит ли духу — выдержать трудовой экзамен.

Жене приехать ко мне трудно: для нее нужен спецпропуск — из-за того, что аэропорт г.Магадана закрыт. Конечно, со временем все немного прояснится, но пока радоваться такой воле не приходится. В комнате шумно, остаться наедине с собой негде (на улице еще большой мороз, а в комнате — громкий ужас). Книжного магазина практически нет, библиотека бедна, читального зала или комнаты для занятий нет. Где же мне самообразовываться? Не знаю. Вода здесь подвозная, телефонный разговор с Киевом не дают вот уже вторую неделю, неизвестно, дадут ли вообще.

Написал на все зоны, многим знакомым — уже приходят ответные весточки. По пути встречал несколько ссыльных. Скажем, из Перми (из 37-го) шел на ссылку Виктор Хаустов. От него узнал, что в конце лета 1976 г. освободили Олега Савинкина (оставалось еще два года и ссылка).

Вячеслав Чорновил встречал Новый год вместе с Володией Осиповым там, где мы, Азат, пробыли с тобой целую декаду¹. Я, конечно, забузил, но отправить меня к ним не захотели.

Продолжаю прерванное письмо. Вот уже почти месяц, как я здесь. Тружусь пока учеником, но утомляюсь так, что засыпаю на ходу.

Получил массу писем — об Саши Болонкина, из Москвы, Киева, заграницы. Пока отписываюсь, но конца не видно: письма, слава Богу, идут и идут.

Каринэ, пожалуйста, если Азат задержится с возвращением, напишите мне пару слов — как там мои товарищи, Ваши братья, знаете, кто мне очень дорог из сыновей Масиса².

Кланяюсь родственникам — Азата, Паруйра, Размика (видел, правда, только отца Паруйра и “слышал” маму его и сестру — через дверь, 6.2.76 г.). Когда будет Азат — пусть напишет.

Желаю Вам, Каринэ, всего лучшего. Дай Вам Бог счастья. Привет брату Вашему, хоть я и не знаю его лично.

С наилучшими пожеланиями —

Василь СТУС

Публікується вперше за ксерокопією автографа — ІЛ, ф.170, №2142.

¹ В.Чорновіл та В.Осипов відсиділи два тижні в карцері у зв'язку з боротьбою за статус політв'язня.

² Під “синами Масіса” В.С. має на увазі вірмен. Масіс — вірменська назва гори Арарат.

* Айрікян

** Маркосян

пос. Матросова
Уважаемая Ирина Владимировна,

спасибо за письмо, которое было для меня источником целого ряда новостей.

Не знаю, писал ли я Вам, что в одно время с письмом к Вам написал и Елене Сиротенко, благодаря ее за массу хлопот, причиненных в прошлом году¹ (все Паруйр Айрикян виноват, ей-Богу!). Написал и жене Сергея Солдатова в Таллинн (его я вспоминаю как одного из достойнейших людей, которых я встречал за 5 лет). Не знаю, получили ли они письма.

Большое спасибо Вам и за счастливый билетик, и за вкладыш — от пани Гали Дидык. Она уже написала мне из дому — хорошая открытка с хорошими пожеланиями. Уже написал и ей, и Вире Вовк, моей сестре из Рио (это украинская поэтесса, профессор университета). Опять-таки не знаю, получают ли они весточку от меня, ибо за последние годы не получил от них ничего, хотя они писали мне, а я — им.

Имел письмо от Саши Болонкина. Он в своем стиле и рвется в ад из рая (странная психология, но — массовая!).

Что касается грандиозных планов Паруйра Айрикяна, то, по-моему, особо приходить в ужас не стоит: на то он и Паруйр, чтобы иметь грандиозные планы.

Кроме того, атмосфера не только дается, но и Создается. И слава Богу, что есть такие ее создатели.

Уже написал и Стефе Шабатуре, спасибо Вам за адрес, его сообщила мне и Надя Светличная, ездившая к Миколу Руденку в мой Донецк.

Пока тяну свою лямку — она скрипит, ибо шахтерский труд не очень мне по плечу. Пока еще держусь, но как будет дальше — не знаю: а вдруг кишка тонка?

Больше беспокоит, что пока не смогу никого увидеть, даже жены, ибо для ее приезда сюда нужно спецразрешение, а это песня длинная. Жаль и рукописей, которых мне до сих пор не возвратили, хотя там большая часть моих лагерных стихотворений.

Думаю о Паруйре и Размике Маркосяне, которые попадают (вот уже почти два месяца скоро) в тяжелую ситуацию (с 12.2). А Размика же иногда рвет и кровью. Когда ему было совсем плохо — в ноябре 76 года, мы с Азатом Аршакяном решительно потребовали отправить его в больницу. Потребовали настолько решительно, что оказались оба в ШИЗО, но Размика тоже отправили в больницу. Вообще вижу, что я немного поспешил из тех мест: наступила особенно горячая пора, а меня перевели в золотодобытчики!

Ирина Владимировна, к сожалению, я не могу сейчас писать к С.В.Каллистратовой (она, говорили мне, уже не у дел). Прошу — при случае — передать ей большой привет и массу благодарностей — за прошлые консультации в письмах. Потребности в юридической консультации у меня все еще большие. Кому бы я мог написать из хороших юристов в порядке совета? Если ничего не представится, мне придется обратиться или к Петру Григорьевичу Григоренко или к А.Д.Сахарову, хотя мне и не совсем удобно беспокоить их своими заботами, зная, что у них по горло своих.

Очень рад за Людаса Симутиса (мне написали из Киева, что он еще в феврале покинул Зону). Рад был бы лично поздравить его хотя бы открыткой, но как?

Пока привожу в божеский вид свои рукописи, которые так много натерпелись (в сентябре мне официально сообщили, что все 50 тетрадей, взятые у меня на проверку, “уничтожены путем сожжения”). Работы с ними очень много, нет лишь достаточно времени.

Почему-то возвратилось мое письмо к Ирине Калинец на 3-4, якобы ее там нет. Узнал о Петре Рубане и других призывниках. Это добавляет к лаврам альсан альсаныча вероятно, А.А.Петрова-Агатова, бывшего жителя 19-й, еще кое-что. Мне больше как поэт нравится Роберт Данкен: “Маяки полицейских машин полыхают в душах людей ореолом священного ужаса...”.

За моим окном — колымская весна, вечная мерзлота хоть и чуть-чуть, но оттаивает, бегут — пусть и грязные — ручьи, а это уже — что-то.

Спасибо Вам!

С лучшими пожеланиями —
Василь СТУС

Публікується за газетою “Русская мысль” — №3590 — 11 жовтня 1985. Зберігаємо редакторські правки публікаторів. У публікації лист датовано 1979 роком, але з тексту листа видно, що дата, вказана публікаторами, помилкова.

¹ Поопераційний пакунок В.С. одержав із Москви.

88. ДО ОЛЕГА ОРАЧА

5.04.1977

с.Матросова
Сервус, Олеже!

Дякую за листа. Не переказую свого побуту — багато за нього писав до Києва — і Валі, і друзям (тобто сестрам — Михасі, Риті, Оксані Яківні). Того, що в Тебе залежане (Литгазета, Всесвіт) — не треба мені: Валя переадресувала мені і те, друге.

Тепер я можу геть усе одержувати і писати — бозна-скільки. Лімітів нема, але перлюстрація, хоч і не обумовлена статусом теперішнім, є.

Живу в гуртожитку, але подумую про келію — творчу робітню. Хочу спокою, самотності, безоких стін і вікна.

Прохання є: коли не тяжко — переслати мені транзистор добрий (даймо, ВЕФ-202 — щось 99 карб. коштує), збагативши його приставкою. Тут є транзистори, але нема приставки. Витрати я Тобі поверну — тільки зароблю (тобто за 2-3 місяці), а ця штука мені ой як треба. Я був просив Валю — про це, але не знаю, чи вона дістане [...].

Окрім того, прошу про деякі книжки, а саме: Кобзар добрий, українськомовні словники (староукраїнської мови, що заповідається десь вийти; може, деякі з мною відісланих — Беринди, Зизанія ets, Літопис Самовидця). Мені потрібна широка мовна база. Може, й Грінченка (все є у Валі).

А з книжок, певне, нічого путнього на Україні не виходить. Може, я вже занадто песиміст? Михася була прислала “Київське небо“ Драча, “Істину“ Олійника, “Бузок у січні“ С.Йовенко і Доріченка. Це мені радості не дало — хай уже вибачають лавреати. Де ж бо, як я розпанькався на Рільке! Або на житньому хлібі таких-ось текстів, як у Роберта Данкена:

Акулье скуластое рыло
одиначества черной вселенной
сотрясает островки света...

і

маяки полицейских машин
полыхают в душах людей
ореолом священного ужаса.

(Современная американская поэзия // Антология. — М. — Прогресс, 1975 — С.440).

Втім, і те, і друге — лише дотичні, бо знаєш сам: кожен із нас — уже в своїй поетичній ніші, з якої не видертися, як не вилізти із своєї шкіри. А вже добре чи зле, модне чи ні, гарне чи ні, поживне чи ні — то що інше, чи не так?

Болих душа за віршами, які забрали на доперевірку — перед 12.1.77 і досі не повернули. А їх там багато. А залишати їх за собою — все одно, як пораненому звірові — ронити гарячу кров на колимський сніг.

А ми ж, віршороби, теж поранені, хоч і не звірі: кров на снігу, хай і не колимському, га?

Прошу не турбуватися надто, коли мої прохання — заскладні. Почуття ж незручності перед людьми за їхнє добродіяння — завжди зі мною. Коли тяжко до виконання — не треба. Встидно — зазіхати на твій час.

Написав до Володі Міщенка, до Дніпропетровська — але мовчить. А чому? Як маєш — перешли — зі своєю і його збірку якогось там року (73, 4?).

Зичу творчих дерзань, дерзань, а не успіхів! Берегти себе не буду: не та професія.

Щастя Тобі.

А Святого Письма — не дістав би для мене? Де там — і сам не маєш!

Будь здоровий —

Василь

Публікується вперше за ксерокопією автографа — ІЛ, ф.179, №2204.

89. ДО АННИ-ГАЛІ ГОРБАЧ

12.04.1977

с.Матросова

вул.Центральна 37, кімната 36.

Дорога пані Галю!

Не здивуйте — дістав четвертого Вашого листа! Перший — від початку березня, другий — з Logelai і — квітневі (одразу по Великодню — надійшли!).

Писав уже до Вас — з попереднім листом, — що написав і до Віри Вовк, але відповіді поки не маю. Так само не знаю, які успіхи подорожні — в мого першого листа до Вас.

Ваша праця — спільна з Катериною¹ — видалась мені дуже плідною: деякі уточнення, прояснення, збагачення тексту, логізація, сказати б, його — то все тільки на користь. Дякую дуже!

Ви питаєте за точнішу мою адресу. Поки можу подати її лише так: с.Матросова, вул.Центральна, 37, кв.36.

Це гуртожиток, із якого я збираюся дременути — винайму “куток“, де б міг мати творчу тишу з колимською атмосферою. Отож, десь за місяць-два подам Вам іншу адресу. А поки маєте цю, хоч листи надсилайте краще до запитання.

Дякую за турботи. Дякую за антологію німецької лірики. Я вже писав Вам попередньо, що дуже волів би мати українське Святе Письмо. Окрім того, мені дуже ходить про сонети й елегії Рільке з коментарем (були такі видання у Вас — три чи чотири автори коментували їх). Звичайно ж, новітня німецька поезія (бо я не знаю ні Тракля, ні Бенна, ні Бахман, ні Целяна до пуття — а знаю окремі вірші) — мене цікавить персоналіями. Нарешті — багатюща філософська школа — Ясперс, Клагес, “Holzwege“ Heidegger’a² (він же про Рільке і Гельдерліна писав чимало).

Я, здається, вже забагато висловив прохань, чи не так? Можете зредувати їх — до мінімуму, бо я не хотів би зазіхати на Ваш час. Що легше дістати і що проходить такі відстані довгі — те й пришліть із книжок. Але чим я зможу віддячити Вам — навзаєм?

[Далі йдуть вірші: “Чотири вітри полощуть душу...“, “І стіл, і череп, і свіча...“, “Значи себе спадною хвилею...“, “Гармонійоване страждання...“].

Перекажіть мої щирі вітання пані Вірі Вовк, Вашому чоловікові, всім людям, чие зичливе ставлення до мене викликає і в моїй душі бажання зичити їм — щонайліпшого.

Уклін Катерині!

Ще раз — дякую.

З найкращими побажаннями

Ваш Василь СТУС

Перша публікація у збірнику: "Не відлюбив свою тривогу ранню..."

Публікується за ксерокопією автографа — ІЛ, ф.179, №2153.

¹ Дочка А.-Г.Горбач.

² "Польова дорога" (в інших перекладах "Лісова просіка") М.Гайдеггера — відоме філософсько-поетичне есе.

90. ДО ВІКТОРА ДІДКІВСЬКОГО

12.04.1977

с.Матросова

Дорогі Ганно, Вікторе!

Дякую за листа і за незабудь. Давні пам'яті друзів — то як орієнтири життєвого шляху, маленькі люстерка, в які задивляєшся — уточнюючи себе в інших обставинах (експериментальних, звичайно). О, ті люстерка! Скільки часом буває од того клопоту! Справа в тому, що люстерка іноді виявляються мозаїчними (ніби зі смальти) — і від того упізнавання — згадування — самопотвердження обертається на рівняння з багатьма невідомими. Надходить час, коли змушений відмовлятися од таких задивлень — аби вберегтися на вольовій хвилі, що несе тебе хтозна-куди. Мені так було — в тяжких умовах, коли обрушення ближчих друзів викликало відчуття невагомості власної. Гравітаційні сили доводилось вишукувати в собі самому, тратячи на "масі". Дуже мені боляче було довідатися за трагічну долю Івана Тимофійовича. Доля трагічна тамтешніх місць не дає забути про неї — і найновішими нагадуваннями. Териконний край усе-таки щось має в собі — болуче-рідного...

На тутешні умови скаржитися не буду, аби не стали ще гірші (така тенденція є). Найгірше — це гуртожитна кімната, гамір і поденна змора тяжка (це — по секрету). Але — помалу звикаю, може, й звикну — до всіх навантажень і загроз для здоров'я. Бо ж Магадан обрав мене, вважаючи, що зможу. Горять мої вірші — в цьому гаморі. Але за 5 років написав чимало своїх віршів і чимало з них — краще, що мною написане. Це, певне, стосується і перекладів. А ще більше — прекрасні нові знайомства в рідній Мордовії, новий досвід, нові передуми.

Дякую за пропозиції — допомогти. Йй-Богу, Вікторе, не треба. Є мале прохання таке: якщо в "Дружбі" є німецькою мовою (DDR — Verlag) книжка про підземну розробку рудень (бажано — не вугілля, а інших корисних копалин) — будь ласка, надішли: тут такої змоги немає.

Написав був до Володі Міщенка, але він, певне, поштівки не одержав. Був лист від Олега. Пише чимало людей — з цілого Союзу і з багатьох країн Заходу. Листи засипають мене — а я ж школяр: 2 місяці маю ходити на курси прохідників (секрет так само од батьків!).

Адреса Ваша знайома. Здається, у Вас є сусіди — К.М.Тесленко і М.Лісовська. Якщо знайомі — то вітайте. Буду радий мати од Вас звістку, хоча мою кореспонденцію, звичайно, перлюструють (неофіційно, а з цікавості "жіночої").

Ваші діти, певне, вже великі — не впізнав би тепер.

А який Твій науковий статус, Вікторе? Ще не доктор? У Тебе така світла голова — до науки.

Кланяйся од мене порядним землякам. Чи не знаєш Ти часом, чи є в Донецьку Іван Степанович Сук? Коли є — уклін йому. Ганні дякую за переказ. Але <нрзб.> І прошу — не гніватися, а зрозуміти мої незручності.

Най Вам щастить

Василь С

Публікується вперше за автографом з архіву адресата.

91. ДО РОДИНИ ДОВГАНІВ

24.04.1977

Дорогі Довгані!

Дякую за великодні вітання. Рито, дякую за листи. Хай над Вашим балконом кружеляє незахідне сонце.

А коли вліті воно закружеляє мені — тут, у падолі колимському, то будемо мати по сонечку незахідньому — і Ви, і я.

Рито, дебати з приводу синдромів полишімо — то мало користі, та й тема нудна. Вже якось перебуду — от би добутися до кутика затишного, де є Самотність — моя феєрична дружина, за якою я так знудився.

Цвіти, бузок видубецький, пахти в Довганеві вікна!

Щастя Вам —

Ваш Василь

Публікується вперше за ксерокопією автографа — ІЛ, ф.170, №2178.

91-А. ДО ІВАНА СВІТЛИЧНОГО

15.05.1977

Дорогий Іване, ось із такого похмурого щовба¹ я проглядаю темінь аби - видіти Ваш далекий човен у морі.

Читав Твої сонети — дякую і заздрю². Хай Бог допомагає Тобі, атеїстові³! Уже писав до Тебе, але... Так само Євгенові Сверстюку писав. Але Ви все відмовчуєтеся — знаю я Вас, неохочих до писання⁴.

Моє місто знову стає центром уваги — цікаві келейники в новобудовах⁵. Певне, знаєш.

Уклін усьому кошеві! Згадую про Вас щодня і щоночі, на землі і під⁶, шкодую, що не з Вами⁷.

Най Вам Бог допомагає!

Вперше опубліковано: Кур'єр Кривбасу, № 2, 2000

Примітки Леоніди Світличної.

¹Лист написаний на листівці, де зображено Анадирську затоку. Текст на листівці: "Суворі краса Півночі. По Магадану в Мгд.обл."

²Комплімент В.С. — І.С. ніколи не порівнював свої вірші з творчістю В.С.

³Цитата з сонета І.С. "Ярославна" — "молімось, браття-атеїсти".

⁴Натяк про вилучення листів.

⁵Нові засланці в Магаданській області.

⁶В.С. працював в золотих копальнях.

⁷В.С. був дуже самотнім у ворожому оточенні на противагу табору, де були поруч друзі.

92. ДО РИТИ ДОВГАНЬ

27.05.1977

Рито!

Дуже дякую Тобі за прекрасний альбом Шевченка. Вийшло так, що того ж дня дістав од Михайла Гориня Шевченківського словника і Матейка книжку — про український одяг. Отож, читати мені є що. Нема тільки умов і ще чогось: може, настрою, може, чого іншого.

Мав листа од Дмитра — все жартує хлопець, а я таким знаю його по листах. Дістав листа од Євгена Сверстюка (цікаво, чи мала мого листа його Ліля?).

Став до трохи легшої роботи, але з великими криками це вийшло: на важкій роботі мене краще перевиховувати. Власне, і ця робота не мед, але краща за попередню. Починаються конфлікти з місцевими наглядачами — бо крадуть мої листи, а то ще за Славка Чорновола дав телеграму Андропову і Сахарову — аби не дали замучити. Намався трохи, їздячи в район, де полковник Переверзєв вибатькував мене — попри всі мої протести — і сказав, що не дасть приїхати моїй жінці. Отакої!

Десь сфотографувався — коли матиму, то вишлю фото. Так само не знаю, чи дістане Валя дозвіл на приїзд.

Рито, напиши хоч Ти, чи дістає Михася мої листи (я їй був переслав листи од Віри Вовк). Бо від неї нема нічого, і, здається, в неї невесели (трус чи що?). І чому ви всі мовчите про такі речі, га?

Вітаю Бориса, Катерину з Ігорем —
Василь

Публікується вперше за ксерокопією автографа — ІЛ, ф.170, №2178.

93. ДО РИТИ ДОВГАНЬ

6.06.1977

Сервус, Рито!

Дякую Тобі за Шевченка дуже. Листів Твоїх не пускають, то хоч книги!

Дуже зрадів Вашим гуртовим вітанням — схоже було до телефонної розмови.

Починаються конфлікти з наглядачами тутешніми. Став до іншої роботи, але щоб значно легше, то ні.

Був слав поштівку до Луїзи — не знаю, чи дістала. Повітай її од мене. І най щастить їй.

Мав славного листа од Євгена Сверстюка — відповів йому, але не знаю, чи одержав. Так — і з І.Світличним (на повідомленні — рука цензора). Хай щастить Тобі.

Вітаю всю родину Вашу.

Сервус.

Василь

Публікується вперше за ксерокопією автографа — ІЛ, ф.170, №2178.

94. ДО РИТИ ДОВГАНЬ

18.06.1977

с.Матросова

Дорога Рито!

Дякую — за листа.

Дуже шкода, що Ти геть розслабувалася — аж так капітально. Коли б Ти знала, як то все до Тебе не пасує — ні виразка (ще й з прободінням), ні хвороба очей. То вже мені, старому та сивому, те все якось до віку і до шмиги. А Ти ж — завше молода, нівроку. Отож, і хворієш тільки через те, що часом забуваєш, що Пан-Господь дарував Тобі вічну молодість. Ви ж бо з Довганем (як ти любовно називала завжди Бориса — і скажу, що мені то завжди подобалось: прихована повага до чоловіка, гордість за нього) завжди видавалися мені трохи олімпійцями. Побуту у Вас я не помічав. Ти програвала його, побут, робила його мистецьким витвором, платівкою легкої музики.

Отож, Рито, не забувай, що Ти походиш із Олімпу, і кинь хворіти. Це Тобі не пасує. Ніяк. А щоб швидше одужала — знай, що я прошу Бога про те. Може, це знання важитиме за

бодай одну пігулку вітаміну “U” (екстракт капустяного соку, яким я лікував колись свою виразку).

Щодо моїх запитань, Рито. Часом їх я ставлю забагато і часом вони, сказати б, нескромні. Але ставлю їх не про те, аби завдавати своїм адресатам клопоту зайвого (вистає його і без мене), а про те тільки, аби при нагоді (при нагоді, Рито, не більше!) вони самі на себе відповідалися.

Шкода Вас — із Вашими невеселами. І Михасі, і Льолі, і Лялі. А чим можу зарадити їм? Певне, й листи мої шкодять їм. Ото біда!

Кімнати, Рито, я собі не знайшов. Мені боронять знімати кімнату — бо в ній мене тяжче виправляти: там бо не буде вереску, пиятик, лайок, сварок, бітлових платів, дурних теревенів. Там буде творча робітня, а мої вихователі в тому не зацікавлені. Бо за виховною програмою я маю спитися, стати заробітчанином і т.ін.

Уявляю, Рито, Твої краєвиди — далекою пам’яттю (пам’ятаєш, як ми з Тобою провідували там одного парубка, котрого тоді я помилково звав своїм кращим товаришем?)¹. Це трохи вадить — уявляти (небажані домішки).

Книжки Толочка я не маю (“Древний Киев”). Попрошу Валю — може, надішле.

Оскільки я “строг с Тобой”, як Ти пишеш, то повторю: дуже зле робиш, що хворієш. Одержиж цього листа — і марш додому, на свій райський Бастіонний провулок. Подумай-но тільки, що там без Тебе робиться: жах!

Надсилаю свою карточку, зроблену в Усть-Омчuzі (столиця Тенькінського району): про те, аби Ти зварила чай — із м’яткою (і чого Ти туди не докидала — той запахущий чай!) і налила, тобто насипала в теплового полив’яного кухлика. І разом вип’ємо чаю — з руткою — про Твоє здоров’я. Довгань мовчатиме, славно всміхаючись, а Ти щебетатимеш, як Олімпійка. Гаразд?

Ти мала мою поштівку, де я дякував Тобі за прекрасного Тараса-маляра? Я, здається, вислав у Валиному (цінному) листі — про всіх Вас відкритки — поштівки (про всіх Вас — тобто для цілого сонму богинь київських).

Бувай здорова, сестро!

Бери з мене приклад: жодна хвороба не чіпляється!.. Тобто повністю и окончательно стал на путь исправления. Докладаю до того всіх зусиль — від того одне око більше, а друге — менше (додивись на фото).

Маю втіху: повернули мої рукописи, відібрані при етапуванні на Колиму. Хоч і не в доброму стані, проте всі.

Крім того, склав іспити на машиніста скреперної лебідки. Тепер битиму кувадлом велике груддя краще, ніж дотепер. І штовхатиму вагонетки з рудою більш уміло.

Прочитав статті В.Іванисенка і Г.П.Кочура в “Літературній Україні”.

Велике вітання рідні Твоїй, друзям, моїм родичам.

Дякую, Рито!

Не забувай, що хворіти — зась!

Василь

Публікується вперше за ксерокопією автографа — ІЛ, ф.170, №2178.

¹ Йдеться про Леоніда Селезенка.

95. ДО ОЛЕГА ОРАЧА

24.06.1977

с.Матросова

Шановний Олеже!

Дуже вдячний Тобі — за не забудь, за висилання добрих книжок (як я скучив за Грінченком!), за журби про мене — дякую. Сподіваюся, що під осінь поверну Тобі борг за музику, яку підвезе Валя (але вже не знаю, чи приїде, чи ні: клімат колимський як настрій дівочий: то сонце, то грім і дощ). До того часу я геть розбагатію (200-300 карб. місячної платні; правда, робота тяжка й шкідлива: надто порошу силіконового дисперсного багато, а я до всього не можу нейтралізувати його молоком, мені вадить молоко — по операції).

Листів майже не маю, всі листи йдуть до мене розірвані, перечитані, а при потребі — й сфотографовані. Чимало їх не дістаю, одне слово, після мордовських дигестів¹ ускочив під владу колимських дигестів, а ці не менш суворі, і правити дотримання елементарних законів — немає в кого: написав уже до Міністерства зв'язку, до Прокурора архіпелагу — але пуття мало.

Майже місяць не маю листів од Валі. Михася не пише вже 2-3 місяці, замовкли інші: усе в руках Божих. Бачу, що на таких відстанях можна порвати душу геть — всі ниточки, що досі в'яжуть із рідним краєм, можна пірвати, коли до діла візьмуться дійшли маніпулятори. Даймо — так: до Валі я пишу 2-3 листи щомісяця, вона пише 2 листи. Не дістаю ж ні я, ні вона. Створюються ненормальні стосунки, зайві подразнення, іритації, зрештою, колись докучить: душу дав Бог не залізну. Чим вона діткливіша, тим гірше для неї. А мати душу недіткливу я, звичайно, не хотів би.

Чи не читаєш Ти “Вістей з України”? Що там була за стаття — про В.Мороза з використанням тексту Д.Шумука?² Якщо не знаєш, то й не шукай. Я спитаю у інших. Мені стала відома дуже сумна історія — з тамтих країв, звідки я добився сюди. Постійне перебування в трагедії — зтяжке. Є чимало сил (суб'єктивних і об'єктивних), що прагнуть обернути її на фарс — мало веселий. Нарешті — є речі, про які не випадає в листі писати — через те, що вони надто інтимні, сказати б.

Слава Богу, в мене було рідне товариство — звичайне. Уже в Мордовії я побачив, що соціальна невиробленість, невідшліфованість земляків не раз і не два дається взнаки (порівняно з іншими земляцтвами). Через це мені часом було легше — серед гурту вірмен, скажімо. Бо таких людей, як Славко Чорновіл, як Зоріян Попадюк, отець Василь Романюк — мало. А в гурті починаються знайомі бізи.

Спогадую з приємністю, що моє товариство — в Донецьку, Києві — було вільне в цілому од таких бізів (винятки окремі я ігнорував). А тут виходить бозна-що, і перетворювати Голготу на якесь кішло — гріх щонайменше.

Олеже! Ти питаєш моїх віршів. Знаєш, вони є у Валі. Скажу Тобі, що пару напишу — вільних од всіляких злб денних (так мені видає) — і це мені найдорожчі вірші. Скажімо:

Яка нестерпна рідна чужина,
цей погар раю, храм, зазналий скверни!
Ти — повернувся. Але край — не верне:
йому за трумну — пільма кам'яна.
Як тяжко нагодитися й піти,
тамуючи скупі сльози образи!
Радійте, лицеміри й богомази,
що в мене ні надії, ні мети.
Та сам я єсм! І є грудний мій біль,
і є сльоза, що наскрізь пропікає
камінний мур, де квітка процвітає
в три скрики барв, в три скрики божевіль.
Обрушилась душа твоя отут,
твоїх грудей не стало половини,
бо чезне чар твоєї батьківщини
і хоре серце чорний смокче спрут.

[Далі йдуть вірші: “І стіл, і череп, і свіча...”, “Гойдається вечора зламана віть...”, “Значи себе спадною хвилею...”].

Мав листа од Володі Міщенка. Він, бідака, намався — на тій самоті придніпрянській. Не допомогла і стаття, якою він давав “відчпного”. Ти пиши йому, не залишай його — на вельможному сумі. Шкода його, намався він, веселун (горе й злигодні — геть не про його веселу вдачу, а як виходить!).

Бувай, Олеже. Уклін твоїй дружині (коли така є). Ще раз — дякую.

Не сердься, що я зрідка пишу: знаєш, тяжко писати, знаючи, що, може, й ти дістанеш роздертого листа.

Нудно там у Києві, га? Читаю я і згадую: така ж газетка ця була в 30 роки — по всіх бойовищах. А прочитав статті В.П.Іванисенка і Г.П.Кочура³ — і теж однозначні враження. Часом думаю собі: і як там можна жити?

Бувай.

Із найкращими вітаннями

Василь

Цілий місяць нічого не маю од Валі. Коли б там що лихого сталося — бодай сповісти мене. Бо крім Тебе ніхто не напише: всі язики позабігали кудись.

А я так і живу — в постійному передчутті — прекрасних і неприємних катастроф.

Сервус!

Додаю карточку свою — аби уявляв мене сьогорічного засланця. І карточку — для твоєї дружини (а як, боронь Боже, такої не маєш — то дуже перепрошую!).

Оце, Олеже, приблизно моя постійна поза — тут, поки іще на лікарняному. Поки — тиша, цілоденне читання й писання, роздуми, роздуми, роздуми... Тільки фотелю такого не маю, обстановка — студентська, чай, бульйони, сигарети — і кохані обличчя, наставлені на мене добрими очима рідних і друзів. І — ввесь мій суходіл — як у давньому вірші.

Квадрат — чотири на чотири (гіпербола!)

І — окрай чорного стола.

Бувай!

Публікується вперше за ксерокопією — ІЛ, ф.170, №2207.

¹ Дигести — юрид. термін; звід творів класичних юристів Риму з питань права, що мав силу закону.

² КДБ широко використовував для дискредитації правозахисників незгоди і чвари між українськими політв’язнями в таборі особливого режиму в сел.Соснівка в Мордовії. У згадуваній статті у “Вістях з України” обігрувалися негативні характеристики В.Морова з листа Д.Шумука, написаного до свого родича за кордон.

³ Стаття В.Іванисенка “Оракули з п’їтьми” (ЛУ, 13.05.1977) та інтерв’ю з Г.Кочуром (ЛУ, 26.08.1977), в яких автори змушені були покаятися у своїх “гріхах” й відхреститися від зв’язків з колегами з-за кордону.

96. ДО АЗАТА І КАРІНЕ АРШАКЯНІВ

[Червень. 1977]

Уважаемая Каринэ!

Дорогой Азат!

Спасибо Вам — за посылку. Символически — я заварил чай, выпил с Вами — по-братски. Не знаю, дошли ли до Вас флюиды? Не отвечал, ибо ждал обещанного письма Азата. Не дождался.

Письма ко мне идут с разорванными конвертами — Колыма не очень обеспокоена, что это подло. Колыма ворует у меня письма — так же, как воровала Мордовия. То есть, Азат, твоего письма я просто не получил.

Шли мне, пожалуйста, ценные письма: хотя бы такое дойдет. Написал Лауре Григорьевне Маркосян (это, кажется, сестра Размика?) и Лусине Аршавировне (мама Паруйра?). И вложил открытки — для ребят. Так трудно писать мне туда: знаю, что письма

быстрее всего не идут, а оседают в сейфах. Пусть они знают — Размик и Паруйр — что я их люблю по-прежнему и благодарю — за долгие месяцы общей дружбы и борьбы.

У меня ряд неприятностей, но я подставляю щит — и клинки бьют по металлу. Ведь я горняк, Азат. Уже втянулся в работу. Хоть и тяжело, зато — достойное занятие и не вредит моим стихам. А Ты, Азат, не смей пить!

Каринэ, возьмите шефство над Азатом и скажите, что его старший брат Василь категорически запрещает пить — выше минимальной меры (немного сухого вина — белого в летнюю жару — не вредит, конечно).

Пиши, Азат, как у Тебя дела. Я же полностью нейтрализован — условиями. Не знаю даже, сможет приехать ко мне жена или нет (могут просто не пустить сюда: я огнеопасен для Украины, для родной земли, хоть и Колыма эта — украинская: поселок строили мои братья из Сосновки (Курчик, Караванский).

Посылаю Тебе, Азат, свое фото. Думаю, что Ты пришлешь свое — конечно, в паре с Каринэ. Привет ее брату, хоть я и не знаю его — так, как Каринэ.

Пожалуйста, объясни Л.А.Айриkyан и Л.Г.Маркосян адресата. А то они, получив мое письмо, подумают Бог знает что: ведь человек незнакомый пишет.

Вот пока и все.

Видишь кого из старых знакомых моих по Мордовии — передавай привет.

Поставь Бетховена или Баха — там, на берегу речки, где ты когда-то слушал их сам — и послушаем вместе!

Помнишь, я насвистывал своим сестрам — позывные из Бетговена?

А песню армянскую, которую ты учил меня в ШИЗО — я помню (мотив) и напеваю иногда. И тогда вижу тебя как живого. Жаль — слов не знаю. Но я их сочиню!

Привет — и всех Вам благ. Держись, Азат, и не поддавайся искусам, т.е. соблазнам воли.

С лучшими пожеланиями для Вас —

Василь СТУС

Это — для Каринэ от ее старого знакомого Василя С. — в память о том, как мы когда-то все вместе (и Паруйр, и Размик, и Сергей*, и Вячеслав) будем сидеть в горах Армении или в Карпатах, потом — в Киеве и Ереване — и вспоминать. И — радоваться друг другу. А потом мы с Азатом — по старой памяти — споем старую армянскую песню — и будут подпевать нам — и Вы, и Паруйр.

Василь

Публікується за ксерокопією автографа — ІЛ, ф.170, №2142.

97. ДО ЛЮБОМИРИ ПОПАДІЮК

1.08.1977

с.Матросова

Шановна Любомиро!

Чув за Вас багато. Напитував Вашу адресу довго, поки не вислав Є.Пашнін, хоч я просив раніше киян і львів'ян. Усе природньо: наші родинні зв'язки утруднені (чимало листів гине), інонапрямкові заохочуються. Але добре вже, що маю (був вислав Є.Пашнін недавно, разом із своєю прозою). Є.Пашніна я знаю мало — бачився з ним на лікарні, але до жвавих розмов не доходило чомусь.

Із О.Болонкіним листуюся регулярно, але ось уже 2 місяці, як ніц не маю од нього (і мої і його листи крадуть, хоч і цінні).

* Солдатов

Із Зоряном (чомусь я звав його помилково Зор'ян) був довше разом — 1974 р. уліті. Мешкали “по-сусідськи”, навіть перемовлялися, тримали спільний піст¹ (Кронід*, Вячеслав, Зор'ян, Сартаков, може, Граур і я).

Ваш син, Любомиро, — загальний улюбленець. Знаю, з якою повагою ставилися до нього всі порядні в'язні. Навіть не порядні відчували підсвідому симпатію, яку доводилося їм долати задля собачої юшки-хлебавки. Навіть владці, здається. Так бувало мало з ким. Хіба з Дмитром Синюком, Кронідом, Славком Чорноволем, Содатовим Сергієм (це — з Талліна, прекрасний хлопець), Старосольським.

Я дуже шаную Вашого сина. Пам'ятаю, що, чуючи од дівчат-сестер Ваше ім'я (Люба Попадюк), спитав якось Зоряна — мали спільну прогулянку в ПКТ: а хто то є Люба, Ваша сестра? “То моя мама” — відказав Зорян шовковим своїм тенорком, цнотливо й без подиву. Мені було трохи незручно за свою помилку, але в ситуації з Вашим сином це добре “гаситься” — невлад усякий. Хоче — скажу: із молодих хлопців кращого я не здибав.

Михайло Хейфец (літератор із Ленінграда) просто закоханий був у нього. Паруйр Айрікян (дуже славний хлопець із Єревана) казав: Зор'ян — то найкращий українець, якого він бачив.

То чому ж я не писав до нього? Надокучило писати листи для сейфів КДБ. Знаю, що Зор'ян його не отримає — так само, як Юрко Шухевич чи Трохим Шинкарук (обидва смугасті)².

Шкода — і часу і енергії — на марні листи. Од Оленки зі Спокійної мав дві звісточки — красно дякую. Брата її пам'ятаю. За пакунок — дякую³. Ще не дістав — його обмацують пока і обнюхують мої таємні вихователі. Але — на Бога! — я ж багатий шахтар.

Од Атени мав одного листа. Од Михайла Гориня теж одного. Моїх листів вони здебільше не мають. Були книги од Михайла, лист од Зенона Красівського з лікарні (здається, ще на 19-му таборі). Писав до дівчат на 3-4 — ніц не маю. А писав: до Ірени (двічі), і до Орісі Сенік, і до Оксани Попович. Листи до Стефи крадуть. Що робити, як бути — не знаю. Вислала мені Михася Коцюбинська коментарі до Рільке, дуже мені потрібні: не дістав. Рита Довгань надіслала “Moscowia” німецькою мовою — не дістав. До Анни-Галі Горбач написав 5 листів — після квітня вона не має од мене, мабуть, нічого (бо од неї ніц не маю). Писав до Віри Вовк два листи — жодної чутки.

Була в мене дружина — цілий місяць майже (3 тижні). Трохи відійшли зашпори мордовські, але не знаю, як довго тепер нам чекати на нове видження. Вона залякана геть, як, зрештою, майже всі кияни (та й чи вони одні?).

Прочитав недавно статтю свого кума Василя Захарченка⁴. Послав йому вітальну телеграму: “Фе, як негарно”. Бідна його головонька — в таку халепу вскочити — задля чого?

Микола Будулак — мій знайомий ще з 1973 р., був моїм сусідом по койкоместу в січні 77 р. (повернувся десь у грудні-листопаді разом з Шакіровим з Володимира). Невже він там утретє? Мабуть, ні. Йому через 13 місяців фініш. Знаю його добре.

Василь Овсієнко пише до мене — це славний хлопець, із яким я перебував коло року.

Любомиро, знаєте, я не буду писати до Зоряна. Напрямець — не хочу. Краще напишу до нього — через Вас. Гаразд? І далі так само робитиму.

Я Вас попрошу — напишіть, що чути за наших дівчат — як вони там і чи не тримають якого посту з парубками разом⁵.

Шкода мені, що ніхто про це не написав. Чи знову ж — листи не доходять?

Вражений тим, що роблять наші смуги⁶. Боляче дуже було читати. Коли б хто мав — пришліть мені вирізку з “Вістей з України” — де переграно листа Данила Шумука⁷, і “Літературну Україну”, де йшлося за Михасю⁸. Або перекажіть докладніше — хто має час на таке (бо вирізки можуть пропасти, як і лист). Дуже хотів би, аби те все сприймали

* Любарський

спокійніше, тобто не шукали винних там, де їх нема. Певна річ, не кожен мій земляк має таку вдачу, як Славко. Але коли б і Славко Чорновіл пробув у запертку по 10-20-30 років, то хто знає, як би з ним було. Я теж належу до людей толерантних, але не прогнозував би себе — в таких же умовах і термінах.

Я всіх їх шаную, тому просив би громаду не шукати винних серед хлопців, а називати вину по імені справжню: довготривалі умови. І робити все, аби гасити вогонь, а не роздмухувати. Крім усього: люди, що не були там, не мають права на моральний осуд. Кажу все до того, що деякі львів'яни стають на той чи інший бік, а це — як на мене — зайве. Бік у нас один, ліжка поруч, жертви наші — одні, біди — спільні.

Ось і все, Любомиро. Коротко про своє життя: селище мені збудували Курчик і С.Караванський,⁹ дякувати їм за працю 30-річної давнини. Одне зле: кращу руду вибрали вони, а мені лишили самі злидні. Праця нелегка, чимало дисперсного порошу, але поки є дощі, є гриби, прокидаються ягоди, є риба в річках. У бібліотеці — трохи книжок. Українських, певна річ, нема, але хіба нині є українська література? “Усе — в листопаді”, як казав поет.

Задумів маю чимало, але наглядачів за собою — ще більше. Доводиться бути чемним, хоч і гріх.

Коли клімат не зміниться — в ближчі роки — може, спробую податися за паркан. Жінка дуже проти цього. Але вона — жінка і тому має поважати мою волю. Докучило бути в смерті, не маючи змоги ні жити зі своїм народом, ні працювати — для нього.

Усе ж таки — я не політик. Я просто літератор, що хоче чесно працювати коло рідної культури задля неї. Це ж так мало, чому ж мені бути ГП*, як мене називано ось уже шостий рік.

А втім — поживемо-побачимо. Може, моя примусова любов до ерзі й мокші¹⁰ знову поведе мене в ліси безкраї за Уралом. Але до того спокійно ставлюся: богує — доля. А не коритися їй — не можна. Не подобає. Гріх.

Уклін моїм друзям, що можуть пити каву під левом, родичам моїх кривих друзів — Калинцям, дружині Івана Геля, Раї Морозовій, Атені, Гориням, Олені Антонів та Богданові, братові її, Іванові Кандибі (мав листа од нього), Зенонові** (коли можна).

Чекаю од Вас листа з новинами. Вишліть, прошу, адресу дружини отця Василя¹¹, з яким я 3 дні сусідував на Потьмі 29-31.X.76 року — на ізоляції¹². Буде Михася в Атені — цілуйте її за мене.

Вашого Зоріяна, як і Славка Чорновола, і Пашніна, і Паруйра, і мене продавав на 17 зоні Кузюкін Владимир Иванович, якого ми викрили в серпні 76 року. Він, може, і спроваджував Г.Роде, Зоряна і Пашніна до Володимира.

Тримайтеся, Любомиро. Певен, що син Ваш схожий до Вас. Тобто Ви ще кращі за сина (коли то можливо). Дякую Вам — за сина. Дякую — за листа. Слава Богові, що є на світі — і Ви, і Зорян.

Додаю карточку для Зоряна.

Мої Вам кращі зичення —

Василь СТУС

1.VIII.77 р.

Напишіть, коли в Зоріяна день народження.

Чи не знаєте, де є В.Рокецький?

Був писав до мене Левко Лук'яненко, але замовк. Певне, пише, але я не одержую. Мав листа (диво!) од Є.Сверстюка, пише Льоля; Славкова Валя з Вільхівців написала другого листа, а мого не мала.

* „Государственный преступник”

** Красівському

Р.С. Любомиро, так вийшло, що одразу не відіслав листа. Пакунки дістав од Богдана. Дуже дякую. Все дійшло добре. Дістав від пані Галі Горбач теплу ковдру і чоботи. І то таке наслання пакункове. У мене тут усе є — навіщо люди завдають собі зайвого клопоту (красно дякую протє!).

Ще не відповідав ні Олені Антонів, ні Михайлові Гориневі, ні Валі Чорновіл, ні Вірі Калач-Шумук.

Написав великого листа до Кроніда (через Галю, дружину) — певне, теж не дістав. Через це не кваплюся й відповідати — через чортиськ, що крадуть листи.

Будьте здорові, Любомиро.

Просив би Вас (тобто всіх знайомих львів'ян) тримати мене в курсі — як там мої брати й сестри — на сховках ся мають. Бо нічого не знаю за них. Велике вітання їм — через родичів і низький уклін.

Сервус!

ВС

19.8.77 р.

Додаю: карточки для Богдана Теодоровича та сестер. Своє фото додаю — аби зналися краще.

Будьте!

Друкується за першою публікацією в ж-лі “Укр. вісник”. — 1987. — №8.

¹ Йдеться про голодівку в'язнів ШІЗО та ПКТ влітку 1974 р. в мордовському таборі №19 (Лесной) на знак протесту проти сваволі адміністрації.

² “Смуґасті”, “смуґи” — в'язні табору особливо суворого режиму (від смуґастого одягу “особливо небезпечних рецидивістів”).

³ Олена Антонів, яка була тоді у Львові розпорядником Фонду допомоги політв'язням, надсилала В.С. пакунки від імені свого двоюрідного брата, в'язня сталінських таборів Богдана Мастківа.

⁴ Покаянна стаття Василя Захарченка, в якій він не тільки каявся, а й обмовляв інших політв'язнів.

⁵ Жінки-в'язні жіночого політичного табору № 385/3-4 в Мордовії (Барашево) Ірина Калинець, Ірина Сеник, Оксана Попович. Стефанія Шабатура тоді була вже на засланні в Курганській обл. “Піст з парубками” — нятяк на боротьбу політв'язнів мордовських таборів в 1976-77 роках за статус політв'язня, яка супроводжувалася перманентними голодівками.

⁶ В.С. болісно переживав затяжний конфлікт у 70-ті роки між в'язнями-українцями табору особливо суворого режиму в Соснівці (Мордовія). Разом з В.Чорноволом та ін. безуспішно намагався погасити конфлікт, який компрометував укр. політв'язнів. Він був спричинений дуже важкими умовами камерного утримання, провокаціями адміністрації, але й, не в останню чергу, зіткненням амбіцій, тією прикрою рисою укр. вдачі.

⁷ Лист до брата в Канаду з гострою критикою В.Мороза, поданий Д.Шумуком до табірної цензури і надрукований у газеті “Вісті з України”.

⁸ Стаття “За так грошей не дають” в “Літературній Україні” від 29.04.1977 р., де було облите брудом М.Коцюбинську та Б.Д.Антоненка-Давидовича.

⁹ Селище-рудник ім.Матросова (раніше — ім.Берія), де шахтним способом добувають золото, освоєний політкаторжанами зі сталінських часів.

¹⁰ Натяк на минуле ув'язнення в Мордовії і передбачення (на жаль, правдиве) нового — на Уралі. Ерзя й моква — етнічні групи мордві.

¹¹ Отець Василь — священик В.Романюк, тоді політв'язень.

¹² Адміністрація мордовських таборів, побоюючись масових акцій (голодівок, петицій) на “критичні” дні (з'їзд партії, День політв'язня тощо), мовби відправляла активніших в'язнів з усіма речами на далекий етап. Однак, перетримавши “небезпечний” час у найближчій пересильній тюрмі, повертала назад до зони.

98. ДО ОЛЕГА ОРАЧА

14.08.1977

Дорогий Олеже!

Дякую Тобі за листа, за книги, за пам'ять. Будь ласка, не май серця, що так пізно відповідаю, а Валиним від'їздом не скористався. Бач, я побачив таку застрашену жінку, що й

без того зазнає всяких клопотів, а братія перегляне її речі — і стане сікатися до кожної писаної літери. Їй це ні до чого. Досить того, що не корюся їм я.

Олеже, якщо Валя не поверне Тобі борг, тоді я вишлю — впродовж двох місяців.

Дуже дякую Тобі — за Мисика. Це поет, якого я шаную віддавна. І нині, може, після Бажана, — люблю найбільше читати.

Твою збірку віршів я перегором перешлю Тобі — отож, будь за неї спокійний.

Мені зараз геть самотньо — серед п'яного гамору гуртожитку. Та й те сказати: обірвано геть мої листовні зв'язки: 85% листів не доходить. Відбито й бажання слати ці листи. А змора на роботі. Трохи зле, знаєш.

Дістав “Літературну Україну” з кумовою новою прозою¹ — на весь підвал. Горе в світі! Як страшно обриваються порядні душі — значно тяжче (і нижче) падають, ніж вимагає (а чи вимагає?) ситуація. Я, певна річ, привітав його телеграмою: “Фе, як негарно”. Дуже шкода. Наука лицемірити — не його наука. Отож, подався на всі чотири вітри нетямущий Марко. Боляче мені дуже, а не гнівно.

Літзаняття мої припинилися — літні вакації (дай Боже, аби швидше почалися заняття).

Коли б хтось завітав був до мене, то, звичайно, такої зустрічі, як В.Голобородько, я не влаштую. Це вже нехай знає хтось запевне. Мав звістку од Володі Міщенка. Віктор Дідківський прислав із Донецька славну антологію німецьку — пише, що Микола Колісник працює у “Вечірці”.

Думаю позивати видавництво “Радянський письменник”, що не надсилає (не повертає) мені рукопису моєї книги. Ось і вже, Олеже. Ще раз — дякую Тобі. Іншої кореспонденційної нагоди не шукаю, бо чи й варто — одне, і чи й вийде — друге. Шануйся. І пиши вірші. І друкуйся. І най Тобі щастить. А на всіх шелеватих чортиськ-метрів — не зважай: лицеміри, вони все міряють на свою лицемірну мірку. А ціна їм — три копійки в базарний день. Багату галасу — замарне. Як на мене, в того чоловіка було давно викривлене уявлення, що то є — поезія. Просто є мода на шевську поезію — і всі шевці при ділі. Знають, що партачать (їхні літературні чоботи зле носити), а що вдієш? Не зважай на їхні обачності образливі: сприймай як феномен. Зрештою, як на мене, ціле життя на кухні, хай і поетичній, є неморальне. Краще бути глядачем, ніж актором. Ти це знаєш сам.

Отож, зберігаймо насамперед свої душі. Без чистоти душі і ясності серця віршів не буде. Добрих віршів.

Гадаю, Ти маєш усі підстави — дивитися згори, а не вгору. Бувай. Уклін маленькій Іринці. Грею, Грею, я твоя Ассоль² (десь тут перебріхую оригінал).

Най Тобі щастить. Залишайся — собою.

З найкращими зиченнями

Василь

Публікується вперше за ксерокопією автографа — ІЛ, ф.170, №2208.

¹ Йдеться про покайну статтю В.Захарченка “Право бути чесним”, де він зачепив також своїх побратимів по ув'язненню — Ів.Світличного, З.Антонюка, С.Глузмана та ін.

² Грей і Ассоль — персонажі повісті О.Гріна “Пурпурові вітрила”.

99. ДО ЄВГЕНА СВЕРСТЮКА
(в листі до С.Кириченко і Ю.Бадзя)

17.08.1977

Гріх мені, дорогий брате, провадити на тему Орфея і Еввідіки. Я теж дуже люблю цю поему Рільке. Проте вона не видається мені — в темі Еввідіки — найглибшій темі поемки — на рівні деяких інших осягнень Рільке, ось як деякі з сонетів до Орфея. Цей нагірний мотив скорботи, що створила новий світ людині, нову галактику, в якій розлука з Орфеєм спорохнявіла, як зерня, з якого виросло нове зело — то оздоба поемки, бо нам “промовляє”.

Але Рільке тут глибокий тільки в одній темі: в її новій дівочості й неторканності. Застановившись на цьому, Рільке тут далі не пішов (наскільки “стиглиші” його “жіночі” сонети!). Скажу Тобі: світ наших Еврідік — більший. От би тільки б увійти в нього — бодай на день побути Еврідікою (казав Флобер, пишучи до Луїзи Коле: “сьогодні я був і чоловіком, і жінкою, і кіньми, і листям, і вітром, і сонцем”!) Але така здатність стає все меншою. Втім, молитимемо Бога, аби вона до нас навідувалася — хоч і зрідка.

Я перепишу для Тебе іншого вірша його, (у 3-томовику DDR Рільке це S.125).

[Далі йде текст вірша “Wir wissen nichts...”].

Сонце потойбічності, де, як Ти пишеш, ми сновигаємо, зобов’язане світити яскравіше. Бо чого б інакше був вартий людський дух? Певне, сказати б, підбожеволення, може, і є ознакою міцності духу нашого. Заступати прірву — що не кажи — заняття не з нудних. Біда тільки — з двоїснуванням. Ось у контроверзі бажань заступити і не відірвати ноги — мить нашого чару, знесення і самонадростання. А піти — обома ногами — над проваллям — то вже зубожує нас. Таємниця — в миті, коли ось-ось пірветься. Нею і живемо. А решта — то антракти, казав Стефаник.

Може, я висловлюю суть своєї естетики, не знаю. Може, тут є інша “далечина”, котрої чарів не збагну. Але — так мені видається, брате.

Попрошу Валерію, аби переслала мені Твого Орфея і Еврідіку. Хоч Ти педалюєш, розгортаєш найцікавіші місця (як-от у Кіплінгівському вірші)¹ — даєш їм більше місця, ніж автор. Власне, цим якраз і втішаюся я, бачачи твої знаки.

Дорогий брате, як часто Ти мені снишся!

Обіймаючи — ВС

„...Вернути, ніби воно відійшло зарано“.

“Нам замало нашого правдивого життя і нашої правдивої істоти — нам треба творити в уявленні інших людей (свій) певний уявний образ. І заради цього ми намагаємося здаватися“.

Скажу, брате, що сам схильний до максималізму, знаю, як він мені тяжко дається. Але іншого нема — окрім нього. Бо МУС спонукує — і мусиш долати всі спротиви. А їх не менше (більше, повір!), ніж було донедавна. Дав би Бог — швидше вийти з цього Zwischenraum’у* — на полюси. Можна існувати — лише на полюсах.

Вислав був Тобі своєю карточку — і маєш! Її дістав хтось інший. Так само був вислав вирізку з “Недели” — з текстом колишнього члена Спілки письменників².

Ти — мій полюс — той, де є всі принади Півдня і Півночі — разом.

Зичу сили Тобі. Тримайся, брате.

У липні одна газетка здивувала мене лихою статтею, підписаною кумом³. Довелося післати йому телеграмою: “Фе, як негарно”. Як шкода, що такі люди з великим багажем порядності — розбиваються — так претяжко. Добре метеликам — вони не знають тяжкого падіння. Але нам до цього не звикати — тим більше треба йти своїм шляхом наперекір усім перекорам. Сервус!

Валеріє, ще раз — дякую Вам за листа. Коли можете — перешліть мені адреси Галі Євгенової і Віри — Василевої⁴.

Дай Вам, Боже, сили — на пам’ять, на чекання, на високе життя, до якого Вас покликala доля.

З привітом

Василь

Допишував листа 17.8.77 р.

P.S.

* серединного положення, середини (нім.)

Ще раз — перечитав Євгенового листа, але, як і раніше, не міг утнути чимало слів. Заздрю Вам, що навчилися вичитувати ці химерні в'язі. Мені — несила.

Дуже просив би Вас — переслати мені Євгенову версію Орфея і Еврідіки. Я колись читав переклад О.Бургардта — Ю.Клена — (1923 р. його друкував М.Зеров у “Декламаторі”) — ідеальний переклад, як тоді мені здавалося.

А про Євгенів мені дуже ходить.

Дуже Вас прошу!

На все добре!

ВС

Публікується вперше за автографом листа до С.Кириченко і Ю.Бадзя — ІЛ, ф.170, №2218. Повністю лист не зберігся.

¹ Вірш Кіплінга “If...”, що його переклали на укр. мову і В.С. (“Лист до сина”), і Є.Сверстюк (“Якщо...”). Див. “Всесвіт”. — 1990. — №5.

² Очевидно, В.С. має на увазі статтю колишнього в'язня мордовських таборів О.О.Петрова-Агатова “Кличте мене Аллою” в “Неделе”, в якій той обливає брудом відомих правозахисників П.Григоренка та Л.Алексєєву за їхню “зрадницьку” діяльність.

³ Йдеться про статтю В.Захарченка.

⁴ Мова про дружин Є.Пронюка і В.Лісового.

100. ДО ЗОРЯНА ПОПАДЮКА

[серпень 1977]

Дорогий Зоряне,

я Тебе часто згадую — по тих днях, коли ми пили цілюще повітря Лісного, а пан Вельмякін заздри нам. Нині там товариство¹ — не згірше за 74 рік. І я хотів би туди: всі ж бо друзяки мої — там. І їм там не мед, як мені тут. Чимало мені переповідав за Вас (і за Тебе, і за сусіду Твого²) Микола Б.³ Працюй, Зоряне, у Тебе така славна молода голівка. Часто співаю пісні, якої Ти був мене навчив (слова). Василь Овсієнко пише до мене, Кравців — ні.

Згадую проводи свої — було шкода покидати таких друзів славних. А тут мені — й словом обмовитися ні до кого. Живу, як ведмідь. Спускаюся в штольню — і там при місці наче. Бо весь я тут обочений (“когда в тебя от губ до пяток, как пули, всажены глаза”). Чекаю на нашу зустріч — але де й коли? Зичу здоров'я, дорогий. Шануй себе — казав мені Паруйр, що іншого такого з моїх краян не видів... бреше, мабуть. Зичу здоров'я, сили, рівного диху. Надійся.

Уклін Твоїм друзям.

Ave. ВС

Друкується за першою публікацією в ж-лі “Укр.вісник”. — 1987. — №8.

¹ Йдеться про борців за статус політв'язня, що їх пакували в цей час у камери — ШІЗО і ПКТ табору №19 в Лесному (Мордовія). Вельмякін — заступник начальника табору з режиму, відомий знущаннями з політв'язнів.

² Г.Суперфінн, який був разом із Зоряном Попадюком у Володимирській в'язниці.

³ Микола Будулак, політв'язень, який повернувся в Лесной з Володимирської в'язниці.

101. ДО МИХАЙЛИНИ КОЦЮБИНСЬКОЇ, СВІТЛАНИ КИРИЧЕНКО І ЮРІЯ БАДЗЯ, ЛЕОНІДИ Й НАДІЇ СВІТЛИЧНИХ ТА ПАВЛА СТОКОТЕЛЬНОГО, РИТИ Й БОРИСА ДОВГАНІВ

29.10.1977

Дорога Михасю!

Дорогі Світлано, Юрку!

Дорогі Льолю, Надіє, Павле!

Дорогі Рито, Борисе!

Вирішив я відтепер писати ось такі гуртові листи.

Від Вас довше не було чуток, а від мене — так само.

Надто багато листів зникає — і нема бажання писати для гебесів (гебес — таке слово є в мові моєї мами, я згадав його, прилаштувавши для абвгд, як кажуть москвичі).

Мав листа од Оксани Яківни (низький їй уклін), од Валерії Андріївської, Євгенової дружини (давніше, збирався вже відписати — і трапилася біда).

Одне слово, я перележав нагло в лікарні з 20.8. по 18.10. Ще буду на лікарняному бюлетені до середини грудня (орієнтовно). Нічого страшного нема, проте мушу вилежати.

Хай Валя не хвилюється — а батькам я просто не писав за це.

Перше: перейдімо на цінні листи. Всі мої листи за кордон пропали, чимало внутрішніх — так само. Я бив телеграму до Андропова, що його хлопці крадуть листи і на голову лізуть. У лікарню прибув гебіст районний — сказав, що це клевета, за яку я відповідатиму. Дав, здається, інструкцію, як бути зі мною — і лікарям, і тут, на руднику. Довкола мене — зона відчуження.

Коли я був в лікарні, в кімнаті зробили обшук, переривши папери.

Книжок — Рільке й Moscovia я не одержав. Шкода. Головне — не маю Ваших № квитанцій. Та й термін, мабуть, уже вибув.

Слала якісь книжки пані Галя Горбач, не дістав нічого. Був її лист — на лікарню Транспортного¹ — допитується, що і як.

Дістав листи од Стефи Шабатури і Левка Лук'яненка. Обидва — сумні, особливо останній (враження від Дружківки)².

Але — не тільки: Левко чує, що громада вкрай залякана розправою над Комітетом нагляду³. Отож, коли в Києві є члени такого, то хай знають: я даю згоду стати його членом, хоч і мало можу, будучи так далеко од України.

Бо коли перший ряд виліг, треба комусь заступати місце. Звичайно, у Вас можуть бути свої київські міркування (і слухні), але не хотілося б, аби всі вони — міркування заперечення — диктувалися страхом перед танком, що все трощить перед собою.

Надіслав телеграму до Івана Світличного — 19.X (№ квіт.20901) — на Всесвятське. Знаю, що в них піст, чув їхню заяву. Це все — наша історія.

Скажу Вам: до січня 1972 р. я був українофілом (здається, більшість моїх знайомих мала таку ж барву). Мордовія мене зробила українцем. Тепер мені байдуже, як мене називатимуть: націоналістом чи шпигуном, чи зрадником. Я знаю своє: надто катастрофічне духовне існування мого народу, щоб можна було сидіти, склавши руки.

І не можна завужувати проблеми — питанням репресій чи мук в'язнів. Є питання народу — і є масштаб цього питання, завужувати який гріх.

Я певен того, що можу знову повернутися до мордовських пуш. На це треба дивитися спокійно. Зрештою, колись же докучить владі душити нас за закритими дверми судових процесів. І мені здається, що надокучити має скоро.

Проте скажу — аби Ви знали: в разі арешту я відмовлятимусь вести будь-яку досудову розмову, хай і запакують у божевільню. В разі суду я вимагатиму відкритого судового процесу, представників міжнародних організацій, членів Наглядового комітету, Конгресу світових українців. А не доможуся — оголошу голодівку на весь час суду, не відповідаючи на питання. Моє слово — буде лише останнє. І в ньому я не дам завузити предмету судового обговорення, а називатиму проблему, яку старанно ховають і в суді: стан мого народу, репресії українців, суть т.зв. інтернаціоналізму по-російському і т.д.

Я кликатиму на суд і кореспондентів Юманіте й Уніти. Я визначу все, що можу означити.

Від теревенів у Білгороді⁴ я не сподіваюся нічого. Зрештою, смішно надіятися, знаючи нашу історію, знаючи, що все благоденствує на всіх языках, звикле до того сторіччями.

Більше скажу: моя поезія, мої переклади чи літературні статті — то грішне заняття. Обов'язки сина народу, відповідального за цей народ — єдині обов'язки. Я не буду обирати жодної пом'якшувальної позиції — літератора, право бути собою і мати почуття людської гідності. Я проставлю всі крапки над і.

Хочу, аби це знали, бо все може трапитися. Недарма ж бо мене загнали аж на Колиму. Це навіть не той Магадан, де колись вибував заслання Андрій Амальрик. Це щось кращого. Це місця якраз для українців. Завтра тут десь буде В'ячеслав Чорновіл, потім — інші. За крайокрай — це путівка для українців, що виносять на собі найбільший тягар у всіх зачинаннях протестаційних (діють іще недобиті гени гордого козацтва), але домагаються найменше користі для себе.

Табірний досвід показав, що наші люди — надто схильні до внутрішніх чварів. Може — як ніхто інший. Гірко, боляче то все спостерігати. І все то — історичні наслідки (хто його знає, може вони давалися і далися взнаки вже при руїні Київської Русі?).

І внаслідок усіх наших загумінкових факторів маємо те, що всі наші зусилля марнуються. А несхибна невіра в те, що можна чогось домогтися — і в цих умовах — призвела до того, що ми, маючи дуже багато проблем, ставимо їх чи не в останню чергу, заплутані в словоблудді репресивних пропаганд.

Не знаю, як стоїть справа нині (може, взагалі не стоїть ніяк, бо “вулиця розбіглася”), але передніми роками в демократичних сферах до нас ставилися дуже упереджено (взагалі в Росії антиукраїнський дух дуже високий; я це чую по Колімі, на більшу половину заселених землячками, які чують себе чи то зрадниками, чи то недоробленими; такими собі бовтями, що знизує плечима, нітється, мекає або — відхрещується).

Ця упередженість мені дуже боліла — чув її і з російських, і з єврейських (досить незлих урешті!) уст. А особливо боляче було довідатися про рукопис якогось Мазепи-Бокаївського⁵, що широко циркулював між Москвою і Ленінградом. Мені переказувано було, що це трактат, що оглядає більшу українську історію і визвольний рух, великий за обсягом — коло 200 стор. машинопису. Тон має енергійний, аж деякі націонали неукраїнського походження дрижаки хапали, читаючи. Так ось: у шовіністичних колах рукопис було сприйнято за рукопис із КДБ. Щось таке було і в сприйнятті на Україні, хоч я не певен, чи читала та людина, що так відгукувалася про рукопис, сам текст. Цікаво і те, що цей твір не циркулював на Україні, як і Дзюбин і Морозів трактати⁶ циркулювали по Москві дуже повільно, а Прибалтика так і не змогла дістати Дзюби, хоч і як воліла. Ось вам ситуація.

Тепер аж страх думати — як там у Вас тихо й мирно. І знаю, що зовсім недарма. Шовіністична лють проливається на нас — у першу чергу.

Чув, що земляки Перми мали піст⁷. Власне, окрім Глузмана і Ковальова та Баграта з Вірменії (чи Андроніка) — всі наші. А “Літературна Україна” поливає — статтею Виноградського⁸: і як Вам, Іване, Євгене, хліб їсться. А їм якраз і не їсться.

Чув за режисера з Київської студії науково-популярних фільмів (російське прізвище)⁹ — дав прес-конференцію, де вів про деморалізацію селян і інтелігенції на Україні. То жах — справді, що пороблено з нашим народом.

Михасю, любя, не гнівайся, що Валею я не передав для Тебе навіть листа. Дуже не хочу, аби Валя мала неприємності по роботі. Я ж дуже непевний у неї чоловік — і допомогти (регулярно) не зможу. Ось і зараз — не знаю, коли стану до роботи і скільки ще проболію.

Люба Льоллю, Надіє, Павле, не майте гніву й Ви — надто багато листів зникає.

Дорогі Світлано, Юрку, Ви — так само. Знаю, що коло Вас біда — пишть усе ж таки хоч гуртові листи (все менше збавляти часу). Одного бодай (але цінного, аби не вкрали!) на

місяць-два. Їй-богу, трохи зле без голосів з України — голосів, якими я тільки й живу і які вже з німоти мені причуваються.

Недавно я думав про Ніну Строкату, що наміряється виїхати до Австралії (не знаю, що з того буде, але помагай Біг Ніні Антонівні!). І уявив собі українську дисидентську колонію — де-небудь у тім краї. Колонію на кшталт Левицького¹⁰ чи фаланг раніших. І поралися б, і працювали коло культури — подалі від цієї гебістської України. А потім? Коли запасів пам'яті стало меншати? Коли схотілося б у Кончу-Заспу чи Святошинські ліси чи Карпати?

Поки я особисто — проти виїзду. Звичайно, вибір між Мордовією чи Володимиром¹¹ і виїздом — був би нелегкий, хоч на шάлях мали б рівновагові, вважайте, клопоти... І все ж...

Збираюся позивати в суд "Радянський письменник", що не повертає мені рукопису віршів. Цікаво, що з того буде? На 99% знаю наперед, що. І однак — позиватиму.

Додаю листа Євгена Сверстюка і поштівку для нього. І — трохи для Євгенової Лялі.

Шановна Валеріє!

Дістав Вашого листа — дякую. Листа од Євгена мав 12.V. (його лист — від 18.4.77 р.). Відписав йому, вклавши фото. І цінний був лист, а далі цензора не пішов.

Ліле-Валеріє, Ваш лист — сумовито рівний, і шкода мови — про Ваше заспокоєння: це було б зайве. Ви ж бо — Євгенова дружина.

Феномени втрати пам'яті на найдорожче, про які Ви пишете, — то феномени часу. Моїй Валі кожне побачення уявлялося сном. А коли ми оце здибалися — на 3 тижні, то враження було таке, ніби ми вперше зазнайомилися. Отож, ГБ не тільки бере, але й повертає... Справді: наша туга — реальніша. Мука — постійна й субстанціональна, а реальність — лише перерва туги, короткий спочин.

Так мені Дмитро уявляється 5-річним, а то — й зовсім немовлям, ніби росте вспак, хоч я і бачив його 9-річним. Але 9-річний — для мене був несправжній. Я витужив його в спогадах — і весь він там.

Валеріє, перепрошую за довшу павзу, в мене були клопоти (ще є й досі).

Знаєте, що Євген — може, найдорожча для мене людина. Як Іван Світличний, як Славко Чорновіл, як Михася.

Валеріє, хочу дуже, аби Ви знайшли в собі запаси — пишатися своїм чоловіком. Нам справді часом тяжко оговтатися на тій висоті-видноті, куди нас піднесла доля. Вона більша за нас і, може, вартніша за нас. Отож, дякуймо Богові, що він такий до нас милосердний.

Знаєте, з якою повагою казав про Євгена В.Лісовий, Вірин чоловік. Я його дуже сподобав — коли він був у формі, хоч то бувало не часто, на жаль.

Уклін мій усім дружинам такої ж високої, як у Вас, долі.

Уклін моїм побратимам.

Зичу всім сили — осягнути місце своє і не підупасти на силі.

Бажаю найкращого!

Ваш ВС

Пишіть, як там був В.Лісовий у Києві, бо Люба Попадюк пише, що Зоріян був нівроку (а який же це славний хлопець!). Переказуйте, як у Перми витримали піст, як здоров'я хлопців.

Всім — щирі привіти.

Обіймаю Вас.

Ваш ВС

Картка з віршами — для Євгена Сверстюка.

Публікується за ксерокопією автографа — ІЛ, ф.170, №2243.

Вперше опублікований у зб.: "Не відлюбив..."

¹ Транспортне — селище в Тенькінському р-ні Магаданської обл., де була лікарня.

² У м.Дружківці Донецької обл. 23.06.-1.07.1977 р. відбувся суд над Миколою Руденком та Олексою Тихим як членами Громадського комітету нагляду за виконанням Гельсінських угод. Л.Лук'яненко було

привезено на суд як свідка. Свої враження від цього судилища він описав у листі до В.Стуса від 9.07.1977 р. (опубліковано в Інформаційному Бюлетені Гельсінської групи, ч.2 (березень-червень 1978 р.).

³ Мова про Українську громадську групу сприяння виконанню Гельсінських угод.

⁴ Белградська нарада з безпеки і співробітництва в Європі відбулася 4.10.1977 р.

⁵ Самвидавівський текст, підписаний псевдонімом Мазепа-Бокаївський. Докладніше див. Словник імен.

⁶ “Інтернаціоналізм чи русифікація” Ів.Дзюби і “Хроніка опору” Вал.Мороза (про події, пов’язані з руйнуванням старовинної церкви в с.Космачі на Гуцульщині).

⁷ Йдеться про голодування в’язнів у пермських таборах.

⁸ Віт.Виноградський “А сонце світить нам” (ЛУ, 21 жовтня 1977 р.). Статтю написано за матеріалами редакційної пошти — відгуками на “покаянні” виступи В.Захарченка (“Право бути чесним” — ЛУ від 22.07.77), В.Іванисенка (“Оракули з п’їтьми” — ЛУ від 13.05.77), де критик дає відсіч “буржуазним націоналістам” Б.Бойчукові, І.Кошелівцю, радіостанції “Свобода” за їхні наклепницькі виступи про ситуацію в Україні, переслідування інакодумців тощо.

⁹ Йдеться про Гелія Снегірьова, автора публіцистичної повісті “Набої для розстрілу” (“Ненько моя, ненько...”), в якій проаналізовано ряд виступів проти репресивної антидемократичної політики СРСР. За свої викривальні твори і сміливу поведінку Г.Снегірьов заплатив здоров’ям і врешті — життям. Його мордували в київських застінках КГБ, силоміць годували, коли він оголосив голодівку, пошкодили хребет і перевели “вільно” помирати до Жовтневої лікарні. Помер у грудні 1978 р.

¹⁰ Йдеться, очевидно, про Миколу Левитського (1859-1934), відомого громадського діяча і кооператора, якого називали “артільним батьком”. Він закладав перші в Україні (і в Східній Європі) хліборобські спілки (артілі) по селах.

Фаланги — в системі утопічного соціаліста Фур’є (XVIII ст.) — трудова община, колективне господарство.

¹¹ Володимирська тюрма.

101-А. ДО ІВАНА СВІТЛИЧНОГО

29.10.1977

Дорогий брате Іване!

Такі дні стоять, що ось уже місяць, як Ви всі з думки мені не сходите. Червонію за Вас: як Ви тільки там хліб їсте. Знаю, що й Вам непереливки, бо чув, що Вам не до смаку¹.

Мені тут майже так, як донедавна.

Сказав би, що для душі там [в таборі] було значно краще. Але скоро будете Ви. Ласкаво прошу — до свого хутора!

Читав Твої вірші. Дякую. Я вже хвалив їх і ще похвалю, бо не шкода. Там вірші пишуться найкраще. Їй-богу — творча робітня². А тут на цьому скнінні-знудінні — ой, як поволеньки і без напруги...

Проте - життя йде і обіцяє багато чого - попереду.

Обіймаю міцно. Уклін друзям.

ВС.

Вперше опубліковано: Кур’єр Кривбасу, № 2, 2000

Примітки Леоніди Світличної.

¹ Перший абзац присвячений більш ніж місячному голодуванню в’язнів у таборі ВС389/36. І.С. у вересні-жовтні знаходився в лікарні.

² В.С. згадує табірні роки, як найкращі для творчості, для спілкування з друзями.

102. ДО НАДІЇ Й ЛЕОНІДИ СВІТЛИЧНИХ ТА ПАВЛА СТОКОТЕЛЬНОГО

21.11.1977

Матросова

Дорогі Надіє, Льолю, Павле!

Яремо!

Мав листи — од Льолі і од Тебе, Надіє. Дуже дякую.

Насамперед, любі мої, стану казати компліменти.

Збірка Ліни й вірші Іванові — дали багато до роздумів.

Іван — справді має рацію, пишучи: “сам я грішний, братове, і Вам не суддя“. Я не грішний, як Іван, тому напишу таке.

На превелику радість мою, кожна подача Іванових віршів сповнює мене вдячністю до благословенної Перми, яка змусила-таки Івана до писання віршів, які він, на жаль, покинув був десь на припочатку 60-х рр. Оце — його і є гріх. Дуже великий. Але — в межах милих його провин, на які нема серця. Казали, що поема Іванова кінця 50-х літ “звучала“ в періодиці. На жаль, я або не читав її, або не пам’ятаю (пам’ять періодики 50-х літ — слабка). Тоді зайшов час молодішої генерації — Іван чемно дав їм місце, як прекрасний зичливий критик-літератор. І зайшов час — каліфів на перебіжний період. Іван, абсолютно безамбіційна людина, що думала про молоду літературу та її здобутки насамперед, стояв збоку. Він пускав добрі сльози, читаючи Симоненка, Драча, Вінграновського, Ліну. Він ініціював усіх — усмішкою, тактом, добротою, людяністю, з того радіючи і тим живучи. І десь, мабуть, 10 Іванових років — у кожному з нас, т.зв. “молодих“. Все кращого в мені — це Іван. Усе кращого в багатьох інших — од Івана. Він роздарував себе по проскурах. Виняткова роль, виняткове самопожертвування — без тіні докору. Сама радість — від вун молодих, геніїв, що чогось варті лише в його непомітній орбіті (без неї — вони зразу зникають, як без сонця; Бог дав мені — колись назвати його “вусатим сонечком своїм“ — тоді я й не розумів головою те, що чуло серце!). І почалося: гики і крики, а Іван радів: стрибайте, дурні телята — весною, на вигоні, так вам і слід, бо ж сонце, бо зелень, бо струмки, бо славні телята ви. І ось телята підросли, бо Іван доглядав їх, поїв молочком, чистив шерсть, аби не було знати посліду на боках. Брикайте, мовляв, на здоров’я — як природний батько-господар.

Згадую, як уперше прийшов до Вас, нітячись трохи, а стрів — таке літепло очей, що одразу де все й поділось. Небагато говорили ми з Іваном — він умів премудро слухати і мудро мовчати, викликаючи на саморозмову.

І ось — по тяжких літах розлуки — стрічаюся знову з Іваном говорящим.

І згадую: вечір у музеї Лесі. Виступає Ліна, читає свої запальні вірші, над громом оплесків здійсмає свої ніжні кулачки... Бідна Ліна намовчалась, наїлась гіркої тиші — появилася збіркою¹, де сліди втрат чималі. Ван Гог казав раніше добрий ранок, нині ж — добрий вечір. Багато любові, непристойно багато любові, яка здобувається й на таке:

Я не люблю нещасних. Я щаслива.

Слава Богу, ми з Іваном — не нещасні. У кожному разі — набагато щасливіші за багатьох киян. Отож, чисто в принципі: я не люблю нещасних — фе. Їх не треба любити. Їх треба не забувати, їм і допомогти можна, як є чим. Але — не люблю...?

Отож, Іван грішний тим, що колись увічливо поступився місцем таким як Ліна, Василь, Іван. А тепер, слава Богу, він, чемно перепросивши наперед забіглих, вийшов з-поміж юрби каліфів на час, сказавши: досить я давав Вам часу, тепер дайте ж і мені (фігура ввічливості: під настрій я б на Івановому місці вжив би інакших, гострих слів). І заговорив сам. І ні на йоту — пози (а як поетові хоч трошки — без пози?), чесно, розумно, без надриву, голосом згори — мовляв, зле, геть зле, але ногами совати — не будемо. І — мова славна (стилістика), така сьогоднішня, така пружна, ощадна, гола геть. Без докучливих шмаркатих поетизмів, без дистилляції: житній зеківський глевкий хліб, грубою сіллю присолонений! Хто з нас умів так? Ніхто. Хіба — де-не-де — Ліна, Микола (на жаль, Холодний). Василь Симоненко був такий же безпозний, але мав іншу естетику.

Надієчко, я просто захоплений Смертниками (інші теж славні, але цей!), мисленням-відчуванням Івановим, захоплений, захоплений, захоплений! Навіть якісь там дрібнички —

свідчать тільки, що в камері колупати шпателем глину — треба поспішати. Це — класика (не пиши того Іванові, бо розсердиться, дай я його заочно вихвалю!).

Колись я читав вірші Еріха Фріда — німця. Він — логік, як Іван, але парадоксальні виробляє крем'яхи. Згадав Еріха Кестнера — теж німця, мав схожі тексти — публіцист гарний. Але Іван — увесь — як на рентгені — з усіма своїми найбільшими достоїнствами!

Молю Бога, аби стрітися колись — з Іваном, схилити за дружнім тихим столом свої сиві чуприни (коли у Івана вона ще буде), відчути джерельний голос Сверстюка — і померти можна. Їй-богу.

Шлях нам був тяжкий. У іншому смислі (життєвого справування) ми (я, принаймні) теж не безгрішні. Але — дав би Бог, щоб побільше людей були такими грішниками як ми.

Будемо сподіватися на це, Надійко. На те, що той стіл уже тужить за нами, що він уже змайстрований, а тільки ми — забарилися до нього. О Іван — то моя любов найбільша!

Знаєш, Надіє, на кума свого навіженого² я ніби й не в гніві. Післав йому своє телеграфне “Фе” — і шкода його й уже. Ну, що Ти скажеш: так от гепнутись із високого неба в гебістську прірву! Там же — при його совісті — жодної кісточки цілої. А оклигати як — при його совісті?

Буду радий, коли Ти пришлеш мені й вірші Ігоря. На жаль превеликий, я не захоплений його Сковородою, як Іван (у Івана — ширше, місткіше серце, ніж у мене, отож, я, певне, грішу проти Ігоря). Але коли б сусідкування з Іваном опростило стиль Ігорів — як би то було добре! Пришли, Надієчко, прошу.

Цьомай — Івана — за мене. Цьомай Льолю, цьомай Ярему, цьомай Павла — за мене. Цьомай Михасю — за мене, сестро.

Післав був цінного листа до Юрка Бадзя — там уся правда — з приводу “чуток”, про які ти пишеш. Я мовчу з тим — до Валі, особливо ж — до батьків. Майте це на увазі. Бо мені тут щокимокрі — од Валиних мокрих щік. У неї й без мене біди стає. А в мене — нівроку. Десь за пару тижнів стану вже, може, до роботи.

Від Михасі не мав жодного листа — після липневого. ГБ пускає до мене більше росіян, євреїв, балтійців, а земляків не хоче: не паложено.

А ще і дивую я: біла телеграму Атена — мовляв, післала листа 5.9. “Может, там спросить?” — питає в мене. То чи не краще — зчиняти бучу самій? Бо ж і квитанція є, і знає, який лист. А тут — кому що скажеш? Не знаю, а чом не жити нам — зі злодіїв? Украв цінного листа на 10, 20 карб. — вертай грішми, гидото.

Невже Михася слала й цінні листи?

Я дуже хочу знати, чи мав Юрко мого листа.

Поки перерахую свої останні листи на Україну:

24.X. післав рекомендовані листи до пані Горбач (№137), цінного листа Стефі (165) — Стефа дістала.

29.X. — цінні листи до Ю.Бадзьо й Мих. Гориня (квит. №222, 223).

31.X. — цінний лист до Л.Лук'яненка і р/л Вірі Шумук, Василю Овсієнку.

3.11. — телеграма Яремі.

10.11. — цінні листи до Валі своєї, Л.Лук'яненка.

14.11. — цінні листи до Марії Марківни Антонюк, Валі Чорновіл.

У листі до Юрія я звертався до багатьох, кому я безвинно заборгував із листами (до Оксани Яківни, Лялі Андріївської, Михасі, Вас). Не обов'язково, щоб Ти все встановлювала — хто дістав, хто ні. Прошу, аби знала. І сповістила, чи Юр дістав.

Писав уже, що з відрадою прочитав “Додому нема вороття”!³

Від збірки Ліниної я не в захваті, на жаль. Проте ковтнув її одразу ж (такий сюрприз!).

Будьте здорові — в Вашій гостинній господі. Цьомаяю — всіх Вас — тісно цьомаяю.

Писав уже — і багатьом — що згоден взяти участь у роботі Наглядового комітету⁴, якщо підійде моя кандидатура — людини, надто віддаленої од України.

Хтів би почути відповідь якусь. І — бодай з Яремову жменю — київських новин. Бо я геть нічого не знаю, як смердить та ковбаня (хіба що з преси, тобто з “Літературної України”).

Здається, Надійко, в очах своїх тутешніх наглядачів я все “плохею”. Ступають у кожен слід, порпаються там, де й не треба, нашіптують, намовляють проти мене публіку тутешню — нишкама. Сашко Болонкін прислав листа на лікаря — про мене. То прибігли й видерли того листа! А, погибель на їхню б голову!

Як казав Тичина —

то нехай собі як знають —
по виходках всіх шукають —
нам своє робить!

Цьомаю —

Василь

Власне, цікаво б знати, чи й Михайло Горинь мав мого листа, як і Юр.

Публікується за автографом — ІЛ, ф.170, №2231. Вперше опубліковано в ж-лі “Зона”. — 1993. — №4.

¹ Ліна Костенко. Над берегами вічної ріки. — К.: Рад. письменник, 1977.

² Йдеться про Василя Захарченка. Його покайного листа було надруковано в “Літературній Україні” 19 липня 1977 р.

³ Роман Р. Андріяшика.

⁴ Йдеться про Українську громадську групу сприяння виконанню Гельсінських угод (заснована 9 листопада 1976 р.).

103. ДО ОЛЕГА ОРАЧА

22.11.1977

с.Матросова

Сервус, Олеже!

Дістав Твою бандероль — з поезією Ліни Костенко й Прометеєм. Дуже дякую. Бандероль, післана Тобою, добивалася до мене два місяці. Певне, од Хабаровська до Матросова її волоком волочили.

Просив би Тебе дуже — передплатити й Словник староукраїнської мови — для мене (передплачує на себе, а мені перший том надішлеш). Я одразу ж розрахуюся з Тобою. Бо Валя геть запорпалася в своїх бідах домашніх (батько дуже хворий, мій тесть). Такі операції (виїзд на Кірова, 4)¹ для неї — ціла проблема.

Лініну збірку² я “ковтнув” одразу, але з певним розчаруванням, коли не сказати більше.

Географія (і персоналії) української поезії змінюються — і несподівано зовсім недавно я мав щастя читати вірші Івана Світличного, критика за моєї пам’яті, — і вражений був. У захваті був. Старий кінь, подумав, борозни не зіпсує! Там є і про мого кума³, що так уславився своєю статтею. Скажімо:

Що ми чиним, братове? Невже навіжені ми,
що в чаду словоблудства і самообмов
убиваєм в собі ненароджених геніїв,
на Голгофі цинізму гвалтуєм любов?

І:

Не люблю я, братове, ритуальної смерти.
Смерть — не дура. У неї є свій інтерес.
Сто разів воскресай, хоч із понтом помер ти,
хто повірить, що ти достеменно воскрес?
Щодень Божий вчиняє душа самогубство,

і не треба їй шибениць, куль і отрут.
Камікадзе душі окупують душу
і заложники смерті, в засаді сидять.
— Пробі! — крикнути хочу, та змовчати мушу:
сам я грішний, братове, і вам не суддя.

Оце той голос, якого у Вас нема і не може бути — на Вкраїні милій.

Автор, звісно, грішний, коли у своїй поетичній діяльності зробив був тривалу павзу — аж “позаарали”⁴ його навернули до музи, слава Богу!

Оцим і тішуся, Олеже!

Тимчасом одужую. Бо перележав пластом — у гіпсі — два місяці, досі оклигую (ще, певне, з місяць, бо п’яти роздробив — на обох ногах)⁵. Валя про те не знає, як і батьки.

Маю купу дрібних клопотів — але якось пораюся з тим.

Збірку Твою, яку Ти сказав повернути, я вислав на Валю. Може, якось вони допровадять її до Тебе (бо довше чутки од Тебе не було, отож, я й не послав на Твою адресу).

Нудна Ваша, Олеже, ковбаня — як я чую її носом із “Літературної України”. Геть нудна. А читаю ж усе метрів: Олійника Б., Драча...

Мав відряду од “Додому нема вороття” Андріяшика.

На-рік передплатив лише “Всесвіт” і цю “Л[ітературну] У[країну]”. Навіть “Вітчизни” — ні, бо читати нічого там. Краще вже росіян, особливо Иностранку, Вопли⁶ і т.ін. Той, що про шанці Волгограда писав⁷, якось кинув був — іще тут бувши — дотеп про Київ: славна флора, але ж фауна...

Справді, в тому кліматі я б не міг. Тут, слава Богу, хоч і 50° морозу (вже є), але дихається легше.

Втім, може, то так сумно мені з моїх далеків видає, не знаю. Може, не тяжко й адаптуватися до Вашого клімату. Прочитав із радістю “Степового вовка” Г.Гессе. При композиційних вадах то все гарно — дуже. І що мені — зі свійських черед?

Здається, Олеже, я впав трохи в злецький тон, а тому закінчуватиму. Олеже, дякую, в мене тут усе є, крім Дніпра і Софії (не Києва, а їх — Дніпра і Софії!). А тут — хто допоможе з таким “не маю”?

Од Володі Міщенка я дістав книжку, але не відписав йому, аби не зашкодити — листом своїм.

Тільки, Олеже, коли б слав словника, то, будь ласка, авіа (звичайно, я маю на увазі, коли то Тебе все не обтяжить — передплата і висилання). Уклонись за мене — Софії, пам’ятним місцям Києва, Дніпрові.

Знаєш, як писав колись О.Олесь!

О, принесіть — як не надію,
то крихту рідної землі!

Але — дякувати Богові, доля таки милосердна — до мене.

Зичу найкращого. Тобто — натхнення. Тримайся — Ave!

Василь

Сьогодні ж почав позви з Ю.Петренками⁸.

Публікується за ксерокопією автографа — ІЛ, ф.170, №2209.

¹ Адреса Інституту літератури.

² Ліна Костенко. Над берегами вічної ріки. — К.: Рад. письменник, 1977.

³ Йдеться про В.Захарченка (його покайнна стаття “Право бути чесним” опублікована в “Літературній Україні” 19.07.1977).

⁴ Ремінісценції з Шевченкової лірики періоду заслання.

⁵ Повернувшись до гуртожитку пізніше визначеної години, В.С. не хотів стукати до вахтера і вирішив потрапити до кімнати через вікно на другому поверсі, але зірвався, упав і сильно пошкодив ступні обох ніг.

⁶ Журнал “Вопросы литературы”.

⁷ Йдеться про Віктора Некрасова (автора роману “В окопах Сталинграда”).

⁸ Мова, очевидно, про намагання В.С. повернути свій рукопис “Зимових дерев”, який він подав свого часу до видавництва “Радянський письменник”, де в редакції поезії працював Ю.Петренко.

104. ДО МИХАЙЛИНИ КОЦЮБИНСЬКОЇ

5.12.1977

Матросова
Дорога Михасю,
далека, змовкла, рідна Михасе!

Дозволь повітати Тебе з днем народження.

Дозволь назичити Тобі всього найкращого — тож зичу найсердечніше!

Сподіваюся, що, може, скоро нам дадуть розмовляти з Тобою, коли закінчиться Білгород¹.

Багато чого не можу втяти, а Ви якось не контактуєте (чому?) з Валею, через яку можна було б трохи листуватися. Що сталося?

Але — питання потім.

Зичу перебути свято в доброму гурті, доброму гуморі.

П'ю до Тебе — чолом на Захід, на Захід, на Софію, на Київ, на Україну!

Будьмо!

Василь

Дописую: післав був — для всіх Вас — цінного листа до Ю.Бадзя ще 29.X, воднодень — і до Михайла Гориня. Досі нема потвердження, що листи дійшли. Коли б Ви чи Валя дали знати, що не дійшли, став би позивати пошту. Ніхто про це не згадує, хоч я писав — і до Надії, і до Левка, і до Валі.

Живу — одужую. Скоро стану вже до роботи. Мав листа од Валі Чорновіл, дещо маю од Стефи. Із листами не густо, але докучило воювати — надто витратно з часом. А своя робота — застільна — стоїть. Ще: післав листа до Віри Шумук на Миронівку.

Отож: до Левка Лук'яненко слав цінні листи 31.X і 10.X. Мав листи од Льолі й Надійки. Відповів — Надійці. Озовися, Михасю!

Цілую. Вітаю весь гурт, що прийде до Тебе в гості. Я — з ними разом прийду.

Будьмо!

ВС

Публікується за ксерокопією автографа — ІЛ, ф.170, №2194

¹ Йдеться про Наряду з безпеки і співробітництва в Європі, що відбувалася у Белграді у жовтні 1977 р.

104-А. ДО ІВАНА СВІТЛИЧНОГО

17.12.1977

Іваночку, Ти чуєш, доброокий!

Вітаю — з Новим роком, зі святом Різдва — і Тебе і всіх побратимів. Зичу здоров'я, витримки, певності.

Заохочений Тобою, брате!

Згадую Вас — денно і нічно, журюся Вами, пишаюся — Вами!

Тісно обіймаю, однією рукою прихилиючи Небо — до Вас!

Дай, Боже, сили!

З любов'ю — Василь

До зустрічі!

Вперше опубліковано: Кур'єр Кривбасу, № 2, 2000

105. ДО АЗАТА І КАРИНЕ АРШАКЯНІВ

23.12.1977

Дорогие Азат, Каринэ!

Поздравляю Вас с Новым годом. Желаю счастья, здоровья, успехов, побед.

Кланяюсь всем друзьям, родственникам наших товарищей.

О них, к сожалению, ничего не знаю. Я писал Вам — молчание. Ценное письмо, видно, пропало тоже. Писал родным Размика и Паруйра.

Василь СТУС

Публікується вперше за ксерокопією автографа — ІЛ, ф.170, №2142.

106. ДО ЄВГЕНА СВЕРСТЮКА

Грудень 1977

Дорогий брате Євгене!

Здоровлю Тебе — з Днем народження.

Невже це — полудень віку? Тоді наше — попереду. Все ще — попереду. Бо озирання з жалобою — не про нас. Етруски пили якісь дивні напої, грілися під полудневим сонцем — і втішалися з життя по всібоки світу. Знаєш, як Рільке писав у 10 сонеті? Отож, наше — попереду (тобто все, що за днями, — наше теж!). А що я можу Тобі зичити? Нічого. Все потрібне — Ти владно береш.

Писав якимось для Лялі. Не знаю, чи дістала. Утішаюся Вашими голосними поезіями — Твоїми, Івановими. І звуки флейти, які випромінює білий мармур (зовсім не так сумний, як його малюють!), несуться д'горі, в ефір.

Дай, Боже, сили — здобувати урочі згуки. Обіймаю, брате. Із найсердечнішими вітаннями —

ВС

Публікується вперше за автографом — ІЛ, ф.170, №2216.

107. ДО МИХАЙЛИНИ КОЦЮБИНСЬКОЇ

[1977]

Дорога Михасю!

Дуже прошу — тримайся. Коли Тобі геть тяжко — знай, що є моя Валя, Льоля. Вірю, що Ви одне одного завше підтримаєте. У мене цілком стерпно (забагато честі для чортів — інакше поціновувати свій стан!). Не забувай моїх — провідуй хоча зрідка. Зараз особливо треба триматися, бо доходить свого маленького фінішу. А на фініші — треба викладатися цілком. Власне, Ти це знаєш краще за мене.

Буду радіти — з Г.Гессе.

Але — цінною бандероллю.

Цілую Тебе, сестро!

Василь

Уклін — друзям.

Дорога Михайлино!

На день свого народження пильнуй, чи не прихилиться до Тебе небо. Якщо прихилиться, то знай: Господь почув мої молитви.

Цілую Тебе.

Василь

Публікується за ксерокопією автографа — ІЛ, ф.170, №2194.

108. ДО СВІТЛАНИ КИРИЧЕНКО

1.02.1978

Дорога Світлано!

Дякую за листа.

Справді — мені легше — в проламах. І вже я — в новому світі, тому ледве пригадую старий і його гегелівський залізобетон. Тому багато чого не розумію, слава Богу.

Світлано, я вже не можу зупинитися (“розіб’юсь об зорі“ — миловався собою давній Драч і наперед оплакував побиті кості свої). Отож, не ведімо про Київ і його спинливі зваби. Це теж щастя — натужитися ним, нагризтися ним, марити ним — безлюдним, як у Бергмана в “Сунічній галявині“ — чомусь.

Признаюся, Світлано: тяжко вже й листи писати — до Вас, будучи, може, по той бік терпцю... Хоча й самотність — як келійний зашморг.

То пришлете Ви — Валя, Михася чи Ви з Юрком чи Надійка — малого Кобзаря? Прошу дуже!

Вадима я пам’ятаю. Чував за нього і в час іспитів¹.

І, здається, все складніше, ніж Тобі уявляється — в односвіті. Але про це не можу провадити.

Тримайтеся, дорогі Бадзі!

Василь

Адресою, Світлано, не скористаюся: шкода Рільке, що потрапить до буцегарні. Я ж його не дістану. Бо од п. Галі Горбач не мав, як і од Михасі; вже два Рільке зникли.

Мене обложили, щоб інтелектуально вбити. Хай допоможе їм Люципер!

Публікується вперше за автографом — ІЛ, ф.170, №2191.

¹ Йдеться, очевидно, про Вадима Смагителя, композитора й музику, близького до дисидентських кіл. Під “іспитами“ слід розуміти слідство або взагалі допити і розмови в КГБ.

108-А ДО АНДРІЯ САХАРОВА

Матросова,
15.02.1978

Уважаемый Андрей Дмитриевич!

Хотел бы поделиться с Вами некоторыми личными новостями.

10 февраля я работал в штольне с утра. Около 11 часов меня срочно вызвали в отдел кадров. Оказалось, меня ждал наряд работников КГБ — из Усть-Омчуга, Магадана и, кажется, Киева. Магаданский следователь предъявил мне ордер на обыск в комнате общежития, где я проживаю. Ордер подписан прокурором Черниговской области в связи с затребованием начальника следственного отдела Черниговского УКГБ Полунина. Фамилии Левка Лукьяненко упомянуто не было.

При обыске у меня были изъяты мои стихи, копия обвинительного заключения, выписки из следственного дела 1972 г., письма ко мне А.Болонкина, М.Коцюбинской,

И.Кандыбы (подельника Левка Лукьяненко по «делу» 1961 г.), Любомиры Попадюк, матери п/з Зоряна Попадюка; фотокопию «сосновского» текста о В.Морозе – малоприятного из-за внутризонных склок содержания, мои черновые наброски писем к П.Г.Григоренко и Расулу Гамзатову – как писателю и правителю. Последние два – неотосланные, неоконченные, безобидного свойства, хотя речь идет в них об очень больших для меня вопросах общественного свойства. Изъята и записная книжка с адресами лиц, с кем я обмениваюсь письмами. Обыск проводился с 11.30 до 9.30 вечера. К финалу я собрал вещи – белье и сухари, но получил лишь повестку – в КГБ для дачи показаний в качестве свидетеля.

Формально меня допрашивали 3 дня – 11, 12, 13 февраля. Речь шла о Лукьяненко (кстати, его письма ко мне обнаружены не были); и об Украинском комитете содействия (Український наглядний комітет).

Конечно, отвечать я отказался, кроме тех случаев, где мой отказ был бы хуже ответа. Например, писал ли мне Левко Лукьяненко о желании выехать за границу. Отказавшись отвечать в целом на вопрос – поддерживал ли я с ним переписку, на вопрос о таком письме я ответил: нет.

Конечно, о деятельности Українського наглядового комітету я отвечать отказался, а в конце протокола потребовал, чтобы материалы так называемого дела Лукьяненко 1961 г., политических репрессий на Украине 1965 и последующих годов были направлены в Белград, К.Вальдхайму и в комиссию ООН по правам человека.

Не удержался я и от того, чтобы заявить: Левко Лукьяненко – человек, своей тяжелой участью доказавший преданность идеалам гуманизма, добра и справедливости.

Возможные варианты: меня могут судить «за отказ от дачи показаний», могут «пустить» по статье 187-190 (политическая статья до 3-х лет), могут «раскрутить» на ст. 70 ч. 2. Ко всему я готов, ибо это – их выбор, а не мой. Как говорил Иисус Христос: да минует меня чаша сия, но не как я хочу, а как Ты. Позицию свою на время второго тура я объявил: отказ от участия в следственном и судебном фарсе; требование открытого суда с приглашением представителей Комитета по наблюдению из Москвы и Украины, представителей международных организаций по правам человека и т.д. При отказе удовлетворить требование – объявляю голодовку на все время суда, полное молчание на суде. Заговорю лишь в так называемом последнем слове.

Прошу москвичей, как и киевлян: если у меня начнется второй тур – не оставить в беде моих родных (на случай, если жена останется без работы, пока она работает и ее скромные потребности вполне удовлетворяются). Я имею в виду в первую очередь – **моральную** поддержку.

В страшной беде и в полном одиночестве оказалась Надя Лукьяненко (имел от нее слезное письмо). Ответил, стараясь успокоить и подбодрить, вспоминая судьбу Н.Г.Чернышевского и его письма к жене – из тюрьмы.

Сегодня получил еще письмо от И.Кандыбы, чьи письма доходят ко мне одно из трех. У него тоже был обыск, как и у Любы Попадюк. 27.01. его вызывал следователь Левко Лукьяненко капитан Сапек (?). Оказывается, Л.Лукьяненко предъявлена ч.2 ст. 70 (укр. 62 ч.2). Обвиняют за статьи «Год свободы» – о П.Рубане, из-за вопроса об эмиграции украинцев, то есть, по-видимому, о специфике эмиграционной политики по отношению к украинским движенцам; в обвинении против Л.Лукьяненко – обращение к Белградскому совещанию. Ну, а главное, видно, - участие в Группе содействия.

Считаю, что предэтапное положение – и у него, И.Кандыбы, и, может, и у Саши Болонкина, может и у Л.Попадюк (судя по изыманиям).

Уважаемый Андрей Дмитриевич!

Очень прошу Вас – задумайтесь хотя бы над тем, почему так предвзято (сравнительно) относятся к украинцам органы КГБ, почему такая же (иного, правда, толика) предвзятость существует и со стороны москвичей (хотя бы некоторых).

Неужели мы заслуживаем роли париев?

Послал письмо Ирине Владимировне Корсунской – в виде ценной бандероли – 26.12.1977г. Его вручили матери Ирины Владимировны, Черноцкой, 2 февраля!

Думаю, письмо, адресованное господу Богу, дошло бы быстрее!

Всего Вам доброго.

Кланяюсь Елене Георгиевне*.

При возможности – большой привет Эдуарду Кузнецову, с которым я почти месяц «сосуществовал» в больнице Дубовлага и о котором у меня самые лучшие воспоминания.

P.S. Несмотря на очень тяжелое состояния здоровья моих престарелых родителей (отцу – 87, матери – 77 лет), мне запретили навестить их – хотя бы на день-два, ибо я «плохо себя веду».

Желая Вам здоровья и чувства крепнущего оптимизма –

Василь Стус

15 февраля 1978 года

Вперше опубліковано Василь Стус. Палімпсест. К. „Факт”, 2003.

Публікується за ксерокопією автографа.

Лист було знайдено в архіві „Хроніки текущих событий” (ф. 153) Євгеном Захаровим влітку 2003 р.

109. ДО ХРИСТИНИ БРЕМЕР

Лютий 1978

Моя люба, моя дорога сестро!

Дуже дякую. Я отримав усі Твої янгольські подарунки, гарну книжку Г.Белля, всі Твої листи. Ти мій чутливий янгол. Тепер у нас провесна, ще падає сніг, Дід Мороз усе ще грає по горах і неспокійних річках — але вже сонце, але вже повітря! І моя душа спалахнула!

Моя дружина вже переселилася. Її адреса: ... Тепер вона шукає там за одним томом книжки С.Єсеніна, але я сказав би, що це, на жаль, дуже довго триває. Це сердить мене, але я мовчу. Пересилаю Тобі на день народження вишитий портрет Тараса Шевченка, батька нашої нації, й при цьому бажаю Тобі: Будь здорова!

Будь щаслива!

Я обіймаю Тебе й цілую.

Василь

P.S. Дякую, моя товаришко, я отримав Твій лист ч.43. Я від січня не маю відпустки (мені належить 57 робочих днів), а проте відмовили. Доведеться залишитися тут без поїздки додому.

Мої рідні не можуть приїхати до мене, якщо немає для цього спеціального дозволу. Адже я — напівв'язень! Славко та інші брати і сестри цього не розуміють: у них більш лагідний клімат. І знову це все не доводить мене до розпуки! Мій шлях — моя радість!

Публікується за збірником: Василь Стус в житті, творчості, спогадах та оцінках сучасників. — Балтимор — Торонто. — 1987. (Переклад з німецької).

110. ДО ЛЕОНІДИ І НАДІЇ СВІТЛИЧНИХ

[Лютий-березень 1978]

Дорога Льолю,

* Борннер - дружина Сахарова

дорога Надійко!

Дякую — за листа. Прошу не мати серця, що не пишу. Дичавію потроху — в цій пустині. Крижанію — на кризі. Маю ще дещо, але — подужаю, дасть Біг.

Мав листа од І.М.Чинченка, де згадує за Тебе, Надіє.

Відповів йому, але чи дістане?

Знаю, що й Василь Овсієнко зробив спробу податися світ за очі¹. Фігури відчаю. Розумію, але — бодай поки — не пристаю. Може, то й мене чекає — по поверненні? Бо моторошно уявити себе в ситуації, коли “ти повернувся, але край — не верне”².

Де ж мій край? В степу безкраїм над Уралом.

Дорога Льюлю! Я щось не втяв, хто саме має серце на мене? Невже — соснівчани³, боронь Боже? Докучило — навіженство наше. Докучили — нагінки провокативні, як-от із цим жовтодзьобим туристом*, запущеним (чи, буває, не з Києва) через запаркання — і на Львів.

Десь не в одну родину заніс клопоту, жовтодзьобий! Втім, скажу, що тактика підгінчих — забігти наперед, провокуючи заміри, — не така й дурна. Це, може, найцікавіше з цілої статті!⁴

Як там Іван? Це ж йому вже десь 2 місяці (41 день!) до дороги! Ану ж, яка то буде географія — за Люципером? Певне, буде в Європі <нрзб.> Воркутах. А нам, мордовцям, Сибір неісходимий.

Мав листа од Нійолі* — пакують зі столиці в село — корів доїти.

Писала пані Галя, що цікава книжка вийшла у молодого добровусого поета⁵. Слава Богу.

Мав листа од Горбала, звістку од В.Овсієнка, Сашка Болонкіна, з Латвії. З листами — швах.

Коло решти віршів — попрацюю (писав про це Валі в минулому листі за 5 січня). Але поки сутужно з часом, бо надто стомлююся в штольні — через іще хорі ноги (скоро буде все гаразд).

Так само — в спідній шухляді — Рільке. Там само — й Гете. Мав листа й фото од Оксани Яківни — згадував. А як там Борис Дмитрович? Питав кілька разів — нема чутки за нього. Коли живий-здоровий — уклін йому доземний.

Чомусь замовкли москвичі. Стефі написав на Львів — з початком місяця — але не знаю чи дістала: гб всі листи супроводить, грається — жде, чи не буде реклаमाції.

Чекаю звісток од Славка, Ігоря, Ірени.

Цьомаю Вас, любі.

Щедрий привіт — для Івана. Євгена знова не чую. Мовчить Валерія-Ляля.

Будьте!

Василь

Публікується вперше за автографом — ІЛ, ф.170, №2232.

¹ Василь Овсієнко, відбувши перше ув'язнення, повернувся до рідного села на Житомирщині, де його переслідували, влаштовували провокації. В зв'язку з цим він подав до Житомирського ОВІРу заяву з проханням відпустити його за кордон.

² Цитата з вірша В.С. “Яка нестерпна рідна чужина...”.

³ В'язні табору ЖХ 385/17 в с.Соснівці (Мордовія).

⁴ Як повідомлялося в рад. пресі, у серпні 1977 р. органи держбезпеки затримали у Львові, а згодом видворили з СРСР підданого Великобританії Андрія Климчука, який буцімто завіз в Україну антирадянські матеріали закордонного оунівського центру і гроші “з підривною метою”.

⁵ Іван Світличний. Гратовані сонети. — Сучасність, 1977.

* Ярославом Добошем

* Нійоле Садунайте

111. ДО РИТИ ДОВГАНЬ

17.03.197[8]

Матросова
Laba diena **, Рито!

Дістав Твого листа. Дякую. Ти все така ж, Рито: пишеш милі листи, намагаючись обійти все, що поза концертними залами. Пригадав “наш” підвал — і стало сумно. З даліни літ видався inferno. Точніше: підвал. Сумно. Багато питань на устах, але мовчу. Вірші не пишу, бо докучило віддавати зошити в одні й ті самі руки. Чуюся добре, сказати б. Листів не маю геть. Тільки од Валі (а вона пише зрідка, і в неї є свої хатньо-концертні теми), од батьків. Дістав од Михайла Гориня чудові книжки. Од Михасі не маю ніц. Я просив Валю не забути за Славка. Од нього мав телеграму, але як мама — не згадує. Була вість і од Ірини Калинець — контакти змінилися: за далиною чужіємо. До Євгена післав листа — ні про що. А чи дістане? Отець Василь *** дістав моє новорічне поздоровлення в кінці лютого. Андрій Дмитрович **** із Москви зичить бадьорості. Чи бадьорий він сам — без телефону? Уклін рідні Твоїй, друзям, Луїзі.

Най щастить!
ВС

Публікується вперше за ксерокопією автографа — ІЛ, ф.170, №2178.

112. ДО ХРИСТИНИ БРЕМЕР

Березень 1978

Шановна Христинко!

Я дуже зворушений тим, що вислали мені: картку з привітаннями та гарний лист з віршами поетів, яких я дуже поважаю, хоч не маю можливості їх читати.

Маю надію, що мої рідні пришлють книжку Інгеборг Бахман. Г.Гессе, якого вона цитує, дуже дорогий мені автор. Я колись був дуже захоплений його твором “Гра в бісер”. Шкода, що не можу висловитися про його поезії, бо його твори я мало читав.

Учора я мав велику радість: говорив телефоном із Славком і чув його голос.

Дозвольте сказати Вам з нагоди Великодня: “Христос Воскрес!”. Я бажаю Вашій родині й друзям радісних свят. Мені ведеться до певної міри добре, бо чотирнадцять місяців теперішнього буття вже більше не повернуться. Якщо Господь Бог дасть, наступні півтора року будуть менш болісні. Сказав же колись великий Гете: “Дякуй Богові, коли Він тебе тисне, і дякуй Йому, коли помалу попускає”. Прикро й неохоче пишуться вірші, які йдуть на чуже конто. Це все псує настрої людини, яка втратила волю до опору.

На жаль, я не зовсім певний, але сподіваюся, що ця поштівка з видом на село Константиново вночі, нагадує краєвид рідного села дорогого Вам Єсеніна.

Його рядки дуже близькі моєму серцю:

Зверни своє лице до неба срібного
і подумай в сяйві місяця про долю.

Угамуйся, смертний,

і не вимагай непотрібної тобі правди. (Дослівно й невдало).

Хай Вас щастя не минає.

Щиро

** Добрий день (лит.)

*** Романюк

**** Сахаров

Василь СТУС

Публікується за зб. "Василь Стус..." (переклад з німецької).

112-А. ДО ІВАНА СВІТЛИЧНОГО

19.04.1978

Дорогий Іване!

Вітаю з Великоднем. Христос Воскрес! Дай, Боже, веселих свят!

Турбуюся Твоїм здоров'ям¹, чекаю Твоїєї адреси².

Сердечне – Василь.

Вперше опубліковано: Кур'єр Кривбасу, № 2, 2000

Примітки Леоніди Світличної.

¹ З січня 1978 р. до кінця табірної строку В.С. знаходився в лікарні – діагноз "гепатит Б".

² До кінця табірної строку І.С. залишалося менше місяця.

113. ДО ІРИНИ КАЛИНЕЦЬ

20.04.1978

Дорога Ірино,

дістав Твого листа. Дякую. Ти не сприкрой мене, сестро. Невже ми так аж зчужили за ці роки? Прошу — не май гніву до мене: я не заробив на те. Звичайно, радо поїхав би — до Вас із Ігорем і Дзвінкою, але припнутий за ногу — межами району. Навіть в райцентр — Усть-Омчуг — не можу вибратися — без дозволу. Дивна Ти, Ірино: то скіфи, то екологія. А де вірші? Я захоплений був — Твою мудрістю — в Мордовії. І що Ти вигадуєш? Що пориваєшся — бентежна — на всі боки? Бери приклад із Ігоря, що пише вірші — і вже. А втім, не мені Тебе вчити. Дякую за вірш — це читається із вологими очима вдячності — у мене теж є вірші для Тебе, але їх я не вишлю, на жаль. Де Стефа і що з нею? Чом не пише до мене? Теж — гнівається? Ой, які ж бо Ви, галичани! Горді та пишні. Щодня спогадую Тебе — в колі найрідніших. Мав телеграму од В'ячеслава.

Тримайся, бодай поки приїде Ігор.

Сердечне — Василь.

Надішли карточку свою!

Публікується вперше за автографом — ІЛ, ф.170, №2185.

114. ДО ІРИНИ КАЛИНЕЦЬ

25.04.1978

Ірино,

дістав Твої три поштівки. Дуже радий Твоїм вітанням і своїх братів — вірмен. Розмовляв із Славком — десь 17 чи 19.4, бо перший раз не покликали до телефону. Я не замовляю розмови телефонної, бо тут її треба чекати 2-3 тижні й крутять, як циган сонцем.

Писав уже до Тебе (бачу, Ти ніц не дістала, як і я тепер геть нічого не дістаю з України, хіба од дружини й батьків), що 10.2. був обшук — через (!) Левка¹ — взяли 2 зошити найновіших віршів, записник із адресами, чернетки деяких моїх листів і до мене. Стефа замовкла. Я їй слав листа до Львова, то листа віддали десь через два місяці, коли Стефи й слід простиг.

9.4. був гебіст Грушецький, що робив обшук (усього було 4 гебісти, міліціонер, два поняті й два сусіди) — на цей раз розмова: чи не напишу й я таку статтю, як Снегірьов. Я не

подав йому руки — від початку, а потім сказав, щоби вернули мої вірші, інакше я побиватимуся на Запаркан. Чого Ви ждете? — спитав він. Я відповів: другого Нюрнберга, де я свідчитиму. Щось я був нестриманий — і вживав слова зарізки, дарма, що він мене спиняв-страхав.

Суть, здається, в тому, що мене прийняли членом ПЕН-клубу (була вітальна поштівка з Лондона). Через це мій покайний лист був би ой як до речі — їм.

Тепер вірші свідомо не пишу, хоч і чуюся трохи зле: розклеююся врешті (ще болять ноги, а тепер і серце докучає — визнали атеросклероз аорти, деформацію її). Вчора писав листа до Тебе — і не зміг дописати: майже напад. Урятувався пігулками. А тут є установка: практично ніякого лікування мені.

До Разміка, Паруйра недавно написав. Листа од Разміка мав, післав йому два. До речі, гебіст провадив, що десь там гуляє якась стаття про вірмен, де є і моє прізвисько — серед інших, як він сказав. Щось там пишуть про мої ноги, руки — були з ним ксерокопії, які я відмовився читати (Снегірьова лише пробіг по діагоналі, бо ще не було в Литгазете).

Андрія Твердохлебова знову взяли за порушення паспортного режиму. Часом пише Нійоле. Чому мовчить Стефа?

Добре, що коло Тебе — батько. Дякую Тобі — за вірша. Перегодом, коли буде змога, перепису Тобі трохи віршів новіших, якщо ці чорти не відберуть.

Не перебільшуй мої тарапати. Їх у мене не більше, ніж у інших. А крім того — мені, авторові здебільша трагічних тем, — усі невесели йдуть на користь.

Будь, Ірино.

Зичу Тобі найкращого.

Сердечне —

Василь СТУС

Днями післав до Тебе великоднє здоровлення. Отож, це третій чи четвертий до Тебе лист.

Публікується вперше за автографом — ІЛ, ф.170, №2186.

¹ Левка Лук'яненко саме тоді було арештовано, як причетного до Української гельсінської групи.

115. ДО ІВАНА ЧИНЧЕНКА

[Квітень 1978]

Шановний Іване Микитовичу!

Ви маєте рацію: я справді загордився. Аж так, що мало до кого пишу, а ще менше дістаю листів. Блукаю зачарованими колами, не розуміючи, за що на мене гнівається моя сестра Віра Вовк, од якої я не маю жодної чутки, хоч до неї кілька разів писав. Так само геть тяжко листуватися з п.Анною Галею Горбач, так само — дякувати багатьом землякам по далеких усядах, що вітали мене з Новим роком.

До Вашої сестри я написав кілька разів, кожного разу дякувавши за надмірні турботи, післав їй здоровлення і для неї, і для Вас — новорічні.

Свої карточки я надсилав до пані Галі — навмисне кілька, аби могла дістати бодай і моя далека сестра Віра. Але карточки не дійшли. Отож, прошу не мати на мене серця за своєрідну “мовчанку”.

Ще таке: мені здається, Ваша сусідка з сусідньої країни¹ дещо перебільшує мої окремі труднощі, кажучи популярною стилістикою: не такий страшний, виявляється, чорт, як його малюють. Мені вже минуло сорок. Для 19 ст. це було життя, для цього століття ще сміливо можна цитувати початкові терцини великої поеми Данте. А, як відомо, перша половина шляху життєвого забезпечує певною мірою другу — досвідом, що полегшує верстати шлях. Кажу все до того, що минулі сорок років — гарант наступних.

Вийздова епідемія поки мене ще не захопила. Важить не тільки те, що ця тема існує для мене в ідеальному вимірі: надто не про мене вона — бодай на ці два роки покути; надто не про мене вона й у дальшій перспективі.

Аби аж-аж не зарікатися, додам старовинну приказку: часи міняються — і ми міняємося з ними.

Дістав поздоровлення і від Софії Ковалик (дякую), від Evi Classen і Галі Горбач. Усім красно дякую. Дуже не певен, що цього листа Ви дістанете.

Отож — закінчуватиму на цьому, передаючи уклін краянам, що обробляють з українським хліборобським досвідом канадську землю, пам'ятаючи про рідну, яка їх ніколи не забуває.

Зичу добра.

Сердечне...

Василь СТУС

Публікується за зб. "Василь Стус..."

¹ Йдеться про Надію Світличну.

116. ДО ІРИНИ КАЛИНЕЦЬ

15.05.1978

Дорога Ірино,

дякую Тобі за турботи. Тобто телефонну розмову. Першого разу — в 17.00 (у нас була перша ніч) я мило побалакав із балейською телефоністкою, вирішивши, що гб грає зі мною і з Тобою. Добре, що не так. Чув Тебе добре, але надто булькало — на різкіших звивинах розмови. До Стефи Шабатури ніяк не достукаюся, не знаю, чи має вона мої листи. Від неї дістав вітальну поштівку — в бандеролі (за методом С.Болонкіна), листа ж не маю, хоч телеграма Нійолі повідомляє і про листа.

Щодо віршів: я Тобі казав і писав Славкові, що попереду розпочну піст і т.ін. Пишуть, що Надії Лук'яненко кажуть, що, мовляв, усе залежить од Левка (звичний хід розмови!). А сьогодні — початок процесу над Ю.Орловим у Москві й Тбілісі — над двома демократами.

Щодо здоров'я мого: поки не треба спішити з акціями. Я вислав до дружини рентгенознимки ніг, раджуся про наслідки демпінг-синдрому (чи не ним викликаний атеросклероз і деформація аорти). А війну розпочну вже по приїзді дружини й сина (коли такий буде!).

Мої листи: слав 4.3. поштівки — до Тебе й Стефи, 19.4. — повторив; 25.4. — до Тебе листа післав. Оце, що післане в цьому році до Вас. Із Заходу не дістаю майже нічого. Хочу позивати до суду автора наклепницької статті про соснівчан — його, Леоніда Гамольського, стаття "Дискусія" навкулачки надрукована у Вістях з України №13, березень 78 р.

Надія Світлична написала про всі хвороби нещасного Гелія Снегірьова.

Від Ніни Антонівни* ніц не мав за рік, отож за неї мовчу. Останнім часом москвичі не пишуть.

Вірші Ігоря мене дуже втішили. Його герметизм не витримав пермського іспиту — і Муза вирвалася на волю! Дуже радий. Мені було прикро, що його Сковорода мені не сподобався (хоч і Іван С[вітличний] у захваті!). А тепер у захваті й я.

Вчора, 14.5. сфотографувався — десь по 1.6. відберу. Тоді пішлю Тобі знимку, натякнувши в такий спосіб, що хочу мати і з Тебе.

Най тобі щастить.

Іще раз — дякую!

Уклін Твоєму свекрові.

* Строкатої

Сердечне —
Василь СТУС

Публікується вперше за автографом — ІЛ, ф.170, №2187.

117. ДО ІРИНИ КАЛИНЕЦЬ

20.05.1978

Дорога сестро,

засипала мене телеграмами! Листами! Що мені бідному самому робити? — як казав колись мій синочок у Прохорівці, і як мені відписатися? Тобі добре: Ти ще на листовному голоді (не збила оскоми). Та й не працюєш! Але то все жарти, не дуже, здається, здалі. Ще раз — дякую, Галичанко! У моїх частих спогадах за Тобою — Ти мені є правдива Галичанка! Дякую. Чекаю на Твою карточку — і вже прошу напрямець, бо сам сфотографувався — і надішлю Вам, любим моїм Славкам, Іванам, Іренам (пишу в множині, бо Вас є кілька кожного і всі подобі — любі!).

Вразив мене образ Твій: від муру в протилежний бік — аж дух забиває — стільки простору! Застановився я на ньому, захоплений Твоїм відмурним оптимізмом, а потім так скрушно стало мені. Так скрушно. Всієї радості нашої — відмурні перспективи! Всі Твої скуфські радощі (дякую за чудову лекцію, продовжуй!) — то психотерапія, точніше — аутогенія, початкам якої мене вчив Семен Глузман у Києві (були місяць разом, від нього забирали на голодну ізоляцію і вивезли 72 р.).

Сьогодні довідався: Ю.Орлов має максимум 7 і 5. А.Д.Сахаров затриманий на кілька годин за хуліганство. Тепер — відкрито дорогу — трошити далі решту. Отож, і Левкові Лук'яненку, певне, буде максимум. Тепер: коли то наша черга? Але — кращого місця за Перм-Мордовію нема. Я все запрограмував і визначив, як ся вестиму. Тепер — спокійний до того.

Буду відповідати на Твої питання. Лист від 4.V.: Стефі я писав до Львова (ніби дістала мама 1.3. — через 2 місяці!), слав їй перед Львовом переказ, потім післав три поштівки — у березні 4.3., у квітні (19.4.), од неї дістав поштівку одну в бандеролі з газетами і все, їй відповів р/л 15.5. Нійолі пише, що був і лист од Стефи, але його не маю. До Паруйра я писав минулого року разів зо чотири, до його родичів — разів зо три; писав і цього року (все — на Барашеве), але і рекламацію подавав — ніц не досяг. Дарма він думає, що не пишу. Разів зо три писав до Паулайтіса, двічі до В.Осипова. Ось, скажімо, перед Великоднем: до О.Попович, І.Світличного, Надії Лук'яненко, Вас. Овсієнка, Солдатову, о.Василю, М.Руденко, О.Сергієнко, Є.Сверстюку, І.Калинцю, О.Тихому, Паулайтісу, Паруйрові, Л.Попадюк, Н.Світличній, Мішиній (сестрі Чинченка в Кіровоград), Болонкіну, М.М.Романюк, І.Кандибі, А.Пашко, Гасюкові (до Інти), Ю.Шухевичу, Зоріанові, В.Лісовому, Вірі Лісовій, Р.Семенюкові — а хто з них дістав (я подав “тяжких” адресатів лише)? 17.5. післав листа до Кіракосян — як завше — з поштівками для Паруйра й Разміка й Азата. Висварив Паруйра, що має сумнів у мені, як братові. Чи дістане ж? Лист — рекомендований з р/пов.

Листи до Тебе: 24.2. — телеграма, лист 4.3. (6.3. — до Разміка Маркосяна), знову до Маркосяна — 7.3., 3.4. — до Разміка, 17.4. — до Осипова; 19.4. — до Тебе, 25.4. — лист до Тебе, 15.5. — до Тебе. Звичайно, всі листи до Тебе — р. з р/пов. (бо писати слід тільки р. з р/пов. або цінні). Якщо котрий не дійшов — я подам рекламацію. Разів 4 писав до Зоряна й Юрка Шухевича. Післав до П.Рубана — то р/пов. повернулося мені з Магадану вже! Певне ж, листа просто вкрали. Ось і Славко, певне, не дістав мого останнього листа початку травня (цінного!). У них практика: тримати, поки не дали рекламації. Тоді відсилають, а з мене стягнення — за запит! Теоретично помізкуй, які підлості можна робити з листами — геть усі

на озброєнні в них! Отож я їх ув очі так і зову: “банда вихователів“. Мені кажуть: зарізно тримаюсь (це друзі так). Я навідворіт: замало різко!

До Ніни Антонівни не писав жодного листа (хіба вкладав у листи до москвичів), бо не маю її адреси і не мав од неї ні словечка.

Отож, Ірино, мої любі брати з Перми й Мордовії дарма зважають на мене. Я їх люблю, тужу за ними, знаю, що то моє найкраще товариство, у вірмен я просто закоханий, тому гірко, що піддають сумніву мої почуття до них. Я не звик брехати, навіть підозра ображає мене, бо звик жити відкрито й щиро.

Моїм здоров'ям, люба, не переймайся. Ми Стуси, ще маємо трохи сили — бодай на захист від напасників. А, крім того, всі ми, мордовлені, вже безсмертні (Мордовія — це рангом повище за Французьку академію, яка дає безсмертя!). Такщо — дарма.

Сушаться кияни, що я збавляю здоров'я на цій клятій роботі. А чом не сушаться Василем Голобородьком, що давно вже шахтарює? Певне, й вірші пише. Без таких іспитів мене не буде, не буде й віршів. Ось дістав збірку Ахмадуліної — порожньо й голо: дамський столик із парфумами — і вже. Поети давно в зашморзі (Коротичі всякі) — їх жалійте, а не мене. Вони — нещасніші. Один Юрко Бадзьо те розуміє, але перехвалює (навіщо?) мене. Я сам знаю, що чогось варт (не підніжок), але нащо геть компліментарний тон.

А вірші помалу йдуть і йтимуть. Дай-но, Боже, затишку келії! Зараз я — на видноті: в кімнаті шарварок, та й гидка бичарня ця мені. Ось вийду на сопки скоро, притулюся до кедрівника, поцілую Іван-чай (синя, сумна квітка сопки — всі сопки сині од Іван-чаю!) — і защебече в очах і в серці. Але то буде за місяць: поки сопки білі, мороз, два дні, як була віхола — гай-гай!

22.V. Продовжую по перерві. За вікном сонце, але калюжі шкляться.

Довкола мене — сопки. Тут був концтабір, де збавляли дні й В.Курчик, і о.Василь, і Святослав Йосипович*. Давній — є кінцеві дати 52 р. — цвинтар з/к — весь з українськими написами, навіть де латиною проставлено ініціали — теж стоїть під датами життя наше р. Отже, це Україна, лише засибірська. Старі зеківські житла — тепер у них мешкають ударники комуністичної праці (частина — 2-поверхові будинки, новіші). За стандартом тут є 2 палаци: клуб і спортзал. Центри духовні передового в області підприємства.

Отож, працюю в шахті по-старому. Чекаю сина з дружиною, але на їх приїзд потрібен дозвіл (оскільки область закрита, власне, цей район ні, але їхати ж через Магадан). То щось проволікають, може, й не дадуть. У кожному разі всі питання — лікування, роботи і т. д. ставитиму після приїзду дружини, бо не хочу заганятися — тепер, хочу спокійно перебути з сином і дружиною, не псуючи настрою ні собі, ні своїм рідним.

Поки хочу встановити, чи є зв'язок між моїм поопераційним демпінг-синдромом і атеросклерозом аорти.

Ірино, дякую за вірші, за згадки про Паруйра й цитації — все мені дуже дороге, бо я люблю цього парубка — як брата і як (трохи!) сина. Писав до Анаїт: поки стоїть Паруйр, стоять і Масіс.

Вірші мені здаються добрими. І шкода, що ти від них ідеш у прихисток до скуфів. Усе ж таки тепер не Мордовія, де скуфи могли бути найкращим і менш клопітним способом зужиття часу. А тепер можна й побільше, поширше існувати, га?

Тільки на частину Твоїх питань відповів. Закінчу одним віршем, хоч і давнішим.

Гойдається вечора зламана віть,
мов костур сліпого, що тичеться в простір
осінньої невіді. Жалощів брості
коцюрбляться в снінні — і дерево спить.
Гойдається дерева зламана віть

* Караванський

туга, наче слива, рудою налита
о ти всепрощальна, о несамовита,
осмутами вмиа твоя ненасить.
Гойдається вечора зламана віть
і синню тяжкою в останній пожежі
мій дух басаманить. Кінчилися стежі.
Нам світ не належить — бовваном стоїть
Шалена вогненна дорога кипить.
Взялась кушпелою. Обвітрені крони
всю душу обрушать у довгі полони.
І згадкою — вечора зламана віть.
І сонце — при спаді — прощально кипить
Тугий небокрай, погорбатілий з люті
гірких дорікань. О піддайся покуті
самотності. Господи, дай мені жить.
Удай, що обтято дорогу. Що спить
душа розколошкана в смертнім оркані
високих наближень. На серця екрані
гойдається вечора зламана віть.
Гойдається вечора зламана віть
дорогу твою замело за тобою.
Роздайся, роздимся, спливи за водою
(Прислухайся, юнче: а всесвіт не спить?)
Усесвіт не спить. Він ворухиться, во-
втузиться, тузаний хвальцько під боки
мороками спогадів. Луняться кроки
це, Господи, сяєво. Це — торжество —
надій, проминань і наближень і на-
вертань у своє, у забуте, й дочасне
Гойдається павіть, а сонце не гасне
і грає в пожежах мосянжна сосна.
Це довге кружляння. Над світом і під
високими хмарами, під багряними
торосами замірів. Господи, з ними
довірливо перемовляється рід
людський, що принишк під торосами неб
залізних, із пластику, скла і бетону.
Надибую пісню, ловлю їй до тону
шовкового голосу править погреб.
Поорана чорна дорога кипить
Нема ні знаку од прадавнього шляху
Сподоблююсь, Отче, високого краху
Вільготно гойдається зламана віть.

Будь, дорога Їрино.

Вибачай за павзи. Чекаю скуфських лекцій, віршів — Твоїх та Ігорових (уклін йому від мене доземний со други!).

Сердечне —

Василь

Стару, не відіслану вчасно поштівку докладаю. Не вигадуй — і не сердься; і не перепрошуй мене — аж-аж: я не такий пампінтий, як каже моя мама.

Карточку свою вишли!
ВС

Публікується вперше за автографом — ІЛ, ф.170, №2188.

117-А. ДО ІВАНА СВІТЛИЧНОГО

23.06.1978

ТЕЛЕГРАММА

Матросова Мгд.

Усть-Кан Алтайского края почта до востребования Светличному Ивану
Дорогий брате радий чути Твою адресу витаю визволенням

обнимаю Василь

Вперше опубліковано: Кур'єр Кривбасу, № 2, 2000

118. ДО ХРИСТИНИ БРЕМЕР

4.07.1978

Дорога Христинко!

З великою приємністю отримав Ваші листи. Тепер знаю Ваше лице. Воно дуже елегантне, добра пані. Дуже дякую.

Нещодавно я був на Україні. Мій батько тяжко хворів і 7 червня упокоївся в вічності. Я мав десять днів відпустки. Прошу вибачити — я не хочу турбувати Вас згадками про моє горе.

Місяць перед тим я мав у себе книжки, поезії Г.Гессе (дві книжки), а також два томи про “Періоди німецької лірики“, прозу Інгеборг Бахман (цієї книжки я, на жаль, не бачив, але моя дружина отримала цей подарунок). Я також отримав від пані Галі Горбач поштівку. Вона надіслала Вячеславі, моєму доброму братові, два листи, останній з яких щойно прийшов.

На моєму столі лежить також “Лірика Заходу“. Проте я нічого не отримав від пана Г., з країн Оребана та Янніса Ріцоса.

Мій дух сильний, але тіло німецьке. Через це воно має свою власну історію. Але умови життя дуже складні, і я з цієї причини мушу суворо підходити до себе.

Я дуже вдячний за Ваші поштові марки та всякі поштівки. Мій син буде дуже тішитися. Він мамин син, дещо схожий на мене. Він уболівальник футболу, мій майбутній таксист, мій збиточник.

Мої найкращі побажання Вашому синові. Родині пані Галі я також вельми вдячний. Читайте ще прозу Платонова. Вона мені дуже подобається. Автор має щедre серце. Це — останній вірш С.Єсеніна (цитую його з пам'яті приблизно так...). А ще кажу: Бувайте здорові, люба Христинко!

Щиро відданий Вам
Василь СТУС

Публікується за збірником “Василь Стус...” (переклад з нім.).

118-А. ДО ІВАНА СВІТЛИЧНОГО

13.07.1978

Дорогий Іване, брате мій славний!

Дуже втішився Твоїм листом, хоч і умови для “дуже втішився” не ідеальні: якраз місяць тому помер мій тато.

Ціною, завеликою для засланця, я з’їздив на 10 діб до рідної домівки. Встиг один (перший) день поговорити з дорогим моїм татом-побратимом, на моїх очах він згасав: прекрасно тримався, мужньо, мудро, гарно.

Дай-но, Боже, аби я для Дмитра був таким же татом-другом-побратимом.

По приїзді мав бесіду в Магадані – дали попередження-застереження. Тепер я відмічатимусь тричі на місяць, маю штрафну роботу на три місяці і т. ін.

Проте сьогодні мені повернули одного зошита з віршами (а решти, вилученої під час обшуку 10 лютого, треба ще чекати!)

Отож адреса моя та сама, умови ті самі, світ той самий, але жити стало краще, коли на столі лист від Тебе!

Дорогий мій, у мене є трохи платівок. Ставлячи Шопена – ноктюрни чи вальси – я обираю мінорні твори. Ти, знаю, чинив би не обов’язково так само.

Проте і мінорний, і мажорний – Шопен! І він не дискутує з собою, га?

То не май серця, що я по-старому, оптимістичний песиміст, як я не маю що Ти песимістичний оптиміст.

Кажучи ширше: в оптимізм я не дуже вірю, а в песимізмі бачу більше правди, хоч і не наполягаю, що так воно і є на світі білому.

Іванку, трохи подивованийий, що Ти якийсь час сидів на бобах (може, боронь Боже, й досі?). Чому так?

Коли б мав скругу (за вільного стандартом!) – дай знати. Радо поділюся, чим можу. Бо трохи можу.

Від негайного переказу мене стримували минулі лайки-сварки Ірени й Славка (одне), перспектива Валиного приїзду (друге). Тільки з’ясується з Валею (хотів би дуже, аби приїхала на місяць бодай) - радо краятиму навіпіл свій хліб і сіль, коли я гідний такої чести.

“Я щасливий, що був із Іваном Світличним” – казали мені три роки тому – і я пишався Тобою, щасливий був – од почутого.

Так, друже-брате: без друзів геть не вигода, без прекрасних друзів (добра половина моїх – набуто впродовж цих років). Я ними живу – спогадами, листами, я виліпшився – ними! Так, я став кращий – дякувати їм! Я став кращий, згубивши деяких старих, хоч душа і досі болить дорогими для мене втратами.

За Твої слабування багато начувся, сивенький дідусю! Проте вірю, що Ти не дозволяєш собі такої розкоші – хворіти. Я втішався татом. На питання “Як здоров’я, Семене Дем’яновичу?” він гордовито виказував: “Що здоров’я? Я маю ще прожити півтора року!”. Він побачив мене і згас, як перетерпілий у довгочеканні в’язень, дочекавшись волі.

Сподіюся, вже коло Тебе Льоля, біла-біла, як і належить дружині, другові. Сподіюся, що Льоля буде найцілющішими ліками для Тебе. Думаю, вірю, що Тобі стане краще, бо інакше просто бути не може!

Згадай, скільки чудового люду зичить Тобі здоров’я, сили, натхнення, Тобі, найсвітличнішому з-поміж нас усіх (еквівалент Твого прізвища – “Ваше сиятельство”).

Отакої Іване – брате сіятельний, азіяте¹ мій сяйвовидий.

Що то є – ПМК? [пересувна механізована колона]. Дай-но, Боже, сторожувати Тобі – файна професія².

Твій вірш я знаю, маю навіть, як маю чимало інших, якими дуже радів.

Наші оцінки віршів друзів – уже, думаю, ні до чого. Бо вони – явище (здатне, до біса слово!). Навіть найкращі з цих віршів уже не встигають за нами, наздоганяють нас, висолопивши язика (в цьому є могутня стаття мого поетичного оптимізму!) Навіть найгірші рядки цього доробку мають золоте забезпечення долею, якій можна лише позаздрити, га? Вона, доля, великодня справді.

Коли я буду в стольному граді? В якому? Всі стольні міста починаються на “Усть”³. Волів би в Усть-Київ, бо райцентр Усть-Омчуг (це 120 кілометрів од мене і туди мені боронено) збрид.

Отже, на Тарасове “Чи ми ще зійдемося знову?” хтів би сказати: неодмінно зійдемося, але в Усть-Києві. І, може, вже зійшлись.

Як моя пошта? А так: один лист (цінний навіть!) доходить, два ні.

Звідки знаю, що Ти дістанеш цього? Хотів би мати просто прекрасні вірші краян, Славка-Семена [Глузмана] (цитація). “Сковороду” міг би й згадати, проте я не думаю про нього – так.

Це такий шкіц настрою залишився од від’їзду з України недавнього⁴.

Далі йдуть вірші: „Крайкіл! – скрикнуло ізліва...”, „Десять сніжнів, зо два – брудні...”

P.S. Дописую – кількома днями перегодом: радий, що коло тебе Льоля (цілуй її, цілуй її – як писав про Вас обох О.Олесь).

Коло мене скоро буде Валя – десь 21.07 стрічатиму. Але не знаю, чи коло мене.

Райгазетка подає в трьох номерах три підвальні статті, закінчення друкування якої може стати початком мого другого туру⁵. Стаття гидка, наскрізь брехлива, я вимагаю бодай зборів – аби відповісти на брехню. Але не знаю, як воно складеться.

Не скажу, що це псує мені настрій. Просто гидко – і вже.

Подаю Тобі першу статтю, хоч маю дві (другу – в одному примірнику).

Хай щастить Вам.

Великі вітання Надії з усією сімейкою.

Сердечне Василь Стус

Додаю своє фото.

Вперше опубліковано: Кур’єр Кривбасу, № 2, 2000

Примітки Леоніди Світличної.

¹ І.С. заслали до Гірського Алтаю, центр Азії.

² На цій “файній” професії син секретаря райкому, алкаш і наркоман, погрожував вбити І.С.

³ Райцентр В.С. “Усть-Омчуг”, І.С. – “Усть-Кан”.

⁴ В.С. їздив на похорон батька.

⁵ Розпочиналась “профілактика” (арешти, висилка) дисидентів в зв’язку з московською олімпіадою 80 року, афганською війною.

118-Б. ДО ІВАНА СВІТЛИЧНОГО

06.09.1978

Іваночку!

Жах – що з Тобою стало¹. Мені аж сльози навернулися на очі, їй-Богу. [...] Твоє нове обличчя каже, що минула ціла епоха – за ці роки, хоч і як не зручно вживати це голосне слово. Але інакше сказати - було б неправдою – дивлячись на ці запалі лиця, на стиснені [нрзб.] уста, на кривдою виінакшені очі.

Ти мусиш одужати, мусиш одужати, мусиш одужати!

Знаєш, мені вже й незручно казати до Тебе “ти” – так Ти подався, так виснажили Тебе літа ці, хвороба ця. Я боюсь за Тебе, оптимісте.

Отож дай слово, що дочекаєшся мене в гості, любий!

За книжки дякую наперед. Чи не треба Тобі кожуха – про зиму? Радо надіслав би: білого, хвацького, фраєрського – Ти одразу помолодшав би в ньому, хоч і фраєри з нас нездалі, га?

За останні місяці – три тяжкі чутки від засланців і про них: арешт С.Болонкіна, лист Разміка Маркосяна, Твоє фото.

А за багатьох же я не знаю, бо листування геть обтяжи ці дальстроївські вихователі. Через те я і не пишу листів майже. Іване, брате, не труди себе – відповіддю, коли дістанеш цього листа. Відбудься телеграмою, що дістав. Така б подвигнула мене на нову супліку. Бо я майже не вірю, що цю дістанеш.

За себе розповідати не хотів би. Проте коротко переповім, аби Ти знав, що Іван – то Іван, прогнозує точно.

Власне, я не потерпаю, що буде завтра. Геть не потерпаю. А поки ось: були три статті – великі за обсягом (підвали райгазети), це друкувалося з 8.07 по 3.08 (разом із „відгуками читачів”). Тих відгуків було, здається, в трьох подачах (ще три підвали, вважай).

На “відгуки” якраз наїхала Валя – признаюся, що викликав я її, аби попрощатися. Чесно кажу. Ми ходили цим KZ, а довкола сичали.

Боже, як мені було шкода Валі! Зразу ж, 10.07 я заправив, аби відповісти на брехню.

12.08 зробили розширений рудком. Тобто, рудком і надрочені. Супряга, бач, поперла “на материк” – на півроку. Напередодні з’явився з тієї ж газетки Петренко – Валя випхала його з гуртожитку. Мо-ло-дця! Я ж ... протеревенив йому з годину, що й до чого, бо ж – безнадійний гуманітарій: а, може ж, віднайду шпарку в цьому журналістському мурі “під кожух”! Знаєш, я ж дурний (слава Богу, що дурний!)

Другого дня надрочений рудком дав мені 7 хвилин – на виступ. Петренко наставив мікрофона – під ніс майже.

Я й пік: ваш Тарас Бульба мене розстріляв би? Дарма. Він – беззубий вовк, ваш беріївський Тарас Бульба. Бачив я не одного Т.Б. – і не злякався.

Запакувати удруге – можете, принизити – ні. І в такому дусі. Але зупинили – влаштували обструкцію (мій виступ був у формі звернення до Супряги і супряжних).

Питання пішли – відповів. Мабуть, удало, бо припинилися. Я заправив докінчити виступу (десь на половині зупинили). Ні й ні. Тоді я покинув трибуну, взяв присутню там Валю і побажавши “желаю успеха!” (останься, останься!!! – аж зуби викришувалися), покинув подрочених!

А 29.08 з’явився звіт “Лицом к лицу” за підписом Петренка. Сьогодні тільки 6.09. Щоб то з’явиться в кінці вересня (у них місячний тайм-аут)?

Іване, я абсолютно спокійний, що буде далі. Виї – не похилю. От шкода, що болять ноги. Але стояти ж – не бігти? А стояти можу (маю відпустку з 6.08 по 19.09).

Іване, там, у статті – брехня на брехні (“преподлейшая ложь” – точно цитує газета мої слова з виступу), шкода й мови.

Не вишлю Тобі нічого, бо не маю зайвих примірників – вирізок.

Це тактика – всі ці опуси. Читав і ту статтю, де згадано всіх Твоїх родичів². Я не переймаюся тим і не хотів би, аби переймалися інші (насамперед – кияни).

Перепалив усі свої листи – за останні два місяці (після Донецька), не можу, правда, дати ради з віршами – їх безліч, а я коло них - як Гобсек. Стільки заготовок, стільки – таких, яких треба ще багато разів «перечувати», аби «виродити». А серце – підболює (трохи), а «перечувати» – треба. А де брати самотності – в цих умовах?

Чую – Тобі не сподобалися вірші, що я посилав. Вони, мабуть, оглушені ревом скреперної лебідки (мені ж позатикало вуха – гамором, сам не зразу почую). Проте – почую. Але довшим переогодом, коли такий буде.

Не-мордовське існування – псує. Ось і ці “самоархіви” – чиста біда з ними! Розмінюєшся на “самочернетки”.

Дивився сьогодні по телевізору останню подачу В.Шкловського “Слово о Толстом”. Це – про вихід (ісход) його – яка пребагатюща тема! Якраз би для Рільке, коли б він не був “піжоном” (трохи чую це, обурили мене листи Рільке – Цветаєвої – Пастернака 24-26 рр. у “Воплях”) – “читав”, їдучи в Донецьк: як так можна, мудруючі люде, грати!)

Певне, ми теж граємо трохи, але інакше (а ось Ти – ні: жодної гри не чув у Тобі – зі всіх своїх київських друзів). Така й сестра Твоя.

Іване, я не знаю, чи вислав Тобі свою “знимку”, але не маю. То пробач. Знаю, що вислані Н. фото Стефине (Шабатури) і моє – випали з літака. Зайшов час дірявих літаків (тут теж діряві літаки саме).

А суходолом – не пішлеш звідси, не можу довідатися: а як поїзди – теж діряві?

Обіймаю Тебе, сивий змарнілий брате. Коли Бог має совість – то дасть нам звидітися колись. І коли дасть – знаю, що Твій вид геть співпаде з Твоїм листом, Ти будеш такий, як у себе в господі в 60-і роки.

І мені буде так само розмовляти з тобою - легко. Як і тоді. Бо нічого нам не додалося з того, без чого ми б і обійшлися. Чи ж не так?

Обіймаю Тебе, брате.

Уклін Льолі, Надії, мамі Твоїй. Коли б Ти не дістав цього листа, то спробую написати до Тебе – через Київ.

Сердечне – Василь

У нас тут – золота осінь: зелено-жовто-червоні килими сопок, уночі приморозки, удень – тепло, навіть сонячно. Але за тиждень прийдуть морози, а сніг теж – не забариться.

Далі йдуть вірші: „Уже Софія відструменіла...”, Автопортрет зі свічкою.

Будь! В.С.

Вперше опубліковано: Кур’єр Кривбасу, № 2, 2000

Примітки Леоніди Світличної.

¹ Безкінечні голодування на захист прав ув’язнених, майже піврічне перебування в лікарні, 52-денний етап прямо з лікарні (незважаючи на звертання дружини про етапування І.С. літаком за її рахунок) – аборигени так характеризували І.С.: “худой, желтый, болезный...”

² Наскрізь брехливий пасквіль Подоляна “Заокеанська пташка з оунівського піддашка”, “Л.У.”, 8.07.78

119. ДО ІРИНИ ТА ІГОРЯ КАЛИНЦІВ

13.09.1978

Матросова

Дорога Ірено! Дорогий Ігоре!

Я перед Тобою (Вами, друзі!) надто завинив. Ти пишеш такі щедрі, такі мудрі листи, а я мовчу. Скажу, аби частково виправдатися: мені перекрили геть усе листування, віддають листи тільки від А.-Г.Горбач і І.Чинченка, бо такі одержання мої їм зараз потрібні, решту не віддають. Тому і мої листи я не хочу спроваджувати в ті ж сейфи.

Отож, по поверненні з Донецька мені в Магадані дали нове застереження засторогу (за указом від 72 р.) — що в разі продовження (чого?) будуть судити, бо Захід використовує буцім-то якісь тексти за моїм підписом. Мені показали тільки про травму мою, де є неточності. Правила, аби я публічно відповів. Я сказав: спочатку — надрукуйте статтю про неточності арешту й засудження мене й моїх товаришів. Після того, як така стаття з’явиться, — відповім на ці неточності. На це не пішли, звичайно. Почали публічну дифамацію в пресі (а не дезінформацію, як було в спотвореній телеграмі) — з 8.7. по 3.8. друкували довжелезну, наскрізь брехливу статтю “Друзья и враги Василя Стуса”, потім — відгуки читачів. Я зібрався геть на другий тур. Те й робив, що палив листи друзів, рукописи, аби полегшити їм роботу — з вилученням. Ти знаєш за Сашка Болонкіна? Знаєш і за інших. Одне слово, нам збираються дати останній бій. Думаю, що зараз не легко і Вам — Тобі, Стефі, Славкові, Нійолі. Від Вас не маю листів, відповіді на телеграми свої — до Славка, Разміка — теж не маю. 12.8. на мою вимогу (датовану, до речі, 10.7.) мені дали змогу відповісти на брехню — перед зборами. Але зібрали добре підготовлену публіку, мені дали 7

хвилин (регламент!), хоч стаття читалася б (то три підвали в районній газеті “Ленинское знамя” за підписом А.Супряги, заступник редактора газетки) 1,5-2 години. Потім — обструкція, крики; Супряги не було, хоч я і вимагав. Я “пер буром”, як трактор, бо не маю причин гнутися. Щось таке порішили (бо я з дружиною покинув зал, оскільки не дали докінчити) — просити МВД, аби воно мене виховувало, а з рудника мене забрали (куди? знова в тюрму?). Одне слово, чуюся, як беззбройний гладіатор на арені римського цирку — перед дикими звірами. Ще: як у банці з павуками. Усіляка гидота верне од мене носа: сичить услід. Як у театрі абсурду, як у п'єсах Ібсена, як у “Носорогах” Йонеско. Цікаво, хіба ні? А я займаюся тим, аби не попускати голови — перед т.зв. доброчесністю їхньою. У газеті є навіть: а люди ж вітаються із ним. Тобто заборонено вітатися, називати “товаришем” (і таке є!). Сміх та й годі. Шкода дружини — Еврідіки в пеклі антитеатру. Вона витримала цілий місяць (жили в гуртожитку, це краще за “готель” і менше провокацій). Поїхала від мене недавно (була з 21.7. по 16.8.). Забраного в зв'язку з Левком (10.2.) не повертають, звичайно. Дістав листа од Разміка: його розповіді про турне до Єревану і т.д. — страшні. Бідне хлопчисько! Як то тяжко йому — в тому радгоспі! Мав листа од М.Хейфеця, що має читати російську мову в школі — з 1.9., він у Єрмаку, над Іртишем. Щось од листа його я не в захваті. Та й скажу: мав 7 карб. там, тут учитель — то вже таки щось! Не думаю, що за всім цим не стоїть нічого. Пише, правда, що 1977 р. він із Славком посів 2-3 місце (після Германа?) у змаганні за статус. А як же Сергій, Паруйр і т.д.? Невже справді стільки постував? Хай мені Бог простить, коли маю зайві недовіри, проте без них, гадаю, було б не краще. Прочитав прекрасну книгу Андрея Битова “Уроки Арменії” (видано в Єревані, звідти й прислано). До речі, ГБ й Супряга насипаються на крупі й кубики, що їх шлють із Заходу. На публіку це діє — пакунки запарканові. Я вже писав, аби не слали, а відіслати просто — якось негаразд ніби. І нащо то? Гадаю, нам, засланням, треба виробити одну позицію — щодо цього. Бо в інших ці ж проблеми. Славко, до речі, завернув (але чи сам?) два пакунки зі США. Пише мені І.М.Чинченко, що знову післано — й мені, й Славкові. Скажу: мені малоприємно — діставати їх, але не хочу піддаватися на їхні тиски. Чого не зазирали в мою баланду? Не пекло вас, що там сама вода, варена з мене? Пише, що шукають мені роботу, поки без успіху. Не знаю, чи думають вони, що я не сам-один? Що в мене родина? Що для мене виїзд — така ж радість, як і Мордовія, як і Колима? Коли й виїздити, то хіба заради прецеденту: збиткуєтеся тут — я виїду. Але дуже того не хотів би. Кажуть, у Надії Світличної плани на виїзд тверді. Припускаю, що в інших випадках це кращий варіант. Проте в моєму — ні. Краще, може, дістати колективну премію Нобеля в Мордовії. Зараз я у відпустці (з 6.8. по 19.9.), звичайно, про виїзд на Україну не може бути й мови.

Ірено, я не пишу до Славка (марно), Івана Світличного (марно), Стефи (марно). Може, марне збавляю час і на писання до Тебе. Проте — коли б Ти дістала цього листа — дай знати про деякі мої умовини — друзям. Дуже не хотів би, аби вони вигадували всіляке з приводу моєї мовчанки. Бо я кожного дня вже “жду гостей дорогих, шевеля кандалами цепочек дверных” (щоправда, цепочек — нема).

Дорогий Ігоре! Вітаю Тебе — з над'їздом. Хочеться думати, що Ти при здоров'ї, при певності, при твердості. Звичайно, маєш багато новин, перебачив багатьох моїх друзів із Мордовії, міг би переповісти за киян, львів'ян, але, звичайно, того не робитимеш. Дуже Тебе перепрошую — за свого кума¹. Ніколи того не сподівався: це якесь обрушення, якого я ніколи не міг передбачити. Дістав листа од Івана Світличного — зі знімкою: геть-геть зле виглядає. Я просто жажнувся. Ляля Євгенова (надавно була з дочкою на побаченні) каже, що Євген нівроку, хіба залягли навічні зморшки.

Через тиждень знова стаю до роботи. Ніяк не можу впоратися з віршами. Їх так багато, а я над ними, як Гобсек. Здається, отак і стають графоманами. Але гра в хованки, часті вилучення віршів не спонукують до належної обробки, доведення вірша до можливої

кондиції. Через це я поклав честь на тому: хай лишаються од мене бодай чернетки. А то й гірше буде.

Від деяких Твоїх віршів я в захопленні. Здається, Перм зробила з Тебе високого класика. Дуже шкода мені, що загального захоплення Твоїм “Сковородою” я не поділяю. Певне, я не вчитався в нього, бо Івановій (Світличного) оцінці довіряюся більше, ніж своїй.

Дістав добру книжку Паруйра Севака “Семь песен об Армении” — надто енергійно написано, надто незвично для нашої преси. Коли б її прочитав автор “Неопалимої купини”^{*}, що писав за незрівнянно кращих часів, він би жахнувся.

На цьому, певне, закінчуватиму.

Дорога Ірено, всі Твої листи я мав. Поки на лінії Матросова — Ундино-Посельє листи йдуть. Будемо сподіватися, що, не зловживаючи толерантністю наглядних служб, так воно і буде.

Зичу Вам щастя, дорогі мої брати калинові.

Сердечне —

Василь

За Стефу ніц не знаю. Її штуки з пакунками газет мало важать (листи виймають). Отож, краще, мабуть, вишукувати інші прохідні варіанти. Чомусь вона не знає ніц за Сашка Болонкіна. До Нійолі двічі слав свою карточку, вона не дістала чомусь. Карточки не маю — та й марно слати, коли ці ледачі хлопці полюють. Спробую ближчим часом написати і до Нійолі, і до Стефи.

Сервус!

ВС

Публікується вперше за автографом — ІЛ, ф.170, №2189.

¹ Йдеться про В.Захарченка.

120. ДО РИТИ ДОВГАНЬ

14.09.1978

Дорога Рито,

вітаю Тебе з Днем народження. Царюй, царівно!

Ах, ничего, что всегда, как известно,
наша судьба — то гульба, то пальба.

Не оставляйте стараний, маэстро,
не убирайте ладоней со лба.

Коротки наши лета молодые,
миг — и погасли, как на кострах,
Красный камзол, башмаки золотые,
белый парик, рукава в кружевах¹.

Сервус!

Сердечне — Василь.

Рито, а солістку цей Дега малював з Тебе²!

Публікується вперше за ксерокопією автографа — ІЛ, ф.170, №2178.

¹ Цитата з пісні Б.Окуджави “Песенка о Моцарте”.

² Написано на звороті листівки із зображенням картини Дега “Танцівниці”.

120-А. ДО ІВАНА СВІТЛИЧНОГО

* Йдеться про Сергія Плачинду

02.10.1978
Матросова-Колимова
(матері його ковінка)

Дорогий!

Дістав повідомлення про вручення з розкішним підписом Твоїм. Зрадів, як листові од Тебе.

Не труди себе брате, болить мене душа за Тобою, жалібний мій. Дай Боже, звідітися нам – на цьому світі!

Мав скорбну телеграму¹ від Надії – відповів їй “Доброї путі. До зустрічі”. Не знаю, як вона все то сприйняла. Але тяжко подумати, що надія почути її добрі шпети – ще менша, ніж була.

“Чи ми ще зійдемося знову” – фраза, яку ми всі повторюємо – подумки і вголос – здається мені не досить глибокою – до нашого, відміннішого од тогочасного - існування. Я б пропонував таке: “Напевне ми вже не стрінемося довіки-віку”. Холод за плечима! Але - тим більше нам треба сподіятися, еге ж?

Мені сором, Іване, що я виглядаю здоровшим за Тебе. Хоч, виправляючи цю егоїстичну фразу, можна сказати інакше: моє і Твоє – то здоров’я наше, яке вже є. І ми його зужиємо на одне добро. І тоді відпадає мій сором.

Читаю зараз “Іудейську війну” Фейхтвангера – захоплений першим томом. Який широкий овид – і автора, і матеріалу! Читаю цей роман уперше. Звичайно, прозаїк із нього головний, але то що, коли так цікаво? За цим романом збагнув причину його тривалого співробітництва з таким же логіком, як і він – Б. Брехтом.

У мене до греця є чудових книжок нім. мовою. Є Heidegger, Bachman, Hesse (вірші), антологічні видання німецькомовної лірики. Але поки – чекають на свою чергу.

Іванку, я пообіцяв Тобі файного кожушка – зарано! Якраз написав Славко Ч[орновіл], що він був адресований йому – то йому й вислав.

Прошу, не май серця, що обдурих Тебе з кожушком обіцяним.

Не знаю, чи з Тобою Льоля, не знаю, як із здоров’ям Твоїм.

[...]

Я вже 10 днів працюю після 40-денної відпустки. Добре болить ліва нога, але я терплю, бо що вдієш.

Недавно дивився фільм “Воскресіння” за Толстим. Кіномова Габриловича видалася мені старою – досить. А від фільму, хоч у мене вибігали сльози, враження дивне.

Завше дуже шанував цей роман. А тут видалося: дурничка великої людини. Хіба Нехлюдов – центр? Ні, автор помилився. Центр – Катя Маслова. Панські бзіки Толстого, а величезної теми - не торкнувся, бо не знав добре. Власне, треба було б перечитати роман, аби точніше судити про твір (читав його разів три, востаннє на ПКТ). Думаю, що ця тема не надавалась ні Толстому, ні Достоевському. Ця тема О.Сол[женіца]на, якого справді бракувало до трійці. Але лінія Т-Дост-Солж-н чи не є лінія втрати доброти? Письменницької.

Додаю “Сковороду”, якого Ти якось напитував.

Далі йдуть вірші: „Блакитний світ – як блекота...”, „Але хто поверне руки, рухи, радощі нам...”.

Вибачай. Згадував по пам’яті підгаслій.

P.S. Маю Драча “Сонце і слово”. Перечитую давніше люблене – і кортіло б написати статтю. Але ж...!

Примітки Леоніди Світличної.

¹ Повідомлення Н.Світличної про вимушену еміграцію в США.

121. ДО ХРИСТИНИ БРЕМЕР

9.10.1978

Моя дорога сестро!

Дуже дякую. Я отримав Ваші листи ч. 23 і 24. Давніше я отримав томи Гайдеггера, Бахман, Гайне й Керкегора. Завдяки пані Галі читаю твори Герберта Кунгера. Декілька посилок було також від неї.

Даруйте мені, що я так довго мовчу: я перебуваю в цікавих обставинах. І сьогодні, після тривалого періоду вагань і відкладань, я пишу про те, що мої можливості для обміну листами дуже важкі.

Нещодавно я отримав поштовий пакунок від англійського відділу міжнародного ПЕН-Клубу. Проспект осінньої й зимової конференцій дуже цікавий, але ж я зовсім не маю часу!

Дорога Христинко, в липні та в серпні я спалив усе своє листування. Нелегко підпалити й спалити мої дорогі листи. Та я мусів це зробити. Прошу Вас ще раз переписати присвячені Вячеславові вірші. Заздалегідь дякую.

Прощайте!

З найкращими побажаннями!

Відданий Вам

Василь СТУС

Публікується за зб. "Василь Стус..." (переклад з німецької).

122. ДО ВІКТОРА ДІДКІВСЬКОГО

24.10.1978

Дорогий Вікторе,

згадуючи сумні свої дні в Донецьку¹, бачу тільки дорогого тата. На коротку мить зустрічі він був мені новим — гострішим од горя (хорий орлик — у моєму сприйнятті). Знаю, що Тато, його рід заніс мене аж так далеко на Схід — щоби з відстані тужити за рідним краєм — якраз у масштабі.

Мені шкода, що обставини цих літ викликали певні напруження у взаєминах зі знайомими. Ти — не виняток. Прошу знати, що винні в цьому — нові обставини (не я).

Отож, коли Ти інакше поціновуєш ситуацію — то пробач. Я, мабуть, міг би бути уважніший до гостей — і в тодішньому стані. І дуже не хочу, аби мої друзі, знайомі мої переінакшували мене — через цю специфічну ситуацію, за якої я з ними видівся.

Сподіваюся — Ти зрозумієш мене і не даси розростися тому випадковому і що могло тоді народитися. Одне слово, вірю в Твою чуйність — і тому прошу не тримати проти мене ніже образи, ніже гніву.

Коли ж я геть помилково потрактовую (прогнозую!) Твої враження — прошу вчитати з цього листа лише те, що я дуже шаную Тебе, Ганю, всю Вашу родину, зичу Вам найліпшого, бо Ви маєте право на це — насамперед.

То ж — будьмо. І — не забувайся. Сердечне —

ВС

P.S. Вікторе, коли Ти маєш двотомового Гельдерліна, прошу обіцяти мені позичку — в Донецьку, звичайно, не тепер. Маю книгу М. Heidegger'a про нього. Але вхопити дух його новочасний — ніяк не можу з якого десятка знаних мені віршів. Може, це знак моєї певної нехоті до романтиків певного типу? Не знаю. Чи, може, до 40 р. звужується здатність збагнути інших?

Будьмо ж!

Публікується вперше за ксерокопією автографа.

¹ В.С. їздив до Донецька на похорон батька.

122-А. ДО ІВАНА СВІТЛИЧНОГО

03.12.1978.

Дорогий Іване!

Дякую Тобі – за листи, за бандероль. Хтось нюхав мумію, облизував, обмацував, обшукував – до мене дійшло в пляшечці на самому денці. Довелося вимочувати обгортки – бо надто хочу зміцнити на ногах, які ще досить мені дошкуляють. Золотий корінь не займали.

Щодо мого пакунка: я не знав, що Ти маєш козушка. Я запитав у Льолі – вона potwierдила потребу. Я й вислав Тобі.

Чи було моє фото? Я докладав його.

Розрахуєшся зі мною за пакунок – заваркою чаю. При зустрічі - Тобі варити! І не якесь там казна-що, а індійський або цейлонський чай!

Ну, а Тобі за твоє мумію з мене пляшка коньяку, оскільки я заможний.

Кажуть, Брумеля лікували цією смолою [мумію]. Почав пити. Купив пляшку коньяку. Замість горілки – не шкодитиме?

Дуже хочу, аби ця смола мені допомогла.

Дякую Тобі, що Ти вже чуєшся краще. Був би Тобі геть вдячний, аби Ти став зовсім на ноги, аби був дужчий за свій київський, допермський варіант. Доклади до того максимум зусиль!

Маю Надійчине фото – там п. Галя [Горбач] мама з двома дітьми, римська гостиня. Ярема – який красень. А Надійки спочатку не пізнав навіть – така граційна.

Коло мене все гаразд, як то кажуть. Заперевтомився, правда. Але чую, що сили з себе ще добуду – при потребі, коли комусь захочеться з когось сукати мотузки.

Бувай, брате. Уклін моїй рідній Льолі.

Сердечно вітаючи – Василь.

Ще раз – не май серця на мене – за пакунок. Гадаю, коли в нас що дублюється – то на підході голі брати наші.

Тільки де їх селити? Скоро на одну область буде по кілька “державців”.

Запануємо, ми, браття, у чужій сторонці!

Будьмо ж! ВС

Вперше опубліковано: Кур’єр Кривбасу, № 2, 2000

123. ДО ОЛЕГА ОРАЧА

3.12.1978

Дорогий друже,

дякую за бандероль. Минув місяць, але я не знаю, чи Ти — на місці. Тому й зволікаю з відповіддю.

На жаль, не чув цього поета (Пассара)¹ і не знаю, як Тобі працюється коло його віршів.

Питаєш — як ведеться мені? Все ще наскоки, навали — відбиватися ніяк. Тому мушу стояти — як при останній стіні. Головне — вміти тримати голову. Навіть — коли не держиться на в’язах.

Коротко: поховав тата (7.6), ледве вирвався на 10 діб, оголосивши політичну голодівку, бо не пускали; по поверненні перебув вкрай гидку брехливу статтю “Друзья и враги Василя Стуса” — у районній газеті (три підвали!), потім — “відгуки” читачів. Усе це тривало два місяці — шабаш відьомський. Заправив зборів — не дали говорити (7 хвилин регламенту й обструкція). Я пер трактором і дещо сказав (наполовині — обірвали). Це було при Валі. Вона поїхала від мене з думкою зустрітися вдруге в якій Мордовії. Весь цей час я палив рукописи свої — аби було менше комусь до діла.

Одне слово — я як рокований на розтерзання дикими звірами в римському цирку. Оббріханий, зневажений, але гордо тримаю голову — аж їм кров із зубів.

Знаєш, що мене обрано членом Пен-клубу?

Ноги дуже болять. Медичної допомоги ніякої (принцип: скурвись — підлікуємо!). Займаюся самолікуванням. Але зі сну ледве ступаю на ліву ногу. Потім — кульгаю. А це ж — шахта, треба пхати тяжкі вагонетки, силюючи хору ногу. Не смішно мені геть.

Потроху пишу вірші. Правлю від Андропова, аби повернули забрані. Поки — безкорисно. І — майже жодних надій.

Тому поки орієнтуюся на виїзд по відбутті всіх боргів. Так, як євреї (може ж, і я трохи на єврея скидаюся, га?).

Бо маю бідний вибір — межі смертей (Мордовія чи запаркан)². Це — реально. Власне, найреальніша — Мордовія. А спроба моя (протестаційна) на запаркан — не знаю. Думаю, що ні. Втім — побачимо.

Що міг — я зробив. Що зможу — ще зроблю. Але без України мені моторошно. І тут, на Колимі, і там, коли випхають чи випхаюсь. Отже моя морока.

Десь написав Володя Міщенко — нерозумного вкрай листа. Він не витримує іспиту, настільки я “страшний” в його очах.

Майже щоденні провокації тут, де я обкладений фіскалами, як вередлива пані — подушками.

Тяжко мені писати до Тебе. Бо не хотів би ускладнювати цим твого існування.

Прошу тільки вірити, що я нітрохи не змінився проти студентських літ. Коли є зміни — то вони наслідок умов, які забагато заправили од мене. Втім, чи варт про це говорити?

У мене є мій народ, який мої друзі інших національностей називають багатостраждальним. Його муки — то єдина моя скорб.

Я мушу стояти на тому, на чому досі стояв.

Будь.

Із подякою і дружніми зиченнями

Василь

Публікується вперше за ксерокопією — ІЛ, ф.170, №2211.

¹ Андрій Пассар — нанайський поет. У вид-ві “Рад. письменник” вийшла його книга “Закон тайги” в українських перекладах О.Орача.

² “Запаркан” — трансформація слова “закордон”.

124. ДО ХРИСТИНИ БРЕМЕР

24.12.1978

Моя дорога, моя люба, моя далека сестро!

Пересилаю Тобі сердечні привіти з Новим Роком. Веселих Свят! Я дуже вдячний за всі тридцять листів. А ще ж я отримав чудову троянду, годинник з музикою, свічки, календар і т.д. Отже кажу і *Fleurs du mal*¹. Шкода, що на Біблію чекаю даремно. Але її вислала пані Галя. 5 грудня я вислав до влади лист про відмову від громадянства. Отож я сьогодні вільний, зовсім вільний. Чи як би це назвати?

Оце, будь ласка, для Тебе мій вірш. Я присвячую його Тобі.

З найкращими побажаннями
Василь СТУС

Публікується вперше за зб. "Василь Стус..." (переклад з німецької).

¹ Назва поетичної збірки Ш.Бодлера "Квіти зла".

125. ДО МИКОЛИ ПЛАХОТНЮКА

26.12.1978

Дорогий Миколо, тепер я знаю, що Ти Григорович, а Ти знай, що мого тата звали Семеном. Дістав Твою поштівку, а перед тим у повідомленні про вручення стояв підпис Соловійова (певне, лікар). Твій текст мене спечалив — попри поздоровлення. Що ж, наш єдиний оптимізм — у прямостоянні. І ця постава робить нас усіх — братами. Обіцяю Тобі — вірша. Про всіх друзів, що в діаспорі — старої, доброї думки. Як же — інакше? І Ти — не виняток. Навпаки, може. А як мій тезка, чию <нрзб.>, як і Твою, бачив у вагоні (Василя Овсієнка, згадав?). Як він — поет-тезка¹? Знову не маю листів — три тижні. Веселого мало, бо Твоя установа² набула для всіх нас прав символу, яким і я послужуюсь ось уже кілька літ як терміном клінічних ситуацій: синонім театру абсурду. Ясунарі — читав у перші дні давньої ізоляції. Писав вірші про те: розпросторся, душе моя, на чотири татами і не кулься од нагая і не крийся руками (що згадав із більшого вірша)³.

Дуже шкода, що я нічим не можу Тобі допомогти, виявляється.

Бодай не забувай, що Тебе, як і всіх своїх справжніх братів, я тримаю в голові постійно, сушуся Твоїми болями, як своїми. І не раз, не два писав Твоє прізвище — в ряду інших.

Ще раз, брате: наш оптимізм — у нас самих, в нашій поставі. Решта — нас не обходить. На те є Господня воля, яку не оскаржують.

Отож, зичу Тобі завше дбати за свою поставу. А я братиму з Тебе приклад — аби знав!

Попереду в мене 9 місяців (до 4 жовтня). Проте — за туманом нічого не видно!

Бо життя обіцяє сюрпризи кожного дня. Втім, і сюрпризи стали за буденщину.

Дякую киянам — всім, хто гостює в Тебе. Красно дякую.

Тримайся, брате.

З шанобою —

Василь

Публікується вперше за машинописом — ІЛ, ф.170, №2212.

¹ Десь у вересні 1976 р. під час етапу В.С. випадково бачився з Василем Овсієнком і Василем Рубаном ("поет-тезка").

² М.Плахотнюк на той час перебував у психіатричній лікарні у м.Смілі на примусовому лікуванні.

³ Автоцитата з вірша "За читанням Ясунарі Кавабати".

126. ДО ВІКТОРА ДІДКІВСЬКОГО

28.12.1978

Дорогі Ганно, Вікторе,

вітаю Вас з усією родиною Вашою — веселих різдвяних і новорічних свят! Хай щастить Вам у Новому році. Гельдерліна дістав — дякую. По прочитанні, звичайно, повертаю.

Ближчим часом (поки немає коли і завізно на пошті) вишлю антологію німецькомовної поезії. Досить добре, містке видання. Хай вона буде Вам за Новорічний дарунок. В мене виявились два примірники, отож — один буде Вам.

За своє життя переказувати не буду — мало такого, щоб можна було оповідати до свят.

Помалу пишуться вірші, але не такі, які я хотів би. Виінакшують роки. Все тримається на стилі, але — без напруги, сили, що я шаную найбільше.

На все добре!

Сердечне —

Василь

Публікується вперше за автографом з архіву адресата.

127. ДО АЗАТА АРШАКЯНА

[1977-1978]

Это, Азат, летит к Тебе¹ моя память об Армении и ее достойных сыновьях.
Держись. И не блажи на воле!

Василь

Публікується вперше за ксерокопією автографа — ІЛ, ф.170, №2142.

¹ Текст на звороті листівки із зображенням чаплі, що летить (Греція, Хіос, V ст. до н.е. — з фондів Ермітажу). Очевидно, листівку передано через когось із земляків Аршакяна.

128. ДО АЗАТА ТА КАРІНЕ АРШАКЯНІВ

[1977-1978]

Дорогая Каринэ!

Дорогой Азат!

Вот Вам кувшин¹ — для армянского вина. Пейте из одного кувшина, чтобы быть еще роднее. И пусть в кувшине никогда не убывает сладкого вина.

Публікується вперше за ксерокопією — ІЛ, ф.170, №2142.

¹ Текст на звороті листівки із зображенням глека роботи І.Т.Гончара з Державного музею українського народного декоративного мистецтва в Києві.

129. ДО ІРИНИ ТА ІГОРЯ КАЛИНЦІВ

[1978]

Дорога Ірено,

дорогий Ігоре!

Радий знати, що Ви вже разом. Чекаю на Вашого спільного листа, родичі мої калинові.
Ігоре, захоплений багатьма Твоїми віршами! Захоплений мудрою Твою дружиною, мою коханою сестрою!

Відігрівайтесь — по тих стужах. Що то чекає усіх нас — попереду?

Долучаю свою знімку — старого підтоптаного парубка, який не хоче зізнаватися в усіх своїх поразках.

Зі щирим вітанням —

Василь

Публікується вперше за автографом — ІЛ, ф.170, №2190.

129-А. ДО ЄВГЕНА СВЕРСТЮКА

08.03.1979
с. Матросова

Дорогий Євгене,

Шкода мені: в Тебе сумний Багдарин, а це пов'язано в моїй пам'яті з долею Сашка Болонкіна – славного мого брата по Мордовії. Певне, знаєш: готовий доктор технічних наук (не встиг захиститися), ошукали його на “легкій роботі” в побутовому комбінаті. Так само і в Василя Овсієнка: цей “хуліган”, хоч усе на 120% вигадано. Мене чекає ця сама доля. На ці 7 місяців, що попереду, вони планують усе “провернути”. Отож, я не цирковий канатоходець, а мене зобов'язали ходити линвою над проваллям. І ходити я не вмію, і ноги хорі, і маленька похибка – розіб'юся в розпадку. А ще: можна линву й утяти – непомітно (чи й помітно!) для мене.

Ось уже 1,5 року, як я чуюся тут як беззбройний (ані дротика в руках!) раб на арені римського цирку – перед лютими звірами. Тисячі надобмежень - поверх параграфів ВТК*. Дружина може приїхати тоді, коли я візьму тут папірець-дозвіл на приїзд у закритий район. Знайти кімнату (зняти куток) – не можу. Підселяють до мене одного провокатора за другим. Поки хочуть упекти мене в ЛТП** – як алкоголіка. Підстави? Жодних. Але хіба Василь Овсієнко рвав гудзики на віцмундірі капітана? Ні, лише вислуховував матюки. Хіба Сашко Болонкін розкрадав чуже майно? Підстави – то дурниці.

Втім, може, зроблять із мене злодія або хулігана. Аби не пустити до Мордовії – Перми – Володимира – Чистополя¹. Десь у жовтні подав протестаційну заяву до Президії Верховної Ради СРСР, аби випроводили за межі Союзу – перерахував усі свої кривди. Здається, Василя Овсієнка за таку заяву з “напівволі” й упекли. Певне, Сашка Болонкіна так само. Так само, як Мустафу Джамільова.

Ти знаєш, тому пару місяців (може, більше) помер на тюремному ліжку Гелій Снегірьов. Знаєш, що Івана Світличного опали тяжкі хвороби. Знаєш за трьох вірмен – розстріляних (вибух у Московському метро).

Мої варіанти (наші) – відомі. Казав молодий Поет²: “мені не смішно. В мене змерзли губи”. Проте – маємо колимські морози, і мерзлі губи – не дивина.

На 99% певен, що звідси мене вивезуть, а не пустять. І – за грати.

Маю органічні зміни на серці (атеросклеротичного походження). Одне слово – тримаюся “на честном слове и на одном крыле”, як колись співали сталінські солісти солодкі. Як завжди – до всього – “международная обстановка сегодня сложна, как никогда”. Так що – цюкай, брате, сокиркою, а я – “копай креш”, як казали сибіризовані українці 17 – 19 ст.

Втім, Євгене, докучило – оповідати. Не подумай, що я “не в душі”. Ні. Я вже по той бік радості й смутку, як і Ти, напевно. Потрібна не радість, а лише – сила: аби встояти, поки не впаду навіки – як дерево, якому надійшов час.

Листуватися – тяжко: всі листи, всі поштові висилання – обнюхуються й облизуються, чимало зникає. Без постійного рекламування – як захисту – можна оніміти. Тому й шлю або рекомендованими листами з рекомендованим повідомленням, або цінні листи. Найтяжче листуватися – з земляками. До інших ще доходить (крім вірмен). Від Славка Чорновола до мене цінний авіаліст ішов 2,5 місяці! Самолетом хорошо, на оленях – лучше?

Напиши за свої потреби – радо допоможу всім, що маю. У Івана Світличного для Тебе теплий одяг, здається. Але коли-то він поверне до свого Усть-Кана? Гадаю, між нами тут не буде жадних фігур – незручно, шкода часу і т. ін. Я – це Ти. І я в Тобі кращий, ніж я в Собі. Тож - дай мені змогу вишколятися! Знаєш, Ти – мені снівсь новорічної великої ночі! Для мене Ти – синонім Совісті, найвища, найяскравіша Зірка мого небобратерства. Ти, Паруйр Айрікян, Размік Маркосян, Зорян Попадюк, Сергій Солдатов, ще - два-три чоловіки. Але Ти – й у цьому ряду – засяйний.

* Виправно-трудовий кодекс

** Лікувально-трудовий профілакторій

Май ще на увазі: всі наші листи фотокопіюються, можуть бути використані зазле, тому багатьох тем торкатися не можна, особливо, коли це використовується для нашого розбрату (як-от: соснівська ситуація).

Москвичі обходять нас своєю увагою – в цілому традиції російської інтелігенції перейшли й до демократів – за геть небагатьма винятками. А на свій вироблений сталий розум ми так і не спромоглися.

Листи на закордон деякі йдуть. Ось як до п. Галі Горбач, не-українців, ПЕН-клубу. Од Віри Вовк мав у Мордовії 5 – 6 листів, сюди не прийшло жодного. З українцями США, Канади листуватися так само – майже неможливо.

Із тутешніх – я не можу листуватися з Михасею, львів'янами, Оксаною Мешко, Стефою Шабатурою, було – й Надією Світличною. Не можу писати на зони – так само не йдуть. До Сашка Болонкіна не міг писати – ні до, ні після нового арешту-суду. Певно, кожен має своє коло заборон – по таємних досьє. Межі кола не визначити самому (бодай – на 50%).

З 16 по 19.2 тримав піст протесту* за Василя Овсієнка. Микола Плахотнюк із Черкас попросив, аби я не писав (мої листи йому, видно, шкодять).

Взагалі – з жінками листуватися легше. От і Стефа Шабатура, і Ірина Калинець поїхали у відпустку, але нам, певне, їх не бачити.

Коли в Тебе перші місяці буде спокійно – не ошукайся на тиші. Цей час іде на те, аби тихо накинути тенета. Якщо маєш окрему кімнату – то й слухавку (Славко Чорновіл – знайшов).

Моя Валя дістає нову квартиру – там же, на Святошині, але нижче – перед озером проти лісу. А де моя нова квартира буде?

Віршів, забраних у мене 10.2.1978 р. під час обшуку, так і не вернули. Отож – голий я, голий.

Радив би Тобі написати до ПЕН-Клубу, до якого Тебе прийняли в квітні 1978 р. Я пишу туди – і маю відповіді. Ось адреса: 7 Dilke Street, Chelsea, London, SW3 4JE The English Centre of International P.E.N. Ms. Jozephine Pullein-Thompson. Бодай – подякуй за високу честь. Мені вони прислали українську Біблію, бо, вислана п. Галею Горбач, не дійшла. А їхня – дійшла!

Од зарубіжних пакунків я відмовився – після публічного цькування, що тривало торік чи не 2 місяці. Там говорилося, що я “продаюся” за пакунки. Оскільки платня в мене тут досить солідна (300 – 400 крб. на місяць), то я порішив позбавити їх цієї зачіпки. Звісно, коли б мав Славкові Чорноволові зеківські заробітки (50 – 70 крб.), то й не подумав би. Тепер мають нову зачіпку – піст протесту проти ув'язнення Василя Овсієнка, відмову од голосування 4.3.1979 (на знак протесту проти сваволі місцевих міліції й адміністрації – усно сформулював я, коли бігали візитери і носили урну).

Скоро рік, як помер тато, коли я 3 дні голодував – аби пустили навістити батька перед смертю. Подорож 10-денна – то жах був: етап із таємним конвоєм. Божечку мій!

Ще, Євгене: коли втнеш, то написав би до п. Жозефіни Пулейн-Томпсон її мовою. Я пишу до неї по-українському.

А адреса п. Галі Горбач (вона зараз слабує, аби знав) така: Dr. Anna Halje Horbatsch, Beerfurth, Michelbacherstraße, 18, D – 6101 Reichelsheim. BRD.

Пиши за паркан рекомендовані листи з рекомендованим повідомленням (два таких бланки додаю, а там – попитаєш на пошті в себе). Зворотню адресу свою подавай не до запитання, а сталу домашню. В разі неповернення повідомлення про вручення – рекламаційою. Відшкодовують 11 крб. з гаком за рекомендований лист з рекомендованим повідомленням.

Чекаю на Твою звістку.

* Голодівку

Чекаю на Твої новини.

Певне, знаєш уже, що Олесь Сергієнко на березі Охотського моря, Зенон – у Бодайбо, Михайло Осадчий – в Комі, а о. Василь Романюк – кудись у Казахстан повезений. Матимеш адресу о. Василя і Василя Долішнього – не полінуйся написати. Бо “вольняшки”-кияни чи львів'яни геть не прудкі до такої мізерії – сповістити.

Ще: пишуть, що в Юрка Бадзя зробили трус, вилучили якийсь історіософський рукопис, відгуки на який дуже гострі. Юлій Шелест лежить із ТБЦ на Святошині в лікарні. Отже, ми, засланці, – найздоровші. Заспівав би Тобі пісні своєї, коли б почув:

Розкрилені висі твої пронеслися,

попереду – прірва. І ока – не мруж.

Ти бачиш розхрестя дороги? Молися,

бо ще ти не воїн, і ще ти – не муж.

Втім, воїном я не буду, а от напівмужем – чуюся!

Обіймаю, брате. Чекаю на Твою знимку.

Що міг би Тобі вислати:

1. теплий (непоказний, про роботу) кожух, вони тут є – десь 60 – 80 карб., але дай знати розмір

2. чоботи, валянці (дай знати розмір)

3. програвач із набором платівок (придбав собі після травми серпня 1977 р.)

4. светр, сорочки і т. д.

З продуктами тут зле: м'яса нема, дають по видавці перед роботою 100 – 150 г ковбаси – аби робив.

Маю чималенько книжок. Хочу їх кудись сплавляти, бо буде пізно скоро.

Чи є там транзистори? Чи маєш кошти на нього? В разі потреби телеграфуй – відправляю переказ.

Як я скучив за Твоїм голосом!

Чекаю листа, знимку!

Адреса Андрія Дмитровича Сахарова: 107120, Москва, Б-120, Чкалова, 48-б, кв. 68.

Одержання листа – потвердиш телеграфом! “Первое письмо получил”, скажімо.

Василь.

Публікується за ксерокопією автографа.

Примітки Василя Овсієнка.

¹ Окрім таборів у Мордовії та Пермській області, політичних в'язнів утримували у Володимирській, потім у Чистопольській тюрмі

² Микола Вінграновський

130. ДО ХРИСТИНИ БРЕМЕР

Березень 1979

Моя люба Христю!

Я твій боржник. У мене боргів більше, як волосся на голові. Твої чудові подарунки — Біблія, Новий Заповіт, молитовник — дуже розраджують мене. Отримав також Твої листи 27, 27(sic), 30. Дуже дякую.

Шкода, що не маю тут книжки Сергія Єсеніна. Але я напишу до Києва, щоб Валя, моя дружина, переслала Тобі цю книжку Єсеніна з моєї бібліотеки. Пробач, але цей поет не належить до моїх улюблених. Мої російські улюбленці — Пушкін, Бунін, Пастернак, Толстой, Достоевський, Платонов.

Я читаю тепер “Зачаровану гору” Томаса Манна. О, Боже, скільки там води! Балачка велика, розумна, балачка на дозвіллі. Я люблю м'ясо. Розумне добре м'ясо. Наприклад, “Три товариші” Еріха Марії Ремарка.

Моя добра сестро, Ти знаєш: я маю попереду ще шість місяців, але моє коло вужчає з кожним днем. Як зашморг. І я не бачу повернення, яке сталося б незабаром. На мене чатує багато несподіванок. Така моя доля. Та, як казав мій учитель, Йоганн Вольфганг фон Гете:

Wen du nicht verlässest, Genius,
Nicht der Regen, nicht der Sturm
Haucht ihm Schauer übers Herz.
Wen du nicht verlässest, Genius,
Wirst im Schneegestöber
Wärmumhüllen¹.

Березень 79
Тепло обіймаю.
Пам'ятай мене!
Твій брат
Василь

Публікується за зб.: "Василь Стус..." (переклад з німецької).

¹ Цитується два уривки з гімну Гете "Пісня блукальця під час бурі", поєднані в один вірш. Подаємо у перекладі В.Стуса:

Генію, кого ти любиш,
той ні бурі не боїться,
ані грому, ні дощу.
Генію, кого ти любиш,
того в снігових наметах
ти укутаєш в тепло.

131. ДО ЗІНОВІЯ АНТОНЮКА

15.04.1979

с. Матросова
Дорогий Зиновію,

вітаю Тебе з Великоднем. Христос воскрес! Зичу добрих свят — коли в чужині Ти можеш святкувати. Бо мені то не дуже вдається — самому-одному, навіть без того товариства, що мав довкола Потьми¹.

Прошу не мати гніву, що не пишу. Геть такий настрій, що не пишеться.

Певне, перетомився — в розлуці, в поточних — усесумних — звістях.

Втім, дуже радий був би знати про Твоє бодайбо-влаштування², про Твої умови, потреби. Усе таки ми — найближчі допоки сусіди, як і В'ячеслав, як і Олесь .

Попереду в мене ще 5,5 місяців, але така нова Потьма, що орієнтуватися — в найближчих місяцях — неможливо. Варіанти — найрізноманітніші.

Коли маєш (чомусь усе заносить на Ви) не-гуртожиток — Слава Богу. Бо тільки тут пізнав, яке це потворне і жаске слово. Кімната — наче експериментальна лабораторія, де провадять вівісекції над кріликом, мовляв Франко.

Втім, надто нарікати не буду, оскільки за ці два роки я таки написав кілька путніх — як видається самому — віршів.

Хай Тобі легше ведеться!

Сердечне — Василь СТУС

P.S. Коло мене зібралося чимало книжок, більшість яких небавом буду розсилати — Вам, братам моїм (частину, звичайно, берегтиму при собі). Отож, слатиму й Тобі. Та й чимало іншої мізерії, що вже стала для мене зайвиною.

Чекаю на Твоє фото!

Долучаю своє — січня-лютого ц. р.

Василь

Чи дістав був мою телергаму — на готель?

Публікується вперше за автографом — ІЛ, ф.170, № 2246.

¹ Йдеться про ст. Потьма, біля якої знаходився мордовський табір (ЖХ 385/19), в якому В.Стус добував перший термін ув'язнення.

² З.Антонюк відбував заслання у Бодайбо, Іркутської обл.

131-А. ДО ЄВГЕНА СВЕРСТЮКА

30.04.1979

Дорогий Євгене,

дякую — за листа (№ 2), карточку від 14. IV. 1979, (рекомендований лист № 165).

Листи Твої я легко пізнав, Тебе на карточці — ні. Ти геть інший — явленніший якийсь. Здається мені — шпичаки, на які я ступав, не так устрягли в мене (може, Ти ще не одійшов?). Але є ще одна особливість: все набуто, певне, в Тобі усталюється. Я ж, здається, вмію розвантажуватися. Думка ця — приблизна. Геть.

Але зі всіх знімків найгіркіші мені — Твоя і Іванова Світличного. “Біда так тяжко пише мною. Так тяжко пише мною вік” (самоцитатія) — Вас більше стосується. Може, дається взнаки, що Ви — мої старші брати?

Новини свіжі: Валентин Мороз, Петро Вінц, Олександр Гінзбург, Едуард Кузнецов і ще 6 “льотчиків” — подалися в ірій. У п'ятницю, 27. IV, всі метаморфози із соснового бору на New-York балъ. Дуже хочу вірити, що, одійшовши, як відійдуть зашпори, Валентин Мороз набуде своєї кращої форми (це ж йому десь 44 роки?).

А Ти вже мрієш про вічність — із зашпорами. Смирений лист до о. Филарета.

Отож, за Надією Світlichною — Валентин Мороз. Мабуть, Жіскар д'Естен¹ таки домігся, як перед тим сенатор Венік.

Твого вірша з листа я знаю — від Разміка Маркосяна. Післав йому книжки — але мовчить. Шкода. Геть не знаю, як він.

Знаєш: Юрко Бадзьо ходить на авдієнції. Як довго? Для досвіду треба кілька разів прожити².

За книжки питаєш? Маю прегарні — німецькою мовою (подужаєш?) — поети І. Бахман, П. Целян, антології німецькомовної поезії, вірші й оповідання Г. Гессе, Б. Брехта (4 томи віршів), збірки статей Кіркегора, кілька праць Гайдеггера, трохи замашної прози.

Маю 2 томи Шевченка, Словник, альбом Т. Г. Шевченка — малярство.

Маю Also sprach Zarathustra, маю поетів — Пастернака, Мандельштама, Василя Мисика, Кобзарі, з Библиотеки Всемирной Литературы — іспанців, Лорку, Мачадо, Хіменеса, Альберті, Ернадеса; маю поезію і прозу Давнього Сходу (БВЛ). Маю трохи англійської прози (Хемінгуей — Фієста, Харпер Лі), маю “Современную американскую поэзию”, маю всього російсько-українського Рільке і том DDR 1 Band — лірику. Маю “Філософію релігії” Гегеля, “Социальную философию франкфуртской школы. Маю Ліну Костенко, Івана Драча, Ірину Жиленко — не в захваті. Маю Ф. Бекона, двох DDR-авторів “Притязание разума” — про німецьку філософію класичну (Гердер — Гете — Шеллінг — Кант — Гегель). Маю: “История фашизма в Западной Европе” Неусыхина (“Проблемы европейского феодализма”) — багато про Макса Вебера (праця кінця 20 ст.), найкраще про Вебера в радянсько-російських виданнях). Маю, звичайно, Гете. Маю 2 томи Лешека Підгородецького, “Zagys dziejow Ukrainy” (мало цікава). Маю “Мудрецы и философы Древней Индии” Бонгард-Левіна й Герасимова (геть не зле), маю збірку “Достоевский в зарубежных литературах”, “Писатели США о литературе” два томи “Литературной истории США” (до кінця 19 ст.). Є і неповний

комплект “Современной художественной литературы за рубежом” (індекс 70931) – за минулий рік. До речі, згадаю, що в № 2 1978 р. рецензувалася книжка Fransis'a King'a (президента Лондонського ПЕН-Клубу) – я не дістав, на жаль. Маю античну естетику В. Татаркевича (російський переклад), вірші Г. Бенна, антології, словники. Маю книжку Станіслава Тельнюка про Павла Тичину (видано в Москві, але рівень – звичний для автора). Маю словники (англійський, німецький, французький – невеликі, окрім німецького). Іван Світличний надіслав польських поетів (російською) – 20 ст., аж до Ружевича.

Маю Бориса Олійника – “Істина”! Звичайно, торішні “Вопросы. литературы”, “Природу”, “Вопросы философии”, “Иностранную литературу”, “Всесвіт”, “Новая и новейшая история”, “США: политика, экономика, идеология. Тепер дістаю лише з-польська: “Перспективи”, “Жиче літератцьке”, “Твурчосць”, “Поезію”.

Коли що з цього Тебе цікавить – перерахуй. Надішлю. Хоч, може, і не все.

Отже, Тебе вже чіпає районна гебня? Зарано. Гадаю, що Багдарин –освоєне місце для цькувань (виправдало себе!). Од Сашка Болонкіна мав вісточку. Навіть, кажуть, збирається “на хімію”. Таке саме – Матросова, таке – Аян (навіть родина не може приїхати до Олеся Сергієнка: прикордонний район!).

У Олеся хвороба, як і в мене: дратувати, коли заходить аж на особисту ненависть. Євреї (Едуард Кузнецов) уміли того уникати. Славко Чорновіл – зі своєю сонячною парсуною – так само. Знаєш – він у мами (на 35 діб). Я не дістаю од своєї давно листів – скрушно. Бо в мене є тільки мама. Дружина, син, друзі – друга шереха. Попереду – скорботна мама зі своїми великими світлими (уже не голубими!) очима - в сльозах.

До речі, мої попелюхи (Валя) дістали нове помешкання: Київ-179, вул. Чорнобильська, 13-а, кв. 94 – 10-й поверх. Вигляд – на святошинське озеро – праворуч од Брест-Литовського тракту, ліс – із перспективою на далеку ірпінську долину, Ново-Біличі. Але не знаю, чи побачу.

Стомлений – трохи (чуєш за листом?). Перетомився. П'ю елеутерококк і мумійо – для ніг (добре докучають).

Писав Тобі, що райгазета вже зве мене “хужефашистом”, “готовым резать, грабить, убивать!”. Це – 15.3.

Мав листа од Стефи Шабатури – люблю її простість. Так і – од Ірини Сенік. Інша Ірена Калинець – химерує. Шкода. Гарно пише Ігор Калинець.

Досі не знаю адрес Василя Долішнього, Василя Овсієнка (в'язень) о. Василя Романюка. Досі нема чутки од Зіновія Антонюка (сухоти, в лікарні) – надіслав книги – без відповіді. Зорян Попадюк на 19-й зоні – давав телеграму Тобі.

Здається, всі ми носимо в собі смерть минулих літ. Невже і я схожий до М.Клочка (пам'ятаєш?). Невже не одігріюся – при сонці, коли таке буде?

Час маю все-напружений. Чекаю нових, головних провокацій. Але – в разі проведення такої, як із Сашком Болонкіним, Василем Овсієнком – одіграюся, скільки сили моєї. Куце-попереду – зобов'язує. Хай стане імпульсом. Пенівці запрошують – пізнім літом – до себе. Коли жінка дозволить – поїду! Але – чи побачу жінку? Але – чи побачу маму, витру її сльози – дівчинки малої? Завше цнотлива – ще цнотливіша – на старість. Сама жалоба, вся – в очах.

Тяжко мені писати, брате. Докучило, що життя пересіюється на решето слів.

Перейди на цінні листи – їх тяжче красти. Ти здумано живеш!

Василь.

На полі с. 2 дописано: Чи придбав Ти транзистора? Якщо ні – телеграфуй!

Дописую: чи мав Ти мою телеграму з телеграфним повідомлення про вручення від 16.4.1979 р.? Дістав листа з Детройту – од Ірини Лотоцької з дописом куми Надійки Світличної. Дуже втішений письменами кумасі моєї, хоч і змісту – якраз, щоб пролізти крізь вушко голки. Якщо маєш адреси о. Василя Романюка, Василя Долішнього, знаєш що про Разміка Маркосяна, Зіновія Антонюка – напиши. Чи можеш Ти перемовлятися з Києвом? Бо

я практично – ні. Ще: борода, вуса Тебе старять. Дуже хочу Твоє фото – молодого – вічно-молодого Євгена (светр на знімці – упізнав!). І – розтуляй поширше очі – на Бога! Не весь же світ – вихователі! Усім нам треба духовно доростати до Того місця, яке ми вже посіли, але не звикли до нього. З одних цитат твоїх у брудній статті Кирилючка Євгена Прохоровича (≈ 1974-5 рр.) я відчув – по павзі – Твою велич. Ти – справжній. Відблиски твої – сяйні (Ти того не знаєш сам). Знаю – наш покій – не менш цінний, ніж покій 20 – 30 літ. Лише умови для самовідтворення вони мали в цілому – кращі. Бодай поки так можна казати. Чомусь згадав слова Михайла Михайловича Могилянського на початку дискусії 1925 р.: наче відчинили вікна – аби спертого повітря не чути і збагнути, яке воно було сперте. Це – в 1925 р.! “Откройте окна, если в доме – думно”, – мовив С. Кирсанов десь 1956-8 рр. – і намався ж за це. Одне слово – висвітлюйся на знімках. Про мене – не турбуйся. Вір, шлях мій – лише вгору. Попри все – вгору. А Ти – ріж стиглого кавуна – на зустріч нашу!

Василь.

Публікується за ксерокопією автографа.

Примітки Василя Овсієнка.

¹ Тоді президент Франції

² Йдеться про допити в КГБ

131-Б. ДО ІВАНА СВІТЛИЧНОГО

03.05.1979

Дорогий Іване!

Соромно мені: дістав од Тебе кілька листів, бандеролі з книгами, мумією (книги: Поль. поети, Овідій, Чухонцева книгу з додачею і т.д.) – а все не відповів.

Спочатку було: Ти – в лікарні обласній, а писати туди чомусь не хотів, хоч і думав, що перележиш ти не один місяць.

Потім насипалися більш дрібні клопоти і я, на жаль, надав їм більшої уваги, ніж вони заслуговували.

Проте – на своє виправдання – скажу: тяжка праця, геть знесилює, а тут, у гуртожитку, немає спочиву, а хвороби, що трохи дошкуляють (ноги, серце, шлунок знова) – все робить свою справу.

А Ти ж знаєш мої настроєві перепади!

Нарешті: відчув страшну нехоть до паперу. Він, як решето, на яке пересіюється життя – на решето слів. Так добре мовчати! Так зле – говорити. Такий ворог – мова! Як вона спустошує!

Але це все – не виправдання. То прошу-перепрошую.

Мені трохи тяжко читати твої листи – попри їхній спокій. Справді, Бажанове –

А ти, як муж і вояк

В часи смертельного авралу

І молоту і серцю

Хитнутись не даси убік

(десь брешу) – майже все про Тебе.

Дістав прегарне Великодне вітання – од Ірини-Люби Лотоцької і Надії-Світлої-Олексіївни. Як я зрадів їй, Надійчиній, руці! Саме – руці, бо змісту – якраз, аби пролізти в голчане вушко кореспонденційного “етикету”.

Скажу: Тебе, Надію, Стефу – люблю за простість. Жодної фігури. Саме – простість, відкритість, правдивість. Як мало таких братів і сестер без химериків.

Щодо мумійо: знову п'ю. Але зробив так: у переварену воду вкинув грудку – по часі процідив – і додавав решту компонентів. Часово ніби допомагає, хоч ліву ногу ніщо не виправить цілком. Проте – хоч ступати легше.

Знаєш новини: Валентин М[ороз], Г.Вінць [Вінс], семеро [двоє] льотчиків (навіть Кузнецов), Гінзбург – від 27.04 – в США. Поміняли на двох шпигунів, подекують.

Як то там буде Валентинові? Чи вилюдніє від набутків зі скиту? Дай-но, Боже.

Чим я можу Тобі допомогти? Радю переслав би переказ, але пані Льоля надто оберегає Тебе, аби я Тебе не “піддарив”. Я розумію Льолю на цьому безголів'ї. Але який з Тебе робітник?

Певне, тільки й того, що Льоля допомагає. Знаєш, може, я й порушу Льолині заборони.

Мав листа від Стефи [Шабатури] – хворіла, каже, перекрили листування майже геть, а ми й потураємо тому.

Часто маю од Калинців. Як легко пише Ігор і як легко з ним листуватися.

Мав і од Євгена. Його знімка викликає такі ж емоції, як і Твоя. Мабуть, найприкріші мені були ці дві знімки, бо ж – найдорожчі.

Попереду ще 5 місяців (до 4.10 – це за моїми рахунками, а за їхніми – не відаю). І кожен день чекаю всіляких новин. І докучило чекати і оборонятися од напастей.

Гірше – що я перебільшую їхній антиемоційний масштаб. Бо замало можу бути розважним. Отож, вірші майже не пишуться. Хіба – зрідка. Я вже знав такі періоди, але вони доходили краю свого. Як то буде тепер?

Сьогодні 2.05. 30.04 падав добрий сніг, сопки білі, на осонні – рябі, латками. Побрався в гору, наламав гілочок вербових – стоять. Заварив чебрецю – пахне кімната домашнім, донецьким степом, хоч прислала – Віра Лісова.

І ось, щойно, померев:

Далі йдуть вірші: „І чебрецевий степ...”, „Тебе я підносив на руках...”, „Бринить космічна музика струмка...”, „Чи набрунькується гілля?..”, „І де він – голос той – блукає...”, „З ціложиттєвого ждання...”.

Допіру чув інтерв'ю Аліка Г[інзбурга] – дуже гарно, мудро і Валентина М[ороза] – так само. Окрім іншого, проблеми “соснівської” вже такої не буде, хоч ті покидьки-квочки створять для інших “режим”. Бо Кузнецова вони боялися – міг дати джосу. Крім того, мав і іншу силу – майнову.

Ще: Вал[енти]н переповів, що якийсь там Дротенко чи хто заявив: скоро решту випустять (може, навмисне – на виліт Валентинів?).

Слава Богу – в цілому. Іване, тримайся, лікуйся, дошукуйся сили в собі – коли можеш і як тільки можеш. Бо з усіх нас, засланих, Ти найбільш слабший. А найбільше потрібний.

Будь, дорогий. І не май на мене серця – що мовчав, рідко пишу. Хай малим моїм виправданням буде те, що думаю про Тебе щодня і повторюю зафіксоване в протоколі 1972 року: “І.Світличного я люблю”. І це “люблю” не має часових форм.

На осінь ПЕН'івці запрошують до себе. Але не знаю – куди краще податися: до Гайд-парку чи Дубровлагу? [Кучино на Уралі].

Щиро – Василь.

P.S. Маєш Драча (“Сонце і слово”), Олійника (“Істину”), Ліну (“Над берегами вічної ріки”), Ірину Ж-ко? – надішло.

Вперше опубліковано: Кур'єр Кривбасу, № 2, 2000

Ліворуч — мої шляхи. Мої випробування попереду. Вони подібні до мого оточення! Але сьогодні всі гори укриті снігом. Температура — мінус 20.

Тут на фотографії, поруч зі мною серпень, навіть липень, навіть червень. Працюю під такими горами, морем або океанським островом. Там — Київ, Львів, кажуть “Матерія”, значить ґрунт. Тут бездонне страждання без Батьківщини, без Материнської землі. Довкруги височіють гори. Сьогодні 4 травня, вже три дні падає сніг. Усе засипано снігом.

На Великдень була добра погода, але я сидів удома та читав “Живи й пам’ятай” Валентина Распутіна. Це — добрий роман! Це — відрада моєму пригніченому серцю. Хіба ні?

Із сердечним привітом
Василь

Публікується за зб. “Василь Стус...” (переклад з німецької).

133. ДО ВАСИЛЯ ОВСІЄНКА

21.05.1979

Дорогий Василю,
нарешті — маю Твою нову страсну адресу¹. Маєш новий іспит — май і сили витримати його. Головне — забудь про розпач, не думай, що коли Ти заховався, то тебе й забули. Розумію, що середовище — оригінальне², проте всюди будь собою. Зрештою, усамітнись, коли нема до кого обмовитися по-живому.

Тепер я Тобі починаю заздрити. Коли пишеш до родичів своїх — най мене тримають у курсі справ. Добре було б злистуватися з сестрою Твоюю. Шкода — не знаю, як зветься Твоя мама — дуже хотів би написати до неї — аби не бідкалася надто.

Працюй. Виконуй обов’язки свої і стеж за календарем. Усе буде гаразд — повір мені. Долучаю дві стереовідкритки.

Обіймаю, —
В

Публікується вперше за автографом з особистого архіву В.Овсієнка.

¹ 7-8 лютого 1979 р. В.Овсієнка було засуджено за сфабрикованим звинуваченням у вчиненні насильницького опору працівникам міліції на 3 роки ув’язнення у таборах суворого режиму. Його заарештували у залі суду м.Радомішля Житомирської обл. й етапували до м.Вільнянська Запорізької обл. до колонії суворого режиму №55. Родичі розголосили його нову адресу, і в перші місяці В.Овсієнко одержав кілька листів від друзів, зокрема й від В.С.

² В.Овсієнка утримували у спецколонії, де майже усі в’язні мали додаткове покарання — примусове лікування від алкоголізму, як такі, що вчинили злочин у п’яному стані. До речі, В.Овсієнко принципово не вживає алкогольних напоїв.

133-А. ДО ІВАНА ТА ЛЕОНІДИ СВІТЛИЧНИХ

24.05.1979

Дорога Льолю, дорогий Іване!

Днями зробив маленький переказ для Івана на Усть-Кан, але, прочитавши пошту, довідався, що Іван у Києві¹. Одразу переадресував — на Київ.

Не гнівайтесь. Боюся радити: адже просто так до Києва не пускають.

Не знаю, в якому стані зараз Іван. Кожноденно думаю за нього, хвилююся — так само, як і за Юрка² (як то він винесе цей іспит!). Геть сприкрили мене ці новини!

Отож, прошу передати для Світлани мої найщиріші слова співчуття і підтримки — в її біді.

Надто граціозний Юрко - для тих апартаментів. Це мене смутить.

Єдине – Юрко розважний. Логік. Тому деяку долю нового побуту сприйме без тих емоційних надмірів, яких зазнавав я, ївши там своє серце.

До Василя Овсієнка написав на нову адресу, котру прошу Вас уточнити, бо я дістав телеграфом (332000, Вольнянск, Запорожской, п/я ЯЯ 310/55 (3-20?). Може, хто знає, як зветься його мама і де мешкає?

Надіслав до Віри Лісової маленький пакуночок.

Мав милого листа й помаранчі з Марокко од Леоніда Васильєва з Москви. Відписав йому.

Ще мала прикрість: послав до мами Біблію – цінною бандероллю, а по дорозі сталися дива – мама дістала якусь книжку «В начале будущего», що її я й на очі не бачив.

Дорога Льолю, мав і Ваші листи і Михасині. Але смуги листування такі, як на поганому телеекрані. Тому й не відписав своєчасно. Прошу не мати того зазле.

Писав уже, що мав вітання від Ірини-Люби Лотоцької й куми Надійки. Відписав їм (до Люби-Ірини). Може й дістануть.

Шкода мені, що Валя збирається приїхати аж у серпні (цілий місяць вибивав спец. дозвіл на її приїзд, недавно відіслав).

У нас тут ще холодно, паде сніг, зрідка сонце, на сопках ще не пропав старий сніг – латками. Мухи зелені, колимські віщунки весні, з'явилися і повтікали: не пора, не пора, не пора!

Мені підселили до кімнати нового сусіда, але я підтримую з ним дуже холодні, дипломатичні стосунки.

Відпустки мені не дали. Доведеться бути без неї. Може, вже розрахуюся – по Валиному приїзді, перепочину бодай із місяць тут. Коли дочекаюся приїзду Валі.

Втім, поки особливих турбот не маю: довкола мене все той же тихий вакуум.

Чуюся як космонавт на Місяці – і маю малу відраду з того.

Дістав був передвеликодню карточку від Бориса Дмитровича [Антоненка-Давидовича] – відповів йому. Чи написав раніше, як і Панасові З[аливасі]. Але чує душа – не дістали. Так? Кланяйтеся йому – од мене.

А це, Льолю, малого вірша засилаю: „Мала хмарина зупинилась над...”.

Будьмо! Щиро – Василь

Цілуйте Івана – за мене,

Цілуйте Світлану – хай буде при дусі.

Вперше опубліковано: Кур'єр Кривбасу, № 2, 2000

Примітки Леоніди Світличної.

¹ В травні 1979 р. І.С. дозволили поїхати в відпустку до Києва на консультацію до досвідчених лікарів-невропатологів.

² 24.04.79 р. арештували Юрія Бадзя (ст.62-1 КК УРСР)

134. ДО ПАНАСА ЗАЛИВАХИ

1.06.1979

Дорогий Панасе,

дістав Твою поштівку — дякую. Прошу — не треба суперлятивів, як полюбляв казати Євген Сверстюк. Я дуже Тебе шаную, але компліменти й справжні слова псують людину, котра при ділі. То — обійдемося, га? Ми — вічні боржники перед тим, що нам дано (скажімо, хист), що маємо зробити.

Дуже радий за обмін думками. Особливо — за Валентина . Радий був довідатися про його міцний дух. Отже, вся сумна соснівська епопея¹ була геть зайва і — дасть Біг — закінчилася на цьому.

Отож, щиро вітаю донецьку еллінку і малого (великого вже!) Валентина. Добра путь — їм²!

Знаю, що Валентин не хотів, не збирався. Я ж — не хочу, але збираюсь, вимагаю. Докучив дурдім. Нестерпно — докучив. Зрештою, вже всі шляхи — наші.

Для Тебе, Панасе, і для Раї:

[Далі йдуть вірші: “Яка нестерпна рідна чужина!..”, “Зірки палахкотіли в небі...”, “Нічна хмарина зупинилась над...”, “Але хто поверне...”, “Із вечора — одразу в ранок...”, “І де він, голос той, блукає...”, “Чи набрунькується гілля?...”, “Скучив за степом...”, “Бринить космічна музика струмка...”].

Будьмо ж!

Василь

Публікується вперше за автографом — ІЛ, ф.170, №2180.

¹ Йдеться про незгоди між українськими в'язнями, що відбували покарання в таборі ЖХ 385/17 у сел. Соснівка (Мордовія).

² Дружина Валентина Мороза Раїса, за походженням з донецьких греків, і син Валентина та Раїси Морозів саме тоді емігрували до США.

135. ДО РИТИ ДОВГАНЬ

24.06.1979

Дорога Рито!

Радий і засмучений, що Ти стала бабою. Не знаю, чого більше: радості чи смутку. Вітаю Катерину і її чорнявого чоловіка, хай здорова росте онука! Але хай Катерина пристаріється і на сина, бо на синів — більший попит.

Рито, не клопочися мною. Коло мене все гаразд — як на мої гаразди (може, правда, Ти б сказала: жах — твої гаразди!). Але я звик і добре вмію переносити тягар на добре хорих ногах.

Таке маю до Тебе прохання: коли Ти не збираєшся виїздити з Києва з Борисом — то хотів би на Тебе пересилати свої книжки. Їх тут у мене десь коло 200. Бо Валя збирається в мандри — на благословенну Колиму, а дедя — геть хорий. Одне слово, обмізкуй то з Валею — за терміном перебування в Києві. Може, нарадите іншого кого. Бо я щось не знаю іншої кандидатури. Звичайно, Валя перенесе все до себе — по приїзді. А, може, і я попаду до Києва, хоч надії й небагато. До батьків (тобто до мами) теж не хочеться слати. Будь ласка, напиши. Але коли не виходить Тобі — то так і напиши. В разі згоди: в кожному пакункові моєму буде опис книжок, перелік їх. Треба там же, на пошті, в присутності поштових працівників, відкрити і перевірити за описом. Бо деякі мої висилання — вкрай дорогих мені книжок — по дорозі підмінили макулатурою. А для мене то біда велика.

Сьогодні був теплий день. Відколи літо — це десь третя чи четверта днина така. А то все — сніг, морозець, дощ зимний.

Оце, здається, і все.

Певен, що Ти геть молода бабуся, на яку задивляються досі парубки. Так і тримайся. Може, побачимося — в Києві? Але це місто, особливо передолімпійського часу, мені не до вподоби. Мабуть, і я йому. Так само. Втім, усе своє ношу з собою, отож, і свій Київ, портативний. Там кілька дорогих мені облич. Серед них — і Твоє, всієї родини Твоєї.

Прочитав “На срібному березі” М.Вінграновського — і боляче було. Київська прописка часом вадить талантові. Як і київські видавництва. Як і київське середовище. Моє тутешнє (спогади про друзів і самота самотина) — незгірше. Їй-бо.

Бач, я вчуся в Тебе — писати листи! Скажи — добрий з мене учень?

Співаю для Вашої господи:

Де згода в сімействі,

де мир і тишина —
щасливі там люди,
блаженна сторона.

Добрий чоловік був — Котляревський!

Ще приємність: прочитав нову збірку М.Бажана (все мені він: Тарас Бульба без люльки й коня й шаблі) і там досить цікавий вірш, присвячений Л.Грабовському¹. Але ж компоніст — сама грація, а Бажан — музика все б'є в бубон. Як і належить Тарасові Бульбі. Такий і вірш — тулумбасний. Проте — радий. А вірш — цікавий. Навіть згадав раннього Бажана — часів “Сліпців”.

Уклін усій родині Твоїй. Уклін друзям. Щастя Тобі, пустохо!

Щиро —

Василь

Публікується вперше за ксерокопією автографа — ІЛ, ф.170, №2178.

¹ Леонід Грабовський — український композитор, що увійшов у мистецьке життя в 60-х роках. Близький до українських літераторів-шістдесятників. Нині живе у США.

136. ДО ЄВГЕНА СВЕРСТЮКА

1.07.1979

Дорогий Євгене,

дістав Твого листа №4. Дякую. Але ліг до лікарні — на обстеження, знову рентген шлунка, ноги (непоправно зміщена п'ятка) — вчасно не відповів.

Хотів би переслати Тобі листа од Славка — по приїзді з України. Дуже цікавий лист. Але факти такі, що й цінні листи пропадають (як-от мій лист до москвичів, куди я вклав цінного листа Василя Овсієнка), тому вирішив радше спалити, як це роблю тепер чи не з усіма цікавими листами.

Пані Галя писала від 2.6: “Раїн чоловік переживає еuforia, але зачуваю, що обступили його не ті люди, і доки він розбереться, буде побито багато порцеляни, страчений моральний капітал. Порівнює себе з де Голлем у переконанні всіх об'єднати, а тут справа мається так, що ніхто не хоче того”¹.

Останнім часом листи значно скоротилися (певне, просто не доходять). Мав геть сумного листа од Стефи, Орису Сеник обрали до Пен-клубу. До Їрини Калинець мені все тяжче писати — якісь химерики.

Слава Богу, коло Олесея Сергієнка, здається, все гаразд (мав днями телеграму, певне, од Оксани Яківни, відповів). А були чутки, що щось зле. Втім, що таке “зле”? Кажуть, Щербицький десь обіцяв “очистить образцовый город Киев от воров, проституток и зарвавшихся диссидентов”. Отож, коли нема виходу, то лишається латати Охрімову свиту і ділити саме “зле” на “зле” і “незле”... Так мені: Барашеве — незле, Колима — зле. Колись, 75 р., писалося:

Яка нестерпна — рідна чужина!
Цей погар раю, храм, зазналий скверни.
Ти — повернувся, але край — не верне:
йому за трумну — п'їтьма кам'яна.
Як тяжко повернутися — і не
побачити, як тяжко — не зустріти!
Старанно, Києве, сховав мене
в ці мертві схови, грубі схрони, скрити!
Чужим відчути Київ — і піти,
тамуючи скупку сльозу образи.
Радійте, лицеміри й богомази,

що в мене ні надії, ні мети.
Та сам я єсм! І є грудний мій біль
і є сльоза, що наскрізь пропікає
камінний мур, де квітка процвітає,
в три скрики барв, в три скрики божевіль!
Розпалася душа твоя отут,
твоїх грудей не стало половини,
бо чезне чар твоєї Батьківщини
і хоре серце чорний смокче спрут.

Дістав листа од М.Макаренка — колишнього володимирця (здається, конфліктував з Сергієнком). Мав спочатку од нього з-під Луки (коло Ленінграда), тепер — із Мюнхена. Якись-то лінуваті тексти, але заочно мене “дуже шанує”.

Чи знаєш: Ед.Кузнєцов видав 2 том “Щоденника”, де геть зле про “хахлов” і Мороза (з листів, але я не певен, що хто їх читав). Мені досить прикро, бо знав його, Едуарда, як мудрого хлопця. Мені прислали адресу ізраїльську Суслєнського, що буцімто хоче залагодити “справу”, хотів би листуватися зі мною.

Набігають мені всілякі неприємні думки, тому, певне, поки утримаюся, поки мої підозри не проясняться. Через ці підозри не дуже радо листуюся з москвичами. А од кривих мало маю.

Вірмени “мовчать”, навіть Размік, хоч обіцяв листа. Литовці — так само. Од о.Василя, З.Антонюка — жодної звістки. Як коло Івана Світличного — теж не знаю. Одне слово — невесело.

Євгене, щось мені не сподобалось, що Ти провадив за Юрка. Він “наївний” такий же, як і ми з Тобою — не більше. Ніхто з наших найбільших мудрагелів не вміє інакше жити, як із пером у руках. Із пером у руках він чинить, любить, ненавидить, мріє, будує, руйнує і т.ін. Яке ж диво?

Вірш Твій за Сервантеса — пречудовий. У ньому — весь Ти. Навіть — довірозумляв Тебе — по текстові. Коли б пильніше — то назвав би кілька рядків, де Тобі не стало сили. Але це стосується кожного вірша нашого — будь-кого. Але — із читаних по-українському за останні 20 р. віршів — Твій — із десяти краших. Дуже з того радий. Коли б знаття, що в Тебе є з десять-двадцять таких!

Щодо Пен-клубу — я теж English Club PEN, як і решта. Але, видно, начальники або помінилися, або ж є секційні начальники. Втім, то не геть важить багато.

Певне, читав №4,5,6 “Нового мира” за цей рік — цікава стаття “Корни дуба”².

Чому не робиш запиту на ті книги, що я перерахував? Дивись, бо слатиму туди, де вони менше потрібні.

До речі, вислав мамі “Біблію” — ц/б, звичайно. Її підмінили якоюсь макулатурою. Я бив телеграму Андропову, аби знайшов злодіїв серед своєї пастви — відповіли: мы ни при чем! І книги (найціннішої із моїх) — нема!

Прошу — не сердься, що я не розпізнав Тебе-давнього на тій знімці. А я чую, що старію. Всі старі бажання вигуділи, як бджолиний рій, чую тільки голос несподіваний. І то — кволого напівбажання.

Потрібні стреси, аби геть не занидів у цій ямі, що колись звалась Берлагом.

Будь, будьмо —

Василь

Можна і так читати:

Як тяжко повернутися — і не
побачити, як тяжко — не зустріти!
Зогрів мене антоновим огнем
мій любий Київ, мій несамопитий.

Добутися насилу — і піти,
тамуючи скупку сльозу образи...

Розумієш — це все писалося перед моїм Ленінградом (десь між 30.X. і 14.XI, коли був у Києві, а мама оббивала пороги — в сльозах. І — марне)³.

Ще раз — пробудьмо!

ВС

Публікується вперше за автографом — ІЛ, ф.170, №2220.

¹ Йдеться про Валентина Мороза, якого було у квітні 1979 р. депортовано з Радянського Союзу до США в порядку обміну політв'язнями.

² Всеволод Овчинников. Корни дуба: Впечатления и размышления об Англии и англичанах // Новый мир.—1979.— №№4-6.

³ Тяжко хворого В.С. перед тим, як направити на операцію до ленінградської спецлікарні, привозили на два тижні до Києва для відповідної “виховної роботи” в КДБ. Все це робилося потай від рідних, і чергового побачення В.С. не надали, хоч він і мав на це право.

137. ДО СЕМЕНА ГЛУЗМАНА

2.07.1979

Дорогий Славку-Семене!

Тільки сьогодні відіслав листа до москвичів — запитуючи Твою адресу. І ось — Твій лист, Йосипе Флавію.

Був приємно вражений Твою доброю мовою. Згадав наше сусідкування і репліку мою: спочатку нам треба самим полікуватися-порозумітися. Слава Богу — я ніколи не вважав себе антисемітом (навпаки — як казало чимало гебреїв-друзів), Ти — не україножер (навпаки — чую).

Завжди казав (писав так і до Андрія Дмитровича): із гебреїв найбільше шаную Я.Хаймовича (слюсар, тепер у Ізраїлі, в Хайфі), Е.Кузнецова, С.Глузмана. Усього — трьох.

Яків — не пише. Едуард — грішний 2-м томом “Щоденника”. Ти — на висоті. Пробудь же — і пробувай!

Цей рік — Твій, чи минулий? Чув, знав, але забув.

Ти “найголосніший” із киян, хоч голос у Тебе і тихий, як пам’ятаю.

Думав — Ти прозаїк. Писав Іван Світличний — прегарні вірші Твої. Радий був би хоч один — прочитати. Як і Суперфінна.

Моє Матросова — нудне. Там було відрадніше. Там були кращі роки життя (згадай пам’ять П’єра Безухова про французький полон!). Знаю, що то — 35-а. Але і наші Барашеви-Озерні-Лісні¹ — не згірші. Звичайно, концентрація — слабша.

Радив би Тобі слати р/л з р/пов. А ще краще — ц/л. Хоч і вони “пропадають”, недавно дістав 20 карб. за щезлий ц/л до москвичів. Але лист був значно цінніший.

За хвороби провадити марне. По операції (Більрот-1) дістав демпінг-синдром. Його лікують лише по центрах. А тут — хіба дієта, але з дієтою ще гірше, ніж із лікуванням. Ноги — трісли п’ятові кості, ліва п’ята зміщена, хірурги вчасно “не помітили”. Тепер — супінатори, ванни ets. Тут Ти нічим не зарадиш, але — дякую! Доведеться робити ортопедичне взуття, аби не дожити до Glattfuss (пласка ступа). Накульгую.

Надзвичайно радий, що Твої 7 літ минули в умовах, найкращих для змужніння. Певен, що Ти не став злий (чи не найбільша небезпека). Радий, що Твій жах (“більше, ніж прожив!”) минув і маєш винагороду за довготерпіння. Певен, що Ти став незрівнянно мудріший психіатр, ніж доти.

А я собі підраховую: після першої декади травня минуло майже 2 місяці. Де ж Ти?

Місцева газетка, що чимало паперу витратила на мене, назвала недавно Стуса і подібних до нього, “хуже-фашистами“, що ладні “резать, грабить, убивать“. Отже, коли Ти схожий до Стуса, то ти — теж “хуже фашиста“.

А як твої батьки? Згадую геть усе, що повідалося тоді, в тій кімнатці (здається, 56?). Там же був 2 тижні в листопаді 1975 р., але од розмов відмовився — перед операцією. Там і написалося тоді таке:

Яка нестерпна — рідна чужина!
Цей погар раю, храм, зазналий скверни!
Ти — повернувся. Але край — не верне!
Йому за трумну — пільма кам'яна.
Як тяжко повернутися і не
побачити! Як тяжко — не зустріти!
Зогрів мене антоновим вогнем
мій рідний Київ, мій несамолюбий.
Добутися над силу — і піти,
тамуючи скупі сльози образи.
Радійте, лицеміри й богомази,
що в мене — ні надії, ні мети.
Та сам я єсм! І є грудний мій біль
і є сльоза, що наскрізь пропікає
камінний мур, де квітка процвітає,
в три скрики барв, три скрики божевіль!
Обрушилась душа моя отут,
моїх грудей не стало половини,
бо чезне чар моєї батьківщини,
а хоре серце чорний смокче спрут.

Лишилося мені — до 4.Х. Але за Київ — не мрію майже, бо перед олімпіадою В.В.Щербицький наказав “очистить образцовый город Киев от воров, проституток и зарвавшихся диссидентов“. Але — вже нічого нема страшного — після Мордовії й Берлагу (так звалось Матросова до 50 якогось там року — певне, 53).

Гадаю, що коло 100 віршів, вартих уваги, в мене є. Більшість із цих 100 написано після 1971 р. Це — найбільша стаття мого оптимізму. Правда, чи не всі вони — в сейфах, але, як казав М.Булгаков, “рукописи не горят“!

Дам Тобі адресу Михайла Рувимовича Хейфеця (638310 Ермак, Павлодарской обл., ул.Лермонтова, 6). Це лєнінградський літератор, літ 45, грішний тим, що написав передмову до повного Йосипа (?) Бродського (пам'ятаєш такого поета, перекладача-“дармоїда“?). У нього, Михайла Рувимовича, феноменальна пам'ять, прекрасне чуття російської історії, добрий стиль, “загально-демократичне“ спрямування. Правда, він не такий боєць, як дорогий Паруйр Айрікян чи Зорян Попадюк. Він — тихіший значно (коли це — недолік). І, здається, не має наміру вибиратися (я — маю).

Втім, поживемо — побачимо. Надворі — все ще літо. І до осені — далеко, до всіх її сумків і підсумків.

Ще таке: торік було визнано рентгеном, що на серці — атеросклеротичні зміни. Тепер хірург не потвердив того. Каже — діагноз був помилковий. Але — серце чую. Майже постійно. То — добре, вважаю.

До речі, Михайло Хейфець пише таке: “Яша Суслєнский, которому я писал о твоей жизни в Матросова, цитируя Твое письмо, просил Тебя сообщить свой адрес: J.Suslensky, 33 Rabinovich str. Kiriat Jovel Beit Ciora, Jerusalem, Israel — сказал, что с радостью получит твое письмо и будет отвечать“. До речі, Яків Суслєнський узявся залагодити конфлікт Мороза — Кузнецова². Я не знаю Суслєнського, на жаль. Але, мабуть, напишу, бо хочу порозуміння.

Правда, і Мороз, і Кузнецов — однаково амбітні. Але справа навіть не в них — сам розумієш.

Ще: можеш писати мені по-російському (геть забув, якою мовою я з Тобою розмовляв “у Києві на риночку”).

Радий, коли умови в Тебе — добрі. Тримайся. Знай, що на засланні — все складніше, ніж у таборі. Краще — усамітяться, обходься без знайомих-тубільців (такий мій досвід).

Будьмо ж!

Василь

Публікується вперше за ксерокопією автографа — ІЛ, ф.170, №2150.

¹ У цих селищах в Мордовії були табори, де відбував покарання В.С.

² В.Мороз та Е.Кузнецов відбували покарання в одному і тому ж таборі особливо суворого режиму ЖХ 385/17 у с.Соснівці (Мордовія). Між ними виникали серйозні конфлікти, залагодити які бралися їхні товариші.

138. ДО МИХАЙЛИНИ КОЦЮБИНСЬКОЇ

4.07.1979

Дорога Михасю,

дістав твого затишного листа (і взагалі — яка Ти — затишна!). Дуже дякую.

Але читаю текст — ніби казку. Невже десь є Сейм, Десна, копиці сіна, сліди гетьманщини, вічно ембріонна Україна? Їй-Богу, не віриться¹. І не відтерп, і не розмерзся, ні...² Чомусь згадався Ключко — невже і я буду такий — довіку задубілий?

Правда, ці роки благословляють задубілість. Які роки — попереду? Чи — відтерпну — в них?

Вражений “Сервантесом” Євгена³ — ото втяв!

Їван і Льоля поки мовчать, певне, ще не до листування.

Мало знаю за Ївана. Чи не все, що знаю, — від іноземних адресатів.

Листи значно скоротилися.

Ніяк не можу уявити Юрка в тій келії. Так колись не міг уявити І.Дзюбу. Надто обое граціозні — для неї.

Втім, Юрко — логік, а Світлана — не Марта. Ще: улюблені воли Юркові стануть, може, запорукою, що акліматизація відбудеться без зайвих складнощів.

Найшляхетніші — йдуть під ніж. Виживають — недолюдки. В тому світі — той самий ніж, але — сповільненого різання.

Знаєш, Михасю, моя туга стала гранітною кручею — і я встоявся на ній, мов на рідному суходолі. Марність життя, така, здається, очевидна, вдається до хитрощів дешевих — і тоді чогось чекаєш. Майже — аби чекати. Перехилитися з себе в... Так, як до занедбані криниці — зазираєш.

Не сердся, що я не пишу. Не хочу труїти Тебе — своєю тугою.

Хотів би знати, як Тобі здався Їван. Хотів би трохи більше знати за “Свічу...”⁴ (обсяг і т.д.).

Чомусь мені пригадався Ібсен, “Коли ми, мертві, прокидаємось” — здається, так?

І Ти — подобою Її, певною модифікацією. Одне слово — той же, Ібсенів, світ — найреальнішої реальності тут — мрії, туги — спогаду: zu spāt*.

Жалкую, що так було мало пам’ятних місць — із Тобою, що я не заслужив у Бога на багатий рельєф спогадів про наше з Тобою бування — десь-там на Володимирській гірці, чи в Ботан[ічному] саду, чи-чи-чи...

Цілуй Світлану — за мене. Вона героїчна жінка. Я так часто викликаю її дух — і розмовляю. Радий був би знати, що вона панує над своєю Журбою.

* Запізно (нім.)

Будьмо —

Василь

Вперше опубліковано у ж-лі “Україна” (1991, №1).

Публікується за ксерокопією автографа — ІЛ, ф.170, №2194.

¹ У згаданому листі М.Коцюбинська описувала свою подорож по Чернігівщині та Сумщині (Батурин, Глухів, Путивль).

² Автоцитата з вірша В.С., що починається цими словами.

³ Йдеться про вірш Євгена Сверстюка.

⁴ Мова про видану за кордоном (вид-во “Сучасність”, 1976) збірку поезій В.С. під назвою “Свіча в свічаді”.

139. ДО ХРИСТИНИ БРЕМЕР

23.07.1979

Моя дорога Христю!

Я дуже радий, що Ти стала щасливою бабусею. Твій внук має олімпійський вигляд! Я пригадую старосвітського Гете — хлопчина дуже подібний до нього.

Хай живе прекрасна бабуся, хай живе малюток, хай живуть щасливі батьки!

Даруй мені, моя сестро, я надто довго не озивався. Отримав усі Твої подарунки й листи, ч. 57 я отримав також. Але “Worpswede”¹ не мав. Я дуже радію, що мій чудовий ангел Райнер Марія Рільке у його висловах і картинах є тут. Шкода, мій світ є інший від того, в якому жив Рільке. Моя душа шукає не тільки краси, але й прагне вищих сфер, справедливості і правди. Тут криються всі проблеми мого життя. Моя дорога Христинко, мій фініш 11 серпня — так сказали мої мучителі. Отож незабаром мушу їхати. Але куди? Не знаю. Близькі мої дороги застелені туманом.

Більше мені не пиши. Я напишу до тебе з нового місця.

Бажаю щастя тобі й твоїм ближнім.

Дуже дякую

Василь

Публікується за зб. “Василь Стус...” (переклад з німецької).

¹ Монографія Рільке, написана 1902 р. і присвячена творчості німецьких художників, об’єднаних у групу “Ворпсведе” (від назви місцевості).

139-А. ДО ІВАНА ТА ЛЕОНІДИ СВІТЛИЧНИХ

06.08.1979

Дорога Льоллю, дорогий Іване!

Дякую — за листа.

Термін мого заслання закінчується 11 серпня. Вже маю квиток — на 12.08 — так, аби вже 13.08 бути в Києві.

Квиток мені організували, хоч і за мої гроші. У Москві буду 3 години (чи встигну переїхати з Домодедова до Внукова за цей час?). Одне слово — самі галопа.

Але — чи оминуть мене провокації на ці найближчі дні? Не знаю.

Напишу вже з Києва, коли там буду. Од Зиновія [Антонюка] мав два листи. Він знову в тубсанаторії. Листи — вкрай сумні. Опечалений його здоров’ям, як і Твоїм, Іваночку.

Чи ми ще зійдемося знову?

Обіймаю любі мої

Ваш Василь

Вперше опубліковано: Кур’єр Кривбасу, № 2, 2000

140. ДО ВАСИЛЯ ОВСІЄНКА

10.08.1979

Дорогий Василю,

дуже радий, що Ти дістав мого листа. Мав двійко листів од Миколи¹ — з Вугледару — дякую. Відписав йому. Небавом напишу до Фросини Федорівни².

Вчора відробив останню зміну. Два дні згаю на розрахунок — і моя трудова угода викінчується³. Дуже шкода, звичайно, покидати цю мальовничу місцинку, але — що вдієш? Не хочеш — мусиш. Збираюся до Києва, але припускаю, що маршрути можуть і змінитися, скорегуватися умовами⁴. Лист із Вугледару мені геть сподобався.

Сподіваюся, що Ти не станеш алкоголіком — і то мене втішає. Певен, що Ти старанно працюєш і ретельно виконуєш всі виховавчі приписи. Тому й спокійний за Тебе. Навіть — пишаюся.

Шкода, що Тобі не можна післати книжок. Але гадаю, що Ти замовляєш їх — через “Книгу — поштою”.

Зичу Тобі здоров’я. Бережи свою ясну голову. Мав листа од Василя Семеновича з Бурятії — він вчиться бути гарним (добрим!) токарем. Євгена⁵ поки не чути — чи не заступить мого теплового місця?

На все добре, друже. Додаю три стереовідкритки.

Обіймаю, вітаючи —

Василь

Публікується вперше за автографом з особистого архіву В.Овсієнка.

¹ Брат В.Овсієнка Микола.

² Мати В.Овсієнка. Мешкає в с.Леніному (Ставках) Радомишльського р-ну Житомирської обл.

³ 9 серпня 1979 р. закінчився термін заслання В.С.

⁴ В.С. припускав, що його можуть заарештувати й судити за будь-яким звинуваченням.

⁵ Йдеться про Є.Пронюка. Термін його ув’язнення закінчився, і В.С. припускав, що йому можуть дати призначення в с.Матросова. Таке практикувалося: прислати нового засланця на місце вибулого.

140-А. ДО ОЛЕСЯ СЕРГІЄНКА

10.08.1979

Дорогий Олесю,

дорога Оксано Яківно,

дорога сестро, Олесева дружино (Дзвінко?),

дістав листа — дякую.

Листування з Вами — справді тяжке. До всього — Ви плутаєте навіть адресу (вул. Лермонтовська), а ще плутає телеграф — отож, велика плутанина.

Олесю, не раз, не два я чув за Тебе — від Миколи Будулака, скажімо. І од нього знав, що Ти певний час був із Макаренком — чоловіком, що пише мені (раніше — з Луки, тепер — з ФРН). Щоправда, листи його дещо оригінальні, а тому відповідати йому — не легко.

Сподіваюся, що Ти очунав трохи од іспиту. Радів би звістці, що Ти не надто заходиш із місцевими єфрейторами (чи варто? навіть коли вони найбільше доправляють т.зв. виховання).

Дорога Оксано Яківно, Ви мною не клопочіться. Чимало людей перебувають у незрівнянно гірших умовах. А в мене є бодай змога — чимось допомогти братам і сестрам, що зазнають скрути.

Написав двічі до Василя Овсієнка. Маю листа од Василя Лісового, думаю, де це Євген Пронюк (чи не на лікарні де). Чи, може, чекає, коли с. Матросова звільниться од мене (раніше на своє місце чекав Валентина Мороза).

Звичайно, прикордонна смуга (в мене – так само) додає до режиму заслання чимало обтяжливих специфік. Але – всі ми навчилися переносити і не таке.

Поспішаю, бо за два дні маю їхати до Києва. Поспіхом їхати, майже без зупинок. Але паспорта дадуть лише завтра, тобто, в останній день.

Погода стояла добра – тижнів зо два. Тепер – задощило.

Чи знаєте Ви, що моя Валя переселилася? Адреса: Київ-179, вул. Чорнобильська, 13а, кв. 94. Це Святошин, п'ята просіка, деś над озером, що праворуч од Житомирського тракту – до Ново-Білич близько.

Отам і сподійтеся мене шукати. Але я не дуже певен, що там буду.

Втім, я вже знаю: жити можна всюди. Навіть – на тому світі. Це – прекрасне знання, здобуте за останнє десятиліття.

Зичу Вам найкращого.

Обіймаю.

Ваш

Василь.

Олесю, на Бога: живи самотою і не шукай “друзів”. Краще будь у тілі “проскрибованого”, лякаючи всю людність своєю самотою. Матимеш значно менше клопоту. Бо я трохи ошукався на своїй довірі до людської порядності.

Ще раз –

будьмо!

Подається за ксерокопією автографа.

141. ДО ЯРОСЛАВА ЛЕСІВА

11.08.1979

Шановний пане Ярославе,

був дістав дві Ваші книжкові бандеролі. Дуже дякую! Перечитавши, дещо відіслав друзям.

Що не відповідав — перепрошую: мав трохи клопоту з евакуацією з Колими (книжок виявилось чимало — і довелося стати шевчиком, спроваджуючи пакунки).

Отож, завтра, 12.8., я вилітаю до Москви, а потому — на Київ.

На жаль, до друзів заїхати не зможу, бо мені “організували” квиток, хоч і за мої гроші. Поспіхом-поспіхом.

Про те, що мій термін викінчується не 4.10., як я підрахував сам, а 11.8, мене було повідомлено якраз за місяць.

Але це не дає радості — ні прикорочення терміну, ні повернення. “Душа перегоріла” — писалося в якомусь вірші. Але — чи тільки це?

Попереду — добра невідь. Докучна невідь. Приємна — невідь.

До Вашого сусіда не пишу, бо щось він заганяється із соснівськими клопатами по спогадуванні, хоч як і шкода те знати.

Сушуся здоров'ям Зиновія Антонюка, якого в Бодайбо геть доїдають сухоти, що пішли по всьому тілі; Івана Світличного, недуготого в Усть-Кані, інших друзів.

Геть не знаю, де Євген Пронюк. Чомусь гадаю, що він у КПЗ в Усть-Омчусі — чекає, коли то вже я виберуся, аби міг посісти моє місце заслання. А в нього теж сухоти.

Дякую Вам, дорогий Ярославе Михайловичу.

Добре знати бодай, що є по багатьох усюдах і закутках люди, про яких так добре згадували мені мордовські козаки.

Кажуть, геть зле із Юрком Шухевичем — ніби спаралізований.

Отакі все новини.

Проте — гадаю, що попускати голови на в'язах — не слід, га?

Зичу Вам найкращого.

Доб'юся до нового місця — обізнусь.

Про всяк випадок: моя дружина, куди я збираюся насамперед, — Попелюх Валентина Василівна. Мешкає: 252179 Київ-179, вул. Чорнобильська, буд. 13а, пом. 94.

Сердечне вітаючи —

Василь СТУС

Публікується вперше за автографом — ІЛ, ф.170, №2197.

142. ДО ОЛЕНИ АНТОНІВ ТА ЗЕНОНА КРАСІВСЬКОГО

18.09.1979

Дорогі Олено, Зиновію,

дякую — за листа і карточки, що були в іншому конверті-листі. За поздоровлення — так само.

Прибув 13.8. На жаль, не зміг заїхати до друзів засланих.

До 30.8. прописувався.

Із 1 по 11.9. був на гостині в мамі, в Донецьку.

В Києві мало кого бачив (багатьох — ще ні), але настрої од Києва не надто веселі.

Можливо, захочуть дати нагляд, як нахвалялися — усно.

Скрушно мені вже — по перших радощах. Яма часу (без Києва) дається взнаки — в багатьох планах.

Поки байдикую, бо наче маю на те маленьке право (хоч і не розумію останнього слова).

Шкода за Юрком, який не дочекався ні мене, ні інших друзів.

До 16.X. маю відпустку, зазначену в труд[овій] книзі. Але незабаром почну шукати якоїсь праці.

Переглянув старе завалля книжок — у бібліотеці в себе. А — задля чого?

Душа не лежить — до цього світу.

Дякую — ще раз.

Уклін Вам, друзям, що коло вас.

Ваш Василь

Публікується вперше за автографом — ІЛ, ф.170, №2195.

143. ДО В'ЯЧЕСЛАВА ЧОРНОВОЛА

[Грудень 1979]

Дорогий Славку,

дякую за телеграму. Моя телеграма до Твого народження пішла без відповіді — подаватиму рекламацію. А що не пишу — не нарікай. Приголомшений Києвом — це мені гірше за Магадан. Олесь Бердник десь, може, повторить варіант Дзюби¹. Юрко виніс усе прекрасно². Світлана — також. Петро Рубан у розпачі — близький до скрайнього (його знову кинули на спец, до Ворошиловоградської обл.). Так само — Микола Плахотнюк. Малинкович виїхав 30.12. Решту, українців (Зенона, Павла) — поки тримають. Умовини — геть злі. Оксана Яківна хворіє і химерує трохи. Мені дали 7.12. нагляд на рік — бути з 20.30

до 6 р., не заходити до Оксани Яківни. Ти, Стефа, я — оголошені члени неіснуючої цілком паралізованої групи³. Контакти з Москвою хіба телефонні. Всі як щурі. Від того все і йде. Гірко чути в цій ситуації. У мене — серія поразок. Наглядачі дуже жорстко опікають. Мене ніби призначили на посаду в Ля Саль Коледж (Філадельфія), але виїхати звідси, мабуть, неможливо — в теперішніх умовах. Чи не почати Тобі виїздових зусиль уже звідти, з Якутії?⁴ Я сам того не знаю, але Андрій Дмитрович радив, що звідти, з Матросова, було б легше. Власне, це теорія все. А практика ось така, як складається. Віршів своїх досі зібрати не можу і не можу врятувати — хоч як то й дивно. Днями судитимуть Горбаля. Я подав на потерпілих до суду — за Миколу. На мою “скаргу” прокурор відповів: правильно взяли Горбаля. За Васильєва я, мабуть, помилився, бо підстави були геть мізерні (сугестивні).

Публікується вперше за автографом — ІЛ, ф.170, №2240.

Лист незакінчений.

¹ Мається на увазі покайний лист.

² Юрія Бадзя було арештовано 23 квітня 1979 р.

³ Йдеться про Українську Гельсінську групу.

⁴ В.Чорновіл перебував на засланні в Якутії.

144. ДО ЛЕОНІДИ СВІТЛИЧНОЇ

[1978-1979]

Дорога Льолю,

дуже прошу — напишіть, як там Іван. Чесно признаюся: коли побачив його фото — жажнувся. А він мовчить, скаржитися на здоров'я. Може, Ви вже там, коло нього. Іван вартий цілого Києва. Київ — це Іван. Думаю, щось треба робити, щоб він там — сам-один не був.

Вибачте, Льолю, що таке кажу: Вам Іван не менше дорогий за мене. Дуже не хотів би Вас прикрити цими...

Публікується вперше за автографом — ІЛ, ф.170, №2233.

Закінчення листа не збереглося.

145. ДО ХРИСТИНИ БРЕМЕР

24.01.1980

Meine liebe Schwester,

ich bitte um Verzeihung: sehr lange schrieb ich nicht. Aber meine Umstände sind fast stets ziemlich gespannt. Ich danke für deine Sendungen. Vor kuzem schrieb ich Briefe an pani Halja und Josephine Pullein-Thompson. Aber — welches Los werden diese Briefe haben? — weiß ich nicht. Ich erinnere mich an Dich sehr oft — hörst Du? Ich um arme Dich — meine kleine Schwester.

Neujahr — Schlechtjahr, zum Schade!

Mit herzlicher Begrüßung — Wassyl.

Публікується вперше за автографом — ІЛ, ф.170, №2147. Лист не дійшов до адресатки, бо був затриманий КДБ і долучений до особової справи В.С..

Дорога моя сестро,

я прошу вибачення. Я дуже довго не писав, бо моя ситуація є досить напружена. Дякую за Твої пакунки. Нещодавно написав листи до пані Галі та Жозефіни Пуле—Томпсон. Але яка доля чекає ці листи — я не знаю. Я згадую Тебе дуже часто — чуєш? — я Тебе обіймаю — моя маленька сестро.

Новий рік — поганий рік, на жаль.

Сердечне вітаючи — Василь.

146. ДО ОЛЕНИ АНТОНІВ, ЗЕНОНА КРАСІВСЬКОГО, ТАРАСА ЧОРНОВОЛА

25.01.1980

Дорогі Олено, Зенку, Тарасе!

Дякую за привітання. Не майте серця, що не вітав, не писав — приголомшений Києвом, останньомісячними подіями. Був суд над Миколою Горбалем. Удалося довідатися, що цей “процес” ще цинічніший, ніж над В.Овсієнком. Якась дівка Наймитенко набилася Миколі в знайомі і попросила провести. Микола проводив її, а в темному місці на нього налетіли Наймитенко і два “свідки” заготовлені — збили геть усього і оббрехали. А “адвокат” Васютинська вислухала Миколу, його завваги про всі білі нитки чорної справи — і допомогла звинуваченню зафарбувати всі білі нитки, аби не було видно. Микола правив її як “свідка”, що після зустрічі з нею “справу” переписали. Яка беззахисна людська чистота перед бузувірами!

Знаєте, певне, як ми “проводжали” Павла Стокотельного — ГБ всім нам зробило шмон.

А до Миколи мене не пустили навіть на вирок — схопили і потаскали до міліції, поки читався вирок. Сиджу без роботи, бо формувальник — не під силу мені, а всілякі обмеження, стежі не дають змоги стати до нової праці. Умовочки!

Запрошують до Невшательського університету (Швейцарія) і La Salle коледжу в США, але офіційного запрошення-виклику нема¹.

Думаю, що обидва університети мої — на мордовсько-пермській карті (і то в кращому разі).

Дуже прошу адресу Стефанії. Вона єдиний мужчина з-поміж львів’ян, батьрів львівських.

Низько кланяюся Стефі, Валі мої гарячі вітання. Мав листа од Любомири Попадюк — красно дякую.

Адміннагляд мій — із 7.12. — досить жорсткий. Тарасе, Твоє здоровлення (дякую!) йшло цілий місяць. А все — через прізвище!

Кафчина машинка запрацювала, потребує кісток людських, а не ховрахових. Бідна машинка — житиме впроголодь, бо ж — на смаку чується!

Щиро Ваш —

Василь

Уклін друзям!

Публікується вперше за автографом — ІЛ, ф.170, №2196.

¹ Виклик на виїзд за кордон був надісланий В.С., однак затриманий КДБ. Його віддали В.С. за декілька днів до другого арешту.

147. ДО НІНИ ЛІСОВСЬКОЇ

25.01.1980

Дорогая Нина Петровна,

днями я послал Вам письмо, не знаю, получили Вы его и получите ли это. И вот — столько новостей!

Итак, прошу Вас передать моим друзьям-москвичам, что ввиду новой ситуации с автором тревог и надежд я даю свою карт-бланш на любые инициативы, связанные с защитой честнейшего имени. Думаю, что Вячеслав Чорновил то же скажет Вам. И вообще, как говорит недавний венский философ, братство защитников должно крепнуть — в годину испытаний. На сей раз я хочу уточнить некоторые моменты, касающиеся Микола Горбала.

Итак, “история” выглядела просто: Микола ходил на курсы английского языка, которые посещала и некая Павлина Батура (уточняю фамилию!), сама юрист. Как соседка

Миколы (жила в соседнем доме), она попросила его отремонтировать освещение — это было накануне ареста. Там Батура познакомила Миколу с Людмилой Наймитенко. В день ареста, 23.X., Микола “встретил” случайно на Крещатике эту Наймитенко, которая попросила Миколу провести ее домой. По пути в темном переулке на Миколу напали “свидетели” Лятавский и Иванов. Им активно помогала Наймитенко — прездоровая дева. Ну, втроем они избили Миколу и разыграли все остальное — для дьявольского сценария.

Уточняю опять: в начале следствия сменили следователя и понятых, а не свидетелей.

В чем коварная роль адвоката Васютинской? Когда Микола с нею встретился, он указал ей на все неувязки в сценарии. Входящая в “золотую пятерку” адвокатов Киева, Васютинская сделала это достоянием обвинения — и неувязки были подчищены, переписан текст и т.д. и т.п. Одним словом, сыграла роль троянского коня. Микола, отказавшись от адвоката Мартыненко, просил Васютинскую в суд — но уже не в качестве адвоката, а в качестве свидетеля, что сценарий суда исправляли задним числом! Наивный Микола! Где ему — с его чистотой — понять гениальность подвохов судебных крючкотворов! Суд над Миколой Горбалем еще циничнее, чем над Овсиенко. И что сделаешь?

Дорогая Нина Петровна, просил бы Вас, елико возможно, сообщить мне адрес Кронида и его телефон со днями, когда ему лучше звонить. А то Володя Малинкович уехал, не оставив мне такового.

Собираюсь спешно написать в Верховный Суд Украины по поводу Миколы, то-есть, заняться простым успокоением совести, выполняя чистый долг перед товарищем — ибо ни на что не надеюсь.

Грустно. Грустно. Грустно.

Еще раз — не обижайтесь за длительное молчание. “Всегда — все сначала” — вот смысл моих дней, и я возвращаю себе давнюю память о горьком и мудром афоризме Альбера Камю.

Кланяюсь друзьям.

Сердечно приветствуя —

Василь СТУС

Публікується вперше за автографом — ІЛ, ф.170, №2199 з матеріалів судової справи В.С. (арк.105).

148. ДО ЄВГЕНА СВЕРСТЮКА

29.02.1980

Дорогий Євгене,

не май серця, що не пишу: геть не можу писати.

Київ мене приголомшив. Із нього вирвано серце серця — бачу закривавлені груди співочого, веселого, дурнувато-божевільного града.

Ось Тобі той трагічний фарс, тільки значно інтенсивніший своїми несуголосними гуками. Ця атмосфера — як напій цикути для чистого, з морозу, духу.

Розбій над дисидентами — такий, що уявити тяжко. Яюсь завжди усе простіше, коли це тичеться тільки тебе одного. А коли офірують інші — чуєшся аморально.

Часу маю обмаль. Украй дурнувата робота — таку у Володимирі, певне, пропонують. Коло конвєсєру стою — вазькаю щіткою, змащую підшви і боки взуттєвих заготовок. Це забирає 10 год. щодобово.

Мабуть, я створений для самоти, в якій найкраще функціую.

А ці дрібки хатніх радощів (Дмитро — на зріст як я, Валя слабує і без надії на одужання, єдине її — чистий дитинячий голосочок) — протипоказані мені, на жаль.

Бачив румовище — на Львівській — якраз таке, яке снилося мені 1972 р. Тут, на 5 просіці, — перед озером, 12 поверх, квартира на захід вікнами, на озеро, ліс, ірпінську перспективу в імлі¹.

Маю нагляд, звичайно, хоча оскаржив його — бо дали після 3-х років т.зв. звільнення.

Києва, отже, не бачу. Кілька облич жіночих — і все. З Лілею не бачуся.

Частіше бачу Оксану Яківну (вона заходить, мені ж у нагляді згадано, аби не ходив до неї!), Світлану, Михасю, було — Льолю. Ось і все.

Маразматичний Київ.

Сподівання на більшу роботу не справдилися.

Групи², вважай, немає. Її наявність — формальна, хоч свої позви із владою підписую як учасник.

Кожна зустріч із людьми, яких раніше поважав, додає гіркоти. То не кваплюся — на такі зустрічі.

Маю Твою карточку, зроблену Петром (монгольська борідка під зухвалим носом).

Чекаю. Чого — чекаю? Гірко чути себе — при фініші.

Будь. Не май серця.

Твої прогнози (щось там писав Світлані) — не зовсім справедливі. Справедливі. Але — не зовсім.

Знаєш, так гидко писати, коли знаєш, що якась нечисть лізтиме до листа, фотографуватиме, лизькатиме, нюхатиме.

Будь іще раз.

Сердечне вітаючи,
(поклін од Валі!) —

Василь

Чи дістав Ти програвача? Певне, каліч дістав — із відбитою музичною душою?

Публікується вперше за автографом — ІЛ, ф.170, №2222.

¹ Будинок, в якому жила родина Стусів, було знесено у зв'язку з переплануванням Великої Окружної вулиці. Дружина Стуса з сином отримали нове помешкання неподалік, по вул. Чорнобильській, 13-А.

² Йдеться про Українську Громадську групу сприяння виконанню Гельсінських угод.

148-А. ДО ОЛЕСЯ СЕРГІЄНКА

10.03.1980

Дорогий Олесю,

Багато чую — коло Тебе незатишно. Але так і має бути на засланні.

Твої рідні геть клопочуться — і мама, і дружина. Але збагни, що теперішні можливості допомогти Тобі, як і всім Вам, розкиданим по сибірах, мізерні, коли не сказати — більше.

Отож, мені здається, максимум нашої спільної поведінки є — триматися. Той ідіот, якого Тобі підселили, мені відомий — із Матросова. Там теж до мене селили п'яниць, аби була зручна для когось ситуація.

Ігноруй його, як можеш. Хай погрожує і т. ін. — а Ти стій на відстані од нього.

Надій на полегкість немає. Тут цих надій ще менше, ніж там. Але всесвятська висота має бути нами збережена. Кожним із нас.

Тримайся — і якомога рівно. Знай, що нашим родичам значно гірше, ніж нам.

Сердечне —

Василь.

Подається за ксерокопією автографа.

148-Б. ДО ІВАНА ТА ЛЕОНІДИ СВІТЛИЧНИХ

10.03.1980

Київ

Дорога Льолю, дорогий Іване!

Насамперед перепрошую Івана за довгу мовчанку. Моя неорганізованість, київський режим-прижим, мої київські враження – то причина.

Життя якесь тут аморальне, вегетативне, одноповерхове. Усе одно, як писати, не вимивши рук.

Довідався днями, що Григій Тютюнник заліз у зашморга. Вихід радикальний, але не вартий наслідування. Але – було б із чого вибирати.

Погода стоїть похмура, малі надії на павзу – кількамісячну. Може, обложний темп спаде – аби передихнути. Щось зачастили нічні дзвінки – “Здесь проживает Стус?”.

Не пишеться – і це докучає.

Дістав виклика їз США од пані Самокиш (я її небіж, Дмитро – теж кузеня). Не починаю мороки, бо не бачу ні дрібки хосену.

Живу одлюдьком. Бачуся хіба з міліцією. Робота весела – як дурень на тій фабриці, де вазькаю щіткою 8 годин. Клеяр!¹

Зичу Вам здоров’я. Не хочу, аби цей лист зіпсував Вам настрої.

Обіймаю. Василь.

Вперше опубліковано: Кур’єр Кривбасу, № 2, 2000

Примітки Леоніди Світличної.

¹ В.С. на взуттєвій фабриці клеїв підшви.

149. ДО ЄВГЕНА СВЕРСТЮКА

19.04.1980

Привіт, Євгене!

Дістав Твого листа. Дякую.

Не зрозумів: мій лист “досить стражденний, щоб його вручили”? Але вручили ж?

Відповідаю: з Валею все гаразд. Гірше за 72 р., але краще за 75-ий. Працюю лише на одній роботі — взуттєвій фабриці. Марудна праця, злиденна платня.

Не знаю, Євгене, що то має значити — буцім докола мене розлито іронію. Хотів би чути просторіше — про це.

Взагалі, бачу, Твій тон якийсь задерикуватий, а я не радію з того. Будь ласка, зроби з того висновки, а ні — то я робитиму.

Нічого від Тебе я не мав. Та й до Тебе пишу з Києва лише вдруге.

Причини того (неписання) — різні. Найбільша — що блокували кореспонденцію. Чи то перед Олімпіадою, чи то перед чимось іншим — не знаю.

Коли вважаєш, що Київ кращий за Багдарин — то помиляєшся.

Певне, вже знаєш за Славка. Здається, поки відбувся 15 добами КПЗ, а були чутки, що — за згвалтування. Наполохав Славко цілий світ¹. До речі, мого листа до нього ГБ вкратило. Отож, ніяк не виходить із ним сконтактуватися — телеграму шлеш, як у безодню, телефонні розмови замовляти марне, бо розмовляти не дадуть. Листа од Антонюка не мав — певне, теж украли.

Світлана повернулася з Барашевого, де Юрко, мала дві доби. Здається, весь спец у Пермі, на 35².

Ще раз, Євгене, — обери, прошу, гречніший тон листування. Бо то може стати завадою до спілкування. Не люблю менторських інтонацій — навіть коли вони — Твої.

Будь. Хотів би знати, що Ти хочеш із музики (платівок). Я б зібрався на якийсь музичний пакунок (з Києва краще, ніж із Матросова, де до літака 400 км трускої колимської траси).

Попереду — невідь. На всі чотири вітри — тьмяно і сумно. Як один вітер. Як одна ніч. Микола Горбаль, здається, в Миколаївській області. Зенон Красівський — у Пермі, 8 місяців досидіти і 5 — заслання.

Не знаю, чи ще буде час дістати твою відповідь і — відписати.

Шкода — земляки люблять шпетити. Шкода, що це домашня форма самоствердження. Шматиком гонору накриваються як парасолькою — однією на всіх. Один укріється від дощу, інші — мокнуть. Чи не так? Гедзі!

Ще раз — будь.

Але знай — мені геть тут невесело, брате.

Василь

Публікується вперше за автографом — ІЛ, ф.170, №2223.

¹ В.С. тут помиляється. Проти В.Чорновола було таки справді вчинено провокацію в січні 1980 р., а у червні цього ж року в Мирному (Якутія) його засудили “за зґвалтування” до п’яти років таборів.

² Спецтабір ВС 387/35 у сел.Всесвятському Чусовського р-ну Пермської обл.

150. ДО ЄВГЕНА СВЕРСТЮКА

6.05.1980

Привіт, Євгене!

Дістав Твого листа. Дякую.

За всілякими клопатами одразу не відповів. Відповідаю: з Валею все гаразд, тобто нічого гіршого, ніж було до мене (= значно гірше за 72 рік, але й краще за 75 рік, коли їй було зі здоров’ям геть зле).

Працюю на одній роботі — взуттєвій фабриці. Ганебна праця, злиденна платня.

Євгене, що означає Твоя репліка, буцім довікола мене розлита іронію? Бач, я вже відвик від Твого стилю висловлювання і тому переваги цього стилю мені тяжко поцінувати належне. Але: на великодній хвилі, чую, Ти не втримуєшся. Регулярно — не втримуєшся. Думаючи, що Багдарин гірший за Київ — упадаєш в помилку.

Знаєш, що за ґратами Оля Гейко, Зенон Красівський, Славко Чорновіл, є чимало інших.

Не знаю, чи зможу дістати Твого листа: кожен день обіцяє сюрпризи найнесподіваніші.

Писав — тоді ж, як і Тобі, — до Славка, Зиновія Антонюка, Івана Світличного, Василя Лісового. Але жодної, крім од Тебе, відповіді не дістав. Листування — нелегке, бачиш.

Будь. І не задирайся.

Щиро —

Василь

Публікується вперше за автографом — ІЛ, ф.170, №2224.

151. ДО АЗАТА АРШАКЯНА

13.08.1984

А.А.

Насилу я тебе збагнув,
оман ждучи, надсило
повірив у бриластий гнів.
Навіщо ж? — Закортіло
обавити своє ждання,

пізнати чари казки —
ану ж, хтось сяде на коня,
кремпуючи з поразки.

VS

Публікується вперше за ксерокопією автографа — ІЛ, ф.170, №2142. Текст на звороті листівки із репродукцією картини М.Сар'яна "Вірменія".

СЛОВНИК ІМЕН, ЩО ЗУСТРІЧАЮТЬСЯ В ЛИСТАХ

Адельгейм Євген (1907-1982) — укр. критик і літературознавець. Автор статей і книг про І.Франка, І.Кочергу, В.Блакитного, П.Тичину, М.Рильського, М.Бажана. В 1970 році написав позитивну видавничу рецензію на збірку В.С. “Зимові дерева” для вид-ва “Рад. письменник”.

Адорно Теодор (1903-1969) — нім. філософ, соціолог, музикознавець, один з провідних діячів Франкфуртської школи, якою цікавився В.С. У центрі уваги філософа — критичний аналіз змін людської особистості в “керованому суспільстві”, яке нівелює людину.

Айрікян Паруйр (нар. 1950) — вірм. поет і співак, політ. діяч, ватажок Національної об’єднаної партії (НОП) Вірменії, завданням якої було створення самостійної вірменської держави. 1969 р. його, 19-річного студента політехніки, було арештовано й засуджено на чотири роки таборів суворого режиму. 1974 р. — повторний арешт: 7 років таборів, 3 — заслання. Покарання відбував у мордовських таборах разом із В.С., який дуже любив і високо цінував свого товариша. В.Чорновіл згадує певний період 1975 р., коли в таборі ЖХ 385/3-5 “в “табірній сім’ї” — специфічному об’єднанні кількох в’язнів для спільного виживання [...] зібрався справді інтернаціональний колектив з двох українців (Василь і я), двох вірмен (Паруйр Айрікян і Азат Аршакян) і старенького грузина дворянського роду...” (“Не відлюбив свою тривогу ранню...”, с.231).

Після здобуття Вірменією незалежності бере активну участь у політ. житті країни. Балотувався на виборах як кандидат у президенти. Депутат Верховної Ради Вірменії.

Амальрик Андрій — історик, публіцист, активний діяч правозахисного руху. Один з організаторів самвидаву. Постійний “зв’язковий” із Заходом: передавав правозахисні документи, художні й публіцистичні твори самвидаву. Автор футурологічного есе “Чи проіснує Радянський Союз до 1984 року?”. Член ініціативної групи захисту прав людини в СРСР. Політв’язень (арештований 1969 р.).

Емігрував на Захід. Загинув в автокатастрофі.

Андієвська Емма (нар.1931) — укр. письменниця і малярка. З 1943 р. живе за кордоном, нині в Німеччині. Автор багатьох поетичних збірок і прозових творів — оповідань та романів. Світ її поезії дуже своєрідний, багатовимірний і водночас герметичний. Поет. переживання висловлені за допомогою незвичних, переважно сюрреалістичних образів, нетрадиційної метафорики.

Антонів Олена (1937-1986) — лікар-фтізіатр зі Львова, активна учасниця правозахисного руху, організатор допомоги родинам політв’язнів; друга дружина В.Чорновола, згодом дружина З.Красівського.

Антонюк Зіновій (нар. 1933) — інженер-економіст, працівник Ін-ту нафтопереробки та нафтохімії. Арештований у січні 1972 р. і засуджений за розповсюдження самвидаву до 7 років таборів і 3 років заслання. Покарання відбував у пермських таборах, три роки — у Володимирській тюрмі, заслання — в Бодайбо. Нині живе у Києві. Співголова Громадської ради Укр.-амер. бюро захисту прав людини.

Аршакян Азат — вірменський дисидент, член Національної об’єднаної партії (НОП) Вірменії. Був засуджений до 10 років таборів і заслання за те, що підпалив портрет Леніна на центральному майдані Єревана. Відбував покарання у мордовських таборах разом із В.С. Вдруге арештований на поч. 80-х років. 1982 р. його разом з Ашотом Навасардяном привезли з Чистопольської в’язниці до каторжного табору ВС 389/36 в Кучино, де перебував тоді В.С. Депутат Верховної Ради Вірменії.

Бадзьо Юрій (нар. 1936) — учасник дем. руху в Україні з поч. 60-х років, родом із Закарпаття. Навчався в аспірантурі при Ін-ті літератури АН УРСР разом із В.С. Друкувався

як літературознавець, літ. критик і перекладач (з нім. мови). За свої нац.-дем. погляди та активну громадянську позицію зазнавав переслідувань з боку влади. На арешти укр. дисидентів 1972 р. відгукнувся великим трактатом “Право жити“, в якому піддав принциповій критиці нац. політику КПРС і суспільний лад СРСР. Арештований у 1979 р. і засуджений до 7 років таборів (Мордовія) та 5 років заслання (Якутія). Звільнений із заслання під тиском міжнародної громадськості у січні 1989 р. Повернувшись до Києва, активно включився у боротьбу за демократизацію суспільства і незалежність України. Один із творців Демократичної партії України (ДемПУ), автор її “Маніфесту“, голова партії до грудня 1992 р. Нині — співробітник Ін-ту філософії НАН України.

Бахман Інгеборг (1926-1973) — австрійська письменниця. Доктор філософії, член правління Європейського співтовариства письменників. Автор віршів і оповідань, радіоп’єс і лібрето опер. В 60-х роках В.С. переклав цикл поезій Бахман “Пісні одного острова“ та ін.

Бенн Готфрід (1896-1956) — поет-експресіоніст, прозаїк та есеїст, за освітою лікар. Автор збірок поезій “Морг“, “Сини“. Зазнавав цькування в епоху гітлеризму. Завдяки високій культурі вірша, глибині думки мав неабиякий вплив на молодше покоління письменників ФРН. В.С. цікавився новітньою нім. поезією, зокрема Бенна і Бахман.

Бердник Олесь (нар. 1927) — укр. письменник, художник, громадський діяч. Член-засновник УГГ. Заарештований 1979 р., засуджений на 6 років таборів особливого режиму і 3 роки заслання. Достроково звільнений 1984 р. після написання покайного листа. Голова Укр. Духовної республіки з 1989 року.

Бекбаулов Уразак (нар. 1929) — каракалпацький письменник і літературознавець. Автор повісті “Тарас на Аралі“. В листі до дружини від 1.09.75 В.С. аналізує цю повість.

Бобровський Йоганнес (1917-1965) — нім. письменник. У 1945-49 рр. як військовополонений працював на шахтах Донбасу. Автор збірок віршів (“Доба сарматів“), оповідань, романів (“Литовські клавіри“). Осн. тема творів — взаємини між германцями та їхніми східними сусідами (слов’янами і балтами). Його творчість пройнята духом гуманізму, поваги до кожного народу. В.С. перекладав вірші Бобровського.

Бойчук Богдан (нар. 1927) — укр. поет, драматург, перекладач. Живе в Нью-Йорку. Один із засновників Нью-Йоркської групи поетів. Перекладає поезію з англ. та ісп. мов на укр., а також укр. поетів, зокрема Б.-І.Антонича, Ів. Драча, на англ. Разом з Б.Рубчаком видав антологію укр. поезії “Координати“.

Болонкін Олександр — доктор технічних наук, правозахисник, близький до А.Сахарова. Арештований 1973 р. за самвидав. Покарання відбував у мордовських таборах разом з В.С., заслання — в Багдарині (Бурятія).

Бремер Христина (нар. 1929) — громадська діячка з Німеччини, живе у м.Бремені. Як член Міжнародної Амністії опікувалася В.Чорноволом, а згодом через нього та А.-Г.Горбач налагодила контакти з іншими ув’язненими укр. правозахисниками. Крім В.Чорновола та його дружини А.Пашко, інтенсивно листувалася з В.С., Є.Сверстюком, З.Красівським, І.Сеник та багатьма іншими. Від 1980 р. активний член “Друзів ПЕН-клубу“ у справі допомоги ув’язненим літераторам. За моральну і матеріальну допомогу 1991 р. нагороджена нім. ПЕН-клубом медаллю Германа Кестена. Збереглися листи нім. мовою В.С. до Х.Бремер.

Брехт Бертольд (1898-1956) — нім. письменник, театр. і громад. діяч. Розробляв теорію і практику “епічного театру“. Заснував театр “Берлінер ансамбль“. Автор широко відомих п’єс “Матінка Кураж та її діти“, “Кавказьке крейдяне коло“ та ін., віршів, оповідань, теоретичних праць. Майстер літ. притчі й парадоксів у поєднанні з глибоким аналізом соц. буття і психології людини. В.С. написав кілька статей про Б., разом із Зінаїдою Йоффе переклав на укр. мову його п’єсу “Життя Галілея“.

Брилинський Юрій (нар. 1942) — засл. арт. України, актор театру ім. М.Заньковецької у Львові і співак. Близький до кіл шістдесятників Києва та Львова, член Клубу творчої молоді (1962-1964).

Будулак (Шаригін) Микола (нар. 1926) — політв'язень, що відбував покарання у Мордовії у таборі ЖХ 385/19 разом із В.С. Родом з Вінничини. Під час війни його було вивезено до Німеччини як остарбайтера. Згодом потрапив до Великобританії, закінчив Кембріджський ун-т. У складі британської урядової делегації 1968 р. прибув до Москви, де його було арештовано й безпідставно звинувачено у шпигунстві. Сидів у Володимирській тюрмі. 1976 р. його привезли до мордовських таборів. Людина високої культури і глибокої ерудиції. За спогадами В.Овсієнка, В.С. любив розмовляти з ним. Нині живе в Лондоні.

Васильєв Леонід (нар. 1931) — московський математик, близький до правозахисного руху. Активно допомагав політв'язням, зокрема українським, та їхнім родинам.

Васильківська Желя (нар. 1930) — укр. поетеса й перекладачка франц. поезії. Живе у США. Була близька до Нью-Йоркської групи поетів.

Вельмякін — заступник начальника з режиму зони ЖХ 385/19 (Мордовія), відомий своїми знущаннями з політв'язнів.

Вовк Віра (Селянська), нар. 1926) — укр. письменниця, літературознавець, перекладач. Живе в Бразилії. Доктор філософії, проф. порівняльного літературознавства й германістики. В.С. доручив їй репрезентувати його видавничі інтереси за кордоном. Член ПЕН-клубу. Пише укр., нім. та португ. мовами. Упорядник та перекладач кількох антологій укр. поезії португ. та нім. мовами, антології португ. і бразильської поезії укр. мовою. Автор численних поетичних збірок, поетеса рафіновано-інтелектуальна. Вона підготувала цілу бібліотеку авторських видань, більшість з них — високі зразки мистецтва книги. Переклала укр. мовою поезії Р.Тагора, П.Клоделя, П.Неруди, С.Георге, португальською мовою — твори Шевченка, Сковороди, Стефаніка, Коцюбинського, Антонича. Лауреат премії ім. Івана Франка.

Воробйов Микола (нар. 1941) — укр. поет. Увійшов у літературу в кінці 60-х років. Не вписувався в офіційні поет. канони, вірші поширювалися в основному через самвидав. Поет неголосний, глибинний, “нуклеарний“, за висловом В.С., схильний до синтезу фольклорної символіки із сучасною поет. мовою. Після тривалого замовчування й переслідування до поета в кінці 80-х років прийшло визнання (збірки “Місяць шипшини“, “Лугова криничка“). Лауреат премії “Благовіст“. В.С. високо цінував поезію Воробйова. Відомий усний виступ В.С. у січні 1971 р. на обговоренні поезії молодих у київському будинку літераторів.

Габермас Юрген (нар. 1929) — нім. філософ і соціолог, представник Франкфуртської школи. Працював над проблемами соціології культури.

Гайдеггер Мартін (1889-1976) — нім. філософ, один з головних представників екзистенціалізму. В.С. добре знав філософію Гайдеггера, ця система поглядів була близька йому, особливо в 60-ті роки.

Гейко-Матусевич Ольга (нар. 1953) — укр. правозахисниця, член Укр. Гельсінської групи, за освітою філолог. Арештована 1980 р., засуджена за ст. 187 КК УРСР (“наклепницька діяльність“) до 3 років таборів загального режиму. 1983 р., в останній день терміну, її засуджено вдруге за ст. 62 (“антирадянська діяльність“) до 3 років таборів (Мордовія). Нині живе у Києві, журналістка.

Георге Стефан (1863-1933) — видатний нім. поет-символіст. Віддавав данину ніцшеанству, оспівував божественну єдність тілесної і духовної краси. Зазнавав впливу експресіонізму. Розширив зображальні і худ.-фонетичні можливості вірша, збагатив поетичну лексику. Укр. мовою вибрані твори Георге у двох томах вийшли в Штутгарті 1968-1971 р. (упор. І.Костецький та О.Зуєвський).

Гінзбург Олександр — відомий правозахисник, один з перших організаторів самвидаву. Ще студентом Москов. ун-ту видавав ж-л “Синтаксис“. Суд над О.Гінзбургом, Ю.Галансковим та ін. (1968) — один з перших голосних процесів над дисидентами, що викликав численні протести, зокрема в Україні. Гінзбурга було засуджено на 5 років таборів. Згодом став одним із членів-засновників Московської Гельсінської групи, розпорядником

Фонду допомоги політв'язням, заснованого О.Солженіциним у Швейцарії 1974 р. Вдруге арештований 1977 р. Нині живе за кордоном.

Глузман Семен (Славко; нар. 1946) — відомий правозахисник, за фахом лікар-психіатр. Арештований влітку 1972 р. і засуджений за ст. 62 ("антирадянська пропаганда") на 7 років таборів і 3 — заслання; фактично — за написання контррекспертизи у справі генерала Петра Григоренка, до якого було застосовано примусове лікування у психлікарні. Після слідства й суду 1972 р. кілька тижнів перебував з В.С. в одній камері слідчого ізолятора Київського КДБ, очікуючи етапу. Відбував покарання у пермських таборах разом з Ів.Світличним, І.Калинцем та ін. Повернувся до Києва 1982 р. Нині директор Укр.-амер. Бюро захисту прав людини. 1994 р. вийшла друком збірка його поезій "Псалми и скорби".

Голобородько Василь (нар. 1945) — укр. поет, товариш В.С. зі студентських років. Увійшов у літературу в 60-х роках. Поет самобутній, що володіє мистецтвом глибинного одухотворення природи, близький до символіко-міфологічних джерел поетичного мислення. В 60-х роках поезії Голобородька поширювались в основному через самвидав, зокрема цикли "Летюче віконце", "Золоті глечики груш" тощо. У зв'язку з репресіями щодо укр. нац.-дем. руху зазнавав переслідувань, його ім'я було під забороною. З кінця 80-х років побачили світ його поетичні збірки "Зелен день", "Ікар на метеликових крилах". Лауреат Державної премії України ім.Т.Шевченка. В.С. високо цінував Голобородька як поета.

Гончарук Дмитро ("Дмитро з Єнакієвого") — далекий родич В.С. Його діда свого часу вислали з Рахнівки на Амур, як куркуля. Горе зблизило його з родиною Стусів. Людина дуже розумна, працьовита. Завжди родичався зі Стусами, писав В.С. листи до табору.

Горбаль Микола (нар. 1941) — учитель музики, поет, громадський діяч. Відбув 5 років ув'язнення (1971-1976) і 2 — заслання. Член УГС. Вдруге заарештований 1979 р. за сфабрикованим "звинуваченням у зґвалтуванні" і засуджений на 5 років ув'язнення. За день до звільнення знову заарештований і засуджений на 8 років таборів особливо суворого режиму і 5 років заслання. Відбував покарання у тому ж таборі ВС 389/36, що й В.С. Звільнений 1988 р. Один з провідних діячів УРП, депутат Верховної Ради другого скликання, очолює республіканців у депутатській групі "Державність".

Горбач Анна-Галя (нар. 1924) — укр. літературознавець і перекладач з Німеччини. Автор численних статей і розвідок з історії укр.-нім. літ. взаємин, про сучасну укр. л-ру. Переклала нім. мовою твори Коцюбинського, Стефаника. Упорядник і перекладач кількох антологій сучасної укр. поезії і прози. Багато зробила для популяризації творчості укр. шістдесятників. У 60-80-х роках активно працювала як член Міжнародної Амністії, оприлюднювала інформацію про репресії в Україні, сприяла публікації творів репресованих укр. літераторів, зокрема В.Стуса, Ів.Світличного, М.Горбала та ін., організовувала допомогу політв'язням та їхнім родинам, листувалася з ними. Зокрема, листувалася з В.С., надсилала йому книжки, перекладала його твори на нім. мову.

Активно працює на ниві укр.-нім. культурних взаємин. Лауреат премій ім.Івана Франка та ім.Василя Стуса.

Горинь Богдан (нар. 1936) — мистецтвознавець, громадський діяч, правозахисник. 1965 р. його було арештовано разом з іншими опозиційно настроєними діячами укр. культури (І.Світличним, П.Заливахою та ін.) і засуджено на 3 роки позбавлення волі. Покарання відбував у концтаборі в Мордовії. Ім'я Б.Гориня тісно пов'язано з багатьма гром.-політ. організаціями кінця 80-х — поч. 90-х років. Перший голова Львівської обл. організації УГС, а згодом УРП, член республіканського проводу УРП. Народний депутат України, був заступником голови Комісії Верховної Ради України з іноземних справ. Автор статей з питань мистецтва, естетики, історії та політики. Від 1994 р. директор Інституту діаспори.

Горинь Михайло (нар. 1930) — громадський діяч, правозахисник, за фахом психолог. 1965 р. був заарештований і засуджений до 6 років ув'язнення в таборах суворого режиму.

Відбував покарання в мордовських таборах, з 1967 р. — у Володимирській в'язниці разом із Л.Лук'яненком, В.Морозом, З.Красівським. Після шестирічного ув'язнення повернувся в Україну, був кочегаром, мулярем, сторожем. Вдруге арештований 1981 р. і засуджений на 10 років таборів особливо суворого режиму і 5 років заслання. Відбував покарання у тому ж кучинському таборі, що й В.С. Звільнений 1987. В 90-х роках був депутатом Верховної Ради України та головою УРП.

Горкгаймер Макс (1895-1973) — нім. філософ і соціолог, один з діячів Франкфуртської школи. Розвивав ідеї філософсько орієнтованої соціології, розробляв проблеми соціальної антропології. Критикував масову культуру і різні форми “псевдосвідомості”, виявляв риси стагнації та регресу сучасного “індустріального суспільства”.

Горська Алла (1929-1970) — укр. художниця й громадська діячка. Один з організаторів Клубу творчої молоді “Сучасник”. Навколо Горської гуртувалася опозиційно настроєна і національно свідомо художня інтелігенція. Була душею громади шістдесятників. По-звірячому вбита за загадкових обставин. Кілька віршів В.С. присвятив А.Горській.

Граур Валерій — румунський (молдавський) дисидент. Звинувачений у румунському націоналізмі — прагненні возз'єднати Молдавію з Румунією. Відбував покарання у мордовських таборах разом із В.С. Активний учасник акцій протесту, зокрема на захист В.С.

Григорів Михайло (нар. 1947) — укр. поет і перекладач. Увійшов у літературу в 60-х роках, близький до поетів “київської школи”. Понад 20 років жив і працював у Латвії. Перекладав з латвійської мови поезії І.Зієдоніса, О.Вацієтіса та ін. За зб. поезій “Спорудження храму” удостоєний премії ім.Павла Тичини.

Гуцалюк Любослав (нар. 1923) — відомий художник укр. діаспори. Мав виставки у Парижі, Нью-Йорку та ін.

Даніель Юлій — московський письменник. Друкувався на Заході під псевдонімом Ник. Аржак. Його, разом з А.Синявським, було арештовано й засуджено до 5 років таборів суворого режиму. Відкритий суд над Синявським і Даніелем знаменував рішучий наступ на самвидав, був ознакою нового курсу уряду на ресталінізацію. Він викликав численні вияви протесту (демонстрації, колективні листи), сприяв згуртуванню інакодумців. Свій термін Даніель відбував у мордовських таборах. Після того жив у Москві, де й помер.

Данкен Роберт (нар. 1919) — амер. поет. Почав писати у 30-ті роки, став відомим у 60-ті. Належав до поет. угруповання “Чорна гора”. Писав віршовані драми, реконструював тексти давньої англ. поезії за фрагментами, що збереглися. Автор кількох поет. збірок. В.С. познайомився з його творчістю з антології “Современная американская поэзия” (М., 1975).

Дворко Генріх (нар. 1931) — відомий укр. вчений, д-р хім. наук. Близький до кіл шістдесятників, учасник правозахисного руху, причетний до поширення самвидаву. Товариш В.С., організатор літнього відпочинку опозиційно настроєної молоді укр. інтелігенції на Прип'яті. У період 1970 — поч. 80-х р. допомагав родинам репресованих. Живе у Києві, виступає з публіцистичними статтями. Член ДемПУ.

Дзюба Іван (нар. 1931) — відомий укр. літературознавець і критик. Один з духовних лідерів відродження 60-х років. Його праця “Інтернаціоналізм чи русифікація”, поширена в самвидаві і видана різними мовами за кордоном, переконливо показала широкому загалові імперську політику денаціоналізації в СРСР. Арештований 1972 р. і випущений до суду після покаянного листа. У колі дослідницьких інтересів Д. — питання розвитку нац. літератур Рад. Союзу, сучасний літ. процес в Україні, світовий ідейно-естетичний контекст творчості укр. письменників, питання укр. культури як цілості. У 1993 р. був міністром культури України. Перший президент Республіканської асоціації українознавців.

Дідик Галина (1912-1979) — зв'язкова Центрального Поводу ОУН. Заарештована 1950, засуджена на 25 років. Ув'язнення відбувала у Володимирській в'язниці, в мордовських

таборах (всього 21 рік ув'язнення, з них 19 — тюрми). Після звільнення жила на поселенні в Караганді, а потім у м.Христинівці Черкаської обл.

Дідківський Віктор (нар. 1928)— донецький інженер-металург, кандидат наук. Товариш В.С. ще з студентських часів. Збереглося понад 30 листів В.С. до Д., що обіймають великий часовий відрізок — від 1959 р. до кінця 70-х років.

Добош Ярослав — укр. турист з Бельгії, якого 7.01.1972 р. було заарештовано на прикордонній станції Чоп. 12 січня почалися арешти укр. діячів, а 15 січня газета “Рад. Україна” повідомила про арешт Добоша за “підригну антирадянську діяльність”. 11 лютого в тій же газеті було повідомлено, що у зв’язку зі справою Добоша притягнуто до кримінальної відповідальності Ів.Світличного, В.Чорновола, Є.Сверстюка та ін. У коментарі до свого вироку В.Чорновіл викрив фальшивість цього повідомлення, заявивши, що саме з нього вперше довідався про існування Добоша, і назвавши цю справу “великою мильною булькою, видутою з недоброякісного кагебістського мила”. “Того, що “справа” Добоша — фікція і не вона була причиною арештів, — писав Чорновіл, — не приховували й кагебісти”. Про “липовість” цієї історії писав у листі до М.Бажана Ів.Світличний.

Невдовзі Добоша було “прощено” і видворено з Рад. Союзу. “Справу” Добоша було спровоковано КГБ, щоб пов’язати рух опору в Україні з націоналістичними організаціями на Заході, в даному випадку з ОУН, і під тим же приводом розпочати судові процеси. Та довести такий зв’язок було неможливо. На прес-конференції Добоша було зроблено спроби в цьому напрямі, але вони виявилися настільки несерйозними, що їх не можна було використати навіть у закритих судах.

Довгань Рита (нар. 1930) — журналістка з кола шістдесятників, близька до правозахисного руху. Працювала в газетах “Вечірній Київ”, “Друг читача”. Після фактичної заборони займатися журналістською діяльністю працювала разом з В.С. у відділі інформації Мін-ва промисловості будматеріалів. Листувалася з ним упродовж усіх невідільних років, допомагала його родині. Після здобуття Україною незалежності активна у громадському житті.

Донн Джон (1572-1631) — англ. поет. Започаткував в англ. л-рі т.зв. метафізичну лірику, для якої характерні ускладненість змісту і форми, риторичність і похмура тональність. Пізня творчість Дона — виразно барокова. В.С. цікавився його поезією, збирався перекладати.

Дорошенко Борис — товариш В.С. студентських часів.

Енценсбергер Ганс Магнус (нар. 1929) — нім. письменник, доктор філософії. Входив до об’єднання західнонімецьких письменників “Група 47”. Продовжує брехтівську традицію політ. лірики, виступає проти мілітаризму, обивательської байдужості. В його творчості дуже сильний струмінь сатири. Автор оповідань, публіцистичних творів та есе з питань мистецтва. В.С. цікавився поезією Енценсбергера, перекладав його вірші.

Жиленко Ірина (нар. 1941) — укр. поетеса. Належала до кола шістдесятників, була членом Клубу творчої молоді. Основні збірки: “Соло на сольфі” (1965), “Автопортрет у червоному” (1971), “Ярмарок чудес” (1982), “Чайна церемонія” (1990). В архіві В.С. є незакінчена стаття про її творчість.

Заливаха Опанас (нар. 1925) — один з найвизначніших укр. художників. Родом з Харківщини, але згодом родина перебралася на Далекий Схід. Закінчив Ленінградський державний ін-т живопису, скульптури, архітектури ім.Рєпіна. На початку 60-х років переїжджає в Україну, зближується з шістдесятниками. Швидко здобуває славу самобутнього, глибоко національного художника, але виставляється нечасто й ненадовго, оскільки його інтерес до нац. проблематики і “занепадницькі настрої” не вкладаються у канони соцреалізму. Був одним з авторів шевченківського вітражу в Київському Університеті (1964), по-варварському знищеному ректором Ун-ту за наказом Київського обкому КПУ. У 1965 р. Заливаха було заарештовано й засуджено на 5 років таборів суворого

режиму за звинуваченням в антирадянській пропаганді та агітації. Покарання відбував у Мордовії. Нині живе в Івано-Франківську, багато й плідно працює в живопису та графіці. Мав кілька великих персональних виставок. Лауреат Державної премії України ім.Т.Шевченка.

Зарецький Віктор (1925-1990) — відомий укр. художник — живописець і портретист. Закінчив Київ. худ. інститут. Разом з дружиною, Аллою Горською, брав активну участь в укр. культурному відродженні 60-х років, був головою Клубу творчої молоді. Відомий портрет В.С. роботи Зарецького. Згодом настали роки повної громадської ізоляції, цькувань. Працював у книжковій графіці, у монументальному мистецтві (театри в Сумах, Івано-Франківську). Останні роки життя позначені активними новаторськими пошуками в царині станкового живопису, плідною педагогічною діяльністю. Перша прижиттєва персональна виставка відбулася 1989 р.

Захарченко Василь (нар. 1936) — укр. письменник-прозаїк. Близький друг В.С. з юнацьких років. Хрещений батько його сина. Після арештів 1972 р. З. було виключено з СПУ, а згодом заарештовано й засуджено до 5 років таборів. Покарання відбував у пермських таборах. 1977 р. його було звільнено після покайного листа. Нині живе в Черкасах, плідно працює в царині укр. прози. Лауреат Державної премії України ім.Т.Шевченка.

Зубчевська Луїза (нар. 1940) — співробітниця В.С. по відділу наук.-техн. інформації Мін-ва промисловості будматеріалів. Працювала з В.С. кілька років перед його арештом.

Зубченко Галина (нар. 1929) — укр. художниця з грона шістдесятників. Монументаліст і живописець. Одна з організаторів і активних діячів Клубу творчої молоді. Працювала разом з А.Горською, В.Зарецьким, О.Заливахою.

Івакін Юрій (1916-1983) — укр. літературознавець, д-р філології. Автор солідних шевченкознавчих праць, зокрема “Коментаря до “Кобзаря“ Шевченка“ (1964-68 рр.). Людина широких культурних інтересів. Знавець і колекціонер живопису. Автор влучних літ. пародій. Прихильно ставився до опозиційно настроєних літераторів-шістдесятників, сприяв розширенню їхніх мистецьких обріїв, зокрема знайомству з художнім авангардом.

Іванисенко Віктор (нар. 1927) — укр. літературознавець і критик. Працював в Ін-ті літератури ім.Т.Г.Шевченка АН УРСР, керував відділом теорії л-ри, аспірантом якого був В.С. Чи не єдиний з чільних працівників Ін-ту виступав проти виключення В.С. з аспірантури. Невдовзі після арештів 1972 р. його було виключено з партії і звільнено з роботи. Довгі роки був позбавлений можливості друкуватися, працював у редакції Укр. Рад. Енциклопедії. Один з організаторів колективних виїздів до лісу, літнього відпочинку на Прип'яті. В.С. залюбки приєднувався до цього товариства.

Іллїна Юлія — укр. поетеса. Навчалася в Літературному Ін-ті у Москві. Нині живе в Москві.

Кавабата Ясунарі (1899-1972) — видатний японський письменник. Автор оповідань (“Танцівниця з Ідзу“) і повістей (“Країна снігу“, “Стогін гори“ та ін.), йому притаманна схильність до психологізму, фіксації підсвідомого, замилювання старовиною і внутрішній ліризм. Особливості його художнього мислення пов'язані з естетикою дзен, основна риса стилю — витончена простота. Лауреат Нобелівської премії. Один з поетичних шедеврів В.С. — вірш “За читанням Ясунарі Кавабати“.

Калениченко Іван (нар.1938) — друг В.С., хімік за фахом. Мешкав разом з В.С. в одному аспірантському гуртожитку. Добре обізнаний з творчістю В.С. цього періоду. І.Калениченка було притягнуто як свідка до судового процесу над поетом 1972 р. Нині живе у Києві, наук. співробітник Ін-ту колоїдної хімії.

Калинець Ігор (нар.1939) — укр. поет. Учасник нац.-дем. руху 60-х, правозахисник. 1972 р. арештований і засуджений до 6 років таборів (Пермська обл.) і 3 — заслання

(Читинська обл.). Автор багатьох поет. збірок, зокрема, “Вогонь Купала“, “Тринадцять алогій“, “Невольнича муза“ та ін., більшість з яких побачила світ на Заході. Живе у Львові.

Калинець (Стасів) Ірина (нар.1940) — відома правозахисниця, вчителька і гром. діячка, поетеса. Арештована 1972 р. і засуджена до 6 років таборів (Мордовія) і 3 — заслання, яке відбувала разом із чоловіком, Ігорем Калинцем, у Читинській обл. Звільнена 1981 р. Живе у Львові. Брала активну участь у політ. боротьбі за здобуття незалежності України. Була народним депутатом України, головою Львівського відділу нар. освіти. Поезії І.К. видавалися за кодомом та в нашій країні. 1993 р. у Львові побачила світ збірка поезій Ірини та Ігоря Калинців “Це ми, Господи“, 1995 р. — збірка Ірини Калинець “Шлюб із полином“.

Калістратова Софія — відомий московський адвокат, захищала дисидентів на багатьох політ. процесах над інакодумцями 60-70-х років. Член-засновник Московської Гельсінської групи, консультант з юрид. питань Робочої комісії для розслідування використання психіатрії з політ. метою.

Каммінгс Едвард (1894-1963) — амер. поет і художник. Автор численних поетичних збірок, зокрема “Тюльпани й комини“, “100 вибраних творів“ та ін., збірника естетичних есе “6 антилекцій“. В.С. цікавився поезією Каммінгса, збирався перекладати.

Кандиба Іван (нар.1930) — відомий діяч укр. руху Опору, юрист за фахом. Разом із Л.Лук’яненком організував Укр. робітничо-селянську спілку, основним завданням якої було добиватися незалежності України на підставі ст. 17 Конституції СРСР про право кожної республіки на вихід зі складу СРСР. У 1961 р. арештований і засуджений на 15 років позбавлення волі. Член УГГ. Заарештований вдруге 1981 р. і засуджений на 10 років таборів особливо суворого режиму і 5 років заслання. Покарання відбував у кучинському таборі. Звільнений 1988 р.

Після здобуття Україною незалежності займається політичною діяльністю. Один із співзасновників і перший голова політ. об’єднання “Державна самостійність України“ (ДСУ).

Караванський Святослав (нар. 1920 р. в Одесі) — відомий правозахисник, публіцист, мовознавець і перекладач. Вчився в індустріальному ін-ті, в ін-ті іноземних мов. Під час війни сходить у Одесі з нелегальним гуртком укр. молоді, близької до ОУН. В 1944 р. виїжджає до Румунії, в тому ж році нелегально повертається до Одеси. Заарештований 1945 р. і засуджений на 25 років позбавлення волі. Відбував покарання в різних таборах півночі і сходу Росії. 1960 року амністований. Жив в Одесі, працював на різних роботах. Інтенсивна літ. праця: перекладав з англ., зокрема Шекспіра, Байрона, уклав “Словник рим“. Виступав зі статтями, спрямованими проти русифікації шкільництва (“Позов на міністра Даденкова“ та “Про одну політичну помилку“). В листопаді 1965 його знову заарештовують і присуджують “досиджувати“ термін (8 років і 7 місяців). Відбував покарання в Мордовії. В 1969 р. проти К. було порушено нову справу за написання в ув’язненні кількох статей, зокрема про трагедію Катинського лісу. Після звільнення емігрував до США 1979 р.

Активно виступає в укр. пресі з мовознавчими статтями, зокрема з питань укр. правопису. В Києві вийшли друком його “Практичний словник синонімів української мови“ та книга “Секрети української мови“.

Кестнер Еріх (1899-?) — нім. письменник. Автор сатиричних віршів на соц. теми і книг для дітей. В гітлерівській Німеччині його книги були заборонені. Відома збірка його поезій “Лірична аптечка д-ра Еріха Кестнера“. Лауреат премії Г.Бюхнера. Був президентом Пенклубу ФРН.

Кирина Патрісія — поетеса, ірландка за національністю. Пише англ. і укр. мовами. Близька до Нью-Йоркської групи поетів. Її укр. поезії публікувалися в антологіях і збірниках. 1969 р. у вид-ві “Сучасність“ вийшла її поет. збірка “Рожеві міста“. Разом з

Ю.Тарнавським переклала англ. мовою “Українські думи“, видані Гарвардським Ін-том Укр. студій 1979 р.

Кириченко Григорій — поет, у 60-ті роки заявив про себе як яскрава поет. індивідуальність. В.С. високо цінував його талант. У кінці 60-х відійшов від кола опозиційно настроєної творчої інтелігенції. Дальша доля його як поета невідома.

Кириченко Світлана (нар.1935) — активна учасниця нац.-дем. руху в Україні 60-70-х років, філолог за освітою. Тісні дружні стосунки єднали її з Ів.Світличним, В.С. та іншими шістдесятниками і правозахисниками. Брала участь у творенні й поширенні самвидаву, передавала за кордон інформацію про правозахисний рух, про репресії щодо інакодумців, листувалася з укр. політв'язнями. За відмову свідчити на закритому суді над В.С. 1980 р. її притягли до кримінальної відповідальності і засудили до примусових робіт. Після арешту свого чоловіка, Ю.Бадзя, робила все, щоб донести до людей основні положення його трактату “Право жити“. Розділила з ним заслання в Якутії. Нині живе у Києві.

Ковальов Сергій (нар. 1930) — відомий діяч правозахисного руху, за освітою — біолог. Член утвореної 1969 р. Ініціативної групи захисту прав людини в СРСР. Арештований 1974 р. Йому інкримінували: видання “Хроніки текущих событий“, передачу західним кореспондентам матеріалів про політв'язнів, поширення інформації про переслідування католицької церкви в Литві. Суд відбувся у Вільнюсі. Ковальова засудили до семи років таборів і трьох — заслання. Лист на його захист підписали 179 чоловік — не тільки росіяни, а й українці, литовці, вірмени, кримські татари. Це був виступ на захист Ініціативної групи, асоціації, що уособлювала правозахисний рух. Ув'язнення відбував у кучинському таборі № 36 разом із Є.Сверстюком, заслання — у с. Матросова Магаданської обл., мешкав у тому ж робітничому гуртожитку, що й В.С.

У “перебудовні“ й постперебудовні роки Ковальов брав активну участь у демократизації рос. суспільства і поваленні тоталітарного режиму. Був Головою комітету з прав людини при президентові Росії (1994). Активно виступав проти війни у Чечні.

Ковгар Борис (нар. 1928). У 60-х роках працював зав. фондами у Музеї нар. архітектури і побуту в Києві. Був таємним співробітником КГБ. 1972 р. його арештовано за те, що відмовився продовжувати цю співпрацю і у відкритому листі розповів про доручення, які давали йому, зокрема — стежити за І.Гончарем, Л.Яценком, Є.Сверстюком та ін., й доносити на них. Після суду Ковгара було запроторено до Дніпропетровської спецпсихлікарні.

Концевич Євген (нар. 1935) — укр. прозаїк, перекладач. З 1952 прикутий тяжкою хворобою до ліжка. Автор збірок новел (“Дві криниці“, “Йдучи вулицею“). Близький до кола шістдесятників, які часто відвідували письменника в його батьківській оселі у Житомирі.

Кончаківський Микола — політв'язень, колишній вояк УПА. Боровся з нім. окупантами, потім — з радянськими. Залишився з частинами Р.Шухевича і воював до кінця. Його взяли 1951 р. Трибунал засудив його на смерть, потім смертну кару було замінено на 25 років таборів (Мордовія). В таборі додали ще 2 роки за “спекуляцію чаєм“. Вийшов на волю після 27 років ув'язнення, відразу ж захворів і помер. Докладніше див. спогади М.Хейфеца “Українські силуети“, розділ “Святі старики з України“ (альманах “Поле відчаю й надії“. — К., 1994).

Кордун Віктор (нар. 1946) — укр. поет т.зв. “київської школи“. Прийшов у літературу в середині 60-х років. Автор збірок “Славія“, “Кушч вогню“, “Сонцестояння“. Для творчості К. характерні філософська заглибленість і складна метафорика. В.С. написав передмову до самвидавчої збірки Кордуна “Тихий майстер дитячих іграшок“, що опублікована як післямова до збірки “Сонцестояння“ (1993).

Корогодський Роман (нар. 1933) — мистецтвознавець, передусім кінознавець, культуролог. Належав до кола шістдесятників, був членом Клубу творчої молоді. Близький друг В.С. У 60-70-х роках зазнавав переслідувань за зв'язки з дисидентами та політв'язнями.

Працюючи в архіві, оприлюднив багато важливих документів, пов'язаних з репресіями проти укр. культури. Займається видавничою діяльністю. Упорядник і автор багатьох цікавих видань. Заступник голови ред. ради серії "Українська література XX століття" Харківського вид-ва "Фоліо" (1993-1995).

Корсунська Ірина — активна учасниця правозахисного руху в Москві, біолог за фахом. Брала участь у творенні й поширенні самвидаву, збирала інформацію, зокрема й про укр. дисидентів, і передавала за кордон. Один з авторів "Хроніки текущих событий". Допомогала політв'язням, листувалася з ними, зокрема з В.С. Повернувшись після заслання, В.С. відвідав Корсунську в Москві.

Коцюбинська Михайлина (нар. 1931) — літературознавець, колега В.С. по Ін-ту літератури і його близький друг. Листувалася з В.С. упродовж всіх років його неволі. За близькість до дисидентських кіл і підтримку політв'язнів зазнавала переслідувань, понад півтора десятиліття була позбавлена можливості друкуватися. Автор книг "Образне слово в літературному творі" (1959), "Література як мистецтво слова" (1965), на яку В.С. написав рецензію, опубліковану в ж-лі "Жовтень" (1968, №1), "Етюди про поезію Шевченка" (1992). Упорядник першої виданої в Україні збірки поезій Стуса "Дорога болю" (1991), автор численних статей про нього і публікацій його творів. Керівник творчого колективу багатотомового наукового видання Творів В.Стуса.

Кочур Григорій (1908-1995) — один з найвидатніших укр. перекладачів, учень М.Зерова. Метр перекладу, енциклопедично освічена людина. В його перекладах побачили світ в Україні твори античних авторів і Шекспіра, Гете й Міцкевича, Норвіда й Тувіма, Блока й Верлена, Безруча й Незвала, багатьох інших. У 40-х роках був репресований, в 1945-53 перебував в ув'язненні в Інті (Комі АРСР), згодом реабілітований. Одна з тих ключових постатей 60-х років, навколо яких гуртувалася опозиційно настроєна молода мистецька інтелігенція. В 70-х роках зазнавав переслідувань, його було виключено з СПУ.

Автор статей з теорії перекладу. Виховав цілу когорту молодих перекладачів. Допомігав В.С. в його перекладах, передусім з Рільке. В.С. з табору пересилав Кочурові через дружину свої переклади, той робив свої зауваження, В.С. висловлював свої міркування і пропонував нові варіанти (це листування нині зберігається у Відділі рукописів Ін-ту літератури НАН України).

Кравців Ігор (нар. 1938) — інженер-будівельник з Харкова. Засуджений на 5 років за поширення самвидаву, зокрема праці Ів. Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація". Відбував покарання спочатку на Уралі, а в 1974-77 роках в мордовських таборах разом із В.С.

Красівський Зіновій (1929-1991) — діяч укр. нац.-патріотичного руху, правозахисник, поет. З дитячих літ брав участь у нац.-визвольній боротьбі в Галичині. Ще зовсім юним зазнавав переслідувань разом з родиною (1946-1949 рр.). У 1949 році був засуджений на 5 років та довічне заслання. Відбував покарання в Архангельській обл. і переніс аліментарну дистрофію всіх стадій. Після звільнення за амністією 1953 року його етапували до Караганди на "заслання до родини". Там працював шахтарем, постраждав під час обвалу і став інвалідом другої групи. 1959 року втікає на Україну. В 60-х роках організовує Укр. нац. фронт. 1967 року арештований і засуджений на 17 років: 5 — в'язниці, 7 — таборів, 5 — заслання. 1972 року у Володимирській в'язниці за рукописну збірку поезій "Невольничі плачі" та поему "Тріумф сатани" на нього заведено нову справу за ст. 70 ("антирадянська пропаганда") і запроторено К. до психіатричної лікарні. На волю вийшов 1978 р. Наступного року стає членом УГГ. 1980 р. його знову заарештовують і без суду відправляють до Сибіру для відбуття решти присудженого раніше терміну заслання (5 років і 8 міс.). Відбувши заслання, 1985 року повернувся до Львова. Займався правозахисною і гуманітарною діяльністю, був одним із засновників політ. об'єднання "Державна самостійність України", працював над відродженням культурного й релігійного життя в Україні. Основні поетичні твори — у зб. "Невольничі плачі" (Брюссель, 1984).

Кузнєцов Едуард — правозахисник. Вперше арештований разом з Вол.Осиповим 1961 р. як активний учасник сходин на майдані Маяковського в Москві. Засуджений на 7 років таборів. Вдруге його заарештовано в 1970 р. як учасника відомої літакової втечі євреїв (т.зв. “справа самолётчиків”). Покарання відбував у Мордовії в таборі особливо суворого режиму в сел. Соснівці. 1973 р. вдалося передати його щоденники на Захід, де їх було опубліковано. Нині живе в Ізраїлі.

Курчик Микола (нар. 1927) — в’язень табору особливо суворого режиму в с. Соснівці (Мордовія), слюсар за фахом. Загальний строк табору і заслання 28 років.

Лазоренко Анатолій — друг юності В.С., однокурсник по Сталінському педінституту. Журналіст.

Левитський Микола (1859-1934) — громадський діяч і кооператор, т.зв. “артільний батько”. Закладав перші в Україні (і у східній Європі) хліборобські артільні села. Член Центральної Ради, учасник багатьох кооперативних з’їздів. Широко відома його брошура “Спількова умова для хліборобських спілок” (1901).

Лене Паскаль (нар. 1942) — франц. письменник-романіст, автор 18 книг. За роман “Мережівниця” отримав Гонкурівську премію (1974). В.С. у таборі читав цей роман, опублікований в рос. перекладі в ж-лі “Иностранная литература”, і в листі до дружини дав цікавий і докладний його аналіз.

Лесів Ярослав (1954-1991) — учитель з Івано-Франківщини, згодом священик, поет. 1967 р. за участь в Укр. нар. фронті його було засуджено до 6 років таборів суворого режиму. З 1970 р. й до кінця терміну ув’язнення (1973) перебував у Володимирській спецтюрмі. Член УГГ. 1979 року за фальшивим кримінальним звинуваченням у “зберіганні наркотиків” засуджений до 2 років позбавлення волі. 1982 р. у таборі термін продовжили ще на 5 років. Повернувшись додому, посилено вивчав теологію. 1988 р. його було висвячено на священика. Як член Комітету захисту Укр. греко-католицької церкви, боровся за її легалізацію. В останні роки життя був священиком у м. Болехові, жив активним громадським життям, працюючи в ім’я національного відродження України. 1982 р. в Нью-Йорку вийшла упорядкована Надією Світличною його поетична збірка “Мить”, 1992 р. у Львові — збірка “У небі пісня обірвалась”. Загинув в автомобільній катастрофі за нез’ясованих обставин.

Литвин Юрій (1934-1984) — укр. письменник, в’язень сумління, поет. Родом з Київщини. Працював у колгоспі, на шахті. Кілька разів через правдолюбство й бунтарський характер його арештовували за безпідставними звинуваченнями. Карався у політичних таборах Сибіру, Мордовії, де пройшов свої “університети” у спілкуванні з відомими укр. політв’язнями. Писав вірші, переважно рос. (збірка “Трагическая галерея”), а також укр. мовами. 1974 р. ув’язнений за ст.187-1 (“розповсюдження наклепницьких вигадок”) на 3 роки. Вийшов на волю, жив на Київщині. Член УГГ, автор деяких її матеріалів. 1979 р. заарештований за “вчинення опору міліції”. Під кінець трирічного строку засуджений ще на 10 років таборів особливо суворого режиму. Свій останній термін відбував у кучинському “таборі смертників” ВС 389/36 разом із В.С. Помер за нез’ясованих обставин, офіційна версія — самогубство. 1989 р. прах Ю.Литвина, В.С. та О.Тихого перепоховано у Києві на Байковій кладовищі.

Лісовий Василь (нар. 1937) — науковець-філософ, правозахисник. Після арештів в Україні 1972 р. разом з Є.Пронюком звернувся до ЦК КПРС з відкритим листом протесту. Арештований влітку 1972 р. Покарання відбував спершу в мордовських таборах разом із В.С., а потім на Уралі. У червні 1980 р., перебуваючи на засланні в Бурятії, вдруге арештований за звинуваченням у “дармоїдстві”. Рік відбув у таборі, а тоді знову заслання. До Києва повернувся 1983 р. Нині працює в Ін-ті філософії НАН України.

Лісовська Зоя — художниця укр. діаспори. Живе у Швейцарії. Живописець, графік. Автор фресок, вітражів. Мала виставки в Мюнхені, Ріо де Жанейро, Нью-Йорку, Торонто.

Брала участь в оформленні багатьох книжок Віри Вовк — її поетичних збірок і перекладів з іспанської та португальської поезії.

Лісовська Ніна (нар. 1917) — активна учасниця рос. правозахисного руху, канд. біол. наук. Допомогала політв'язням, зокрема українським, та їхнім родинам. Була одним із розпорядників Фонду Солженіцина.

Лук'яненко Левко (нар. 1927) — правозахисник, політ. діяч. За освітою юрист. Працював на Львівщині, там же його арештовано в 1961 р. як організатора Української робітничо-селянської спілки разом з іншими п'ятьма її членами (І.Кандибою, І.Боровицьким та ін.). Метою УРСС було добиватися незалежності України законним шляхом — на підставі ст. 17 рад. Конституції, що гарантувала кожній союзній республіці право на вихід зі складу СРСР. Засуджений до розстрілу, заміненого згодом на 15 років таборів. Звільнившись, жив у Чернігові, працював електриком. Став членом УГГ. У грудні 1977 р. його арештовано вдруге. Друге ув'язнення відбував у каторжному таборі ВС 385/63 в с. Кучині Пермської обл. разом із В.С., М.Горинем, В.Овсієнком та ін. Звільнений з початком горбачовської “перестройки”. Член УГС, перший голова УРП. Депутат Верховної Ради України першого скликання. Перший посол України в Канаді.

Любарський Кронід — відомий рос. правозахисник, астроном за фахом. Працював у підмосковному науковому містечку Чорноголовці. З 1971 р. відбував покарання за організацію і поширення самвидаву. Згодом один з розпорядників фонду Солженіцина. З 1977 р. — в еміграції. Видавав у Мюнхені інформаційний листок “Вести из СССР”.

Мазепа-Бокайвський [Іван] — очевидно, псевдонім автора рукопису, присвяченого укр.-рос. взаєминам, про який розповідали В.С. його товариші по мордовському табору ЖХ-385/19, члени Демократичного Руху Естонії Сергій Солдатов та Артем Юскевич. За спогадами В.Овсієнка, вони привезли цю інформацію з собою до мордовських таборів десь 1974-75 рр. і неодноразово переповідали її В.С. та іншим. За їхніми словами, то був досить великий, десь 200 сторінок, машинопис під приблизною назвою “Русский империализм и проблемы нации”. Праця історико-філософського спрямування, присвячена передусім українсько-російським взаєминам, гостро антиімперського характеру. Написана приблизно 1972 р., очевидно, українцем. У ній розглядалися ключові моменти взаємин Російської імперії з сусідніми народами, викривалася підступність Москви. І все це на серйозному науковому ґрунті. На С.Солдатову вона справила велике враження, власне, звідти він найбільше довідався про укр.-рос. проблеми. Казав, що цю працю читав О.Солженіцин, зі злістю кидав її об стіну, потім піднімав і знову читав.

Макаров Анатолій (нар. 1939) — укр. літ. критик і мистецтвознавець. Відомі його дослідження про сучасну поезію і малярство, праці з психології творчості, цикл студій (“Уроки українського бароко”). В.С. написав свого часу рецензію на книжку Макарова “Розмаїття тенденцій” (К., 1969).

Маленкович Володимир (нар. 1940) — лікар, правозахисник. Був членом УГГ. 1979 р. емігрував до Німеччини, на поч. 90-х повернувся в Україну. Живе у Києві, виступає як публіцист і політолог.

Малицький Ярослав — львівський інженер, колишній політв'язень. Перебував в одному таборі з О.Солженіциним, став прототипом одного з героїв повісті “Один день Івана Денисовича”.

Маркосян Размік — вірменський правозахисник, член Національної Об'єднаної партії (НОП) Вірменії. Відбував покарання разом з В.С. у мордовських таборах.

Мастків Богдан — в'язень сталінських таборів, двоюрідний брат Олени Антонів, від імені якої вона надсилала пакунки В.С.

Мерзлікін Микола (нар. 1938) — режисер, близький до творчих кіл шістдесятників, член Клубу творчої молоді “Сучасник”. Працював у Київському ТЮГові, нині працює в Дитячому музичному театрі.

Мешко Оксана (1905-1991). Народ. на Полтавщині. Батька було розстріляно в 1920 р. за невиконання продрозверстки, молодший брат воював у партизанському загоні, у 17 років загинув. Навчалася у Полтаві в Ін-ті нар. освіти. Вперше арештована 1947 р. за співчуття старшій сестрі, син якої був в УПА. Відбула десять років таборів. Повернулася до Києва 1956 р. Брала активну участь у нац.-культ. відродженні 60-х років, у правозахисному русі. Член-засновник УГГ. Зазнавала переслідувань, її було поміщено в психіатричну лікарню на експертизу (75 днів), після цього 1980 р. 75-річну жінку було заслано на 5 років до Аяна на Охотському морі. Жила в надзвичайно тяжких умовах, у хаті, яку взимку замітало снігом на кілька днів. Вижила, повернулася до Києва в кінці 1985 р. Побувала в Австралії, у США, де виступала перед укр. громадою, на світовому Конгресі вільних українців. У квітні 1990 р. відкрила Установчий з'їзд УРП.

Миронюк Лавро (1887-?) — поет, земляк В.С. Народився в тому ж, що й В.С., селі Рахнівці Гайсинського повіту на Поділлі в родині вчителя. 1921 р. виїхав до Праги, студіював на філософ. ф-ті Карлового ун-ту. 1922 р. захворів психічно, лікувався у Празі. 1923 р. переїхав до Відня, де його стан погіршився, і там М. пропав безслідно. Можливо, його знищили нацисти разом з іншими психічно хворими людьми. Кілька віршів за життя опубліковано в часописах. З усього доробку збереглося понад 60 віршів, що їх свого часу переписав до свого зошита Олекса Стефанович. У поезіях Миронюка переважають релігійна тематика, мотиви природи і смерті (див. "Світовид", 1993, ч.IV).

Мищенко Володимир (нар. 1937)— товариш В.С. зі студентських часів, його однокурсник. У другій пол. 60-х років працював разом із В.Захарченком у газеті "На будові" донецького "Донбасканалбуду", де вірші В.С. друкували навіть тоді, коли його творчість уже була під заборонаю. Редактор книги спогадів про поета, що вийшла 1993 р. у вид-ві "Укр. письменник".

Могильний Віктор (нар. 1937) — укр. поет. Входив у літературу в 60-х роках. Близький до кіл шістдесятників. Друкувався у періодиці, вийшли друком дві книжки поезій для дітей. Живе у Києві.

Мозолевський Борис (1936-1994) — поет, археолог. Археологічні експедиції під його керівництвом, зокрема розкопки Товстої Могили та ін. курганів скіфського періоду, увінчалися цінними знахідками, зокрема, славнозвісною пектораллю. Автор кількох поет. збірок рос. та укр. мовами, зокрема: "Шиповник", "Червоне вітрило", "Скіфський степ", "Кохання на початку осені".

Мороз Валентин (нар. 1936) — відомий укр. історик і правозахисник. Закінчив Львівський ун-т. Викладав історію в Луцькому та Ів.-Франківському пед. ін-тах. Вперше арештовано 1965 р., засуджено на 5 років таборів (Мордовія). Написаний у таборі 1967 р. "Репортаж із заповідника ім. Берії" було опубліковано на Заході, він поширювався через самвидав. Другий арешт у 1970 р. Засуджено на 9 років таборів (Мордовія, Володимирська тюрма) і 5 років заслання. Між двома арештами написав гострі публіцистичні праці, памфлети "Мойсей і Датан", "Хроніка опору", "Серед снігів", де підносив обов'язок служіння нац. ідеї, картая нац. індиферентність й відступництво. Ці твори разом з його "Замість останнього слова" на суді, посіли одне з чільних місць серед самвидавівської літератури 60-х років. У квітні 1979 р. його було депортовано у США за міждержавним обміном в'язнями. У США викладав в університетах, виступав з лекціями, займався політ. діяльністю. Нині живе в Україні, викладає у Львівських вузах.

Мороз Раїса (нар. 1938) — укр. правозахисниця, за фахом викладач нім. мови, дружина В.Мороза. Брала участь у передачі на Захід інформації про репресії над інакодумцями, допомагала політв'язням та їхнім родинам. 1979 року емігрувала в Канаду. Працювала як журналістка, на радіостанції "Свобода", в бібліотеці, у різних громадських організаціях. Нині живе у Вінніпезі (Канада).

Навасардян Ашот — вірменський правозахисник, член Національної Об'єднаної партії (НОП) Вірменії. Засуджений 1982 р. разом із Азатом Аршаком. Відбував покарання у кучинському таборі разом із В.С. Після здобуття Вірменією незалежності активно включився у політ. діяльність. Був кандидатом у президенти. Народний депутат Вірменії.

Нечерда Борис (нар. 1949) — поет. Живе в Одесі. Був близький до кола шістдесятників. Автор кількох поет. збірок, зокрема: “Лада”, “Барельєфи”, “Літак у краплі бурштину”.

Овсієнко Василь (нар. 1949) — правозахисник, громадський діяч, за освітою філолог. За участь у протестах проти арештів укр. інакходумців 1972 р. засуджений до 4 років ув'язнення в таборах суворого режиму. Відбував покарання у мордовських таборах разом із В.С. 1978 р. став членом УГГ, у зв'язку з чим проти нього було сфабриковано справу за звинуваченням у вчиненні опору працівникам міліції і 1979 р. засуджено до 3 років таборів. Втретє арештований як “особливо небезпечний рецидивіст” 1981 р. й засуджений до 10 років таборів особливо суворого режиму та 5 років заслання. Відбував покарання в кучинському таборі ВС 389/36, упродовж місяця перебував в одній камері з В.С. Звільнений 1988 р. Нині секретар УРП, співголова Укр. комітету “Гельсінкі-90”, автор публікацій про укр. правозахисників — В.Стуса, О.Тихого, Ю.Литвина, О.Мешко.

Ое Кендзабуро — сучасний японський письменник, лауреат Нобелівської премії 1994 року. В.С. цікавився його творчістю. В листі до батьків від 7-10.12.1975 В.С. аналізує роман “Футбол, 1860”.

Орач Олег (спр. прізвище Комар; нар. 1940) — укр. поет. Товариш В.С., навчався разом з ним на укр. відділенні іст.-філол. ф-ту Сталінського педінституту. Автор низки поет. збірок та книги оповідань, а також поет. творів для дітей (відзначені премією ім. Лесі Українки). Упорядкував книгу спогадів про В.С. “Не відлюбив свою тривогу ранню...” (1993) і збірку поезій В.С. “Під тягарем хреста” (1991).

Орлов Юрій — відомий рос. правозахисник, фізик-теоретик, член-кореспондент АН СРСР. Ще 1957 р. на відкритих зборах Ін-ту фізики АН СРСР виступив з критикою тоталітарної системи. Був змушений покинути Москву, працював у Вірменії. Автор праці “Чи можливий соціалізм нетоталітарного типу”, що поширювалася в самвидаві одночасно з “Економічними монологами” М.Руденка. Член-засновник Московської Гельсінської групи. Ініціатор гелсінського руху в країні. 1977 р. — арешт.: 7 років таборів і 5 — заслання. Нині живе і працює за кордоном.

Осадчий Михайло (1936-1994) — літературознавець, журналіст, письменник, діяч правозахисного руху в Україні. Викладав укр. літературу у Львівському ун-ті. Вперше арештований 1965 р. і засуджений на 2 роки за антирадянську агітацію. Звільнившись 1976 р., бере активну участь в укр. русі Опору. На основі своїх споминів з арешту й слідства написав повість “Більмо”, видану 1971 р. вид-вом “Смолоскип”. У січні 1972 р. арештований вдруге, засуджений до семи років таборів і трьох — заслання. Повернувшись до Львова, активно займався літературною та видавничою діяльністю, видавав журнал “Кафедра”.

Пашко Алена (нар. 1931) — укр. гром. діячка, поетеса, за фахом інженер-грунтознавець. Дружина В.Чорновола. Близька до правозахисного руху в Україні. Голова Союзу українок України. Поетичні збірки: “На перехрестях” (“Сучасність”, 1989), “На вістрі свічки” (“Смолоскип”, 1991), “Вірую” (Київ, 1994).

Пашнін Євген — рос. дисидент, у 1974-75 роках відбував покарання в мордовських таборах одночасно з В.С. За спогадами В.Овсієнка, 1975 р. його було засуджено до тюремного режиму до кінця терміну і відправлено до Володимирської в'язниці. Формальне звинувачення: крадіжка 200 м “пошивного матеріалу”, тобто привласнення котушки ниток у зоні, де він разом з іншими в'язнями шив робочі рукавиці. Активний учасник акцій протесту.

Пенсон Борис (нар. 1946) — художник, правозахисник, діяч сіоністського руху. Учасник відомої літакової втечі євреїв у 1970 р., за що дістав 10 років таборів суворого режиму. Відбував покарання в мордовських таборах разом із В.С. і В.Чорноволом. Брав участь в організації акцій протесту. У співавторстві з В.Чорноволом 1975 р. створив “Хроніку таборових буднів”, де використано й матеріали В.С. (“Хроніку...” вдалося передати на волю, і вона вийшла друком того ж року в Парижі і Єрусалимі, а в Києві побачила світ 1991 року). Нині живе в Ізраїлі.

Плахотнюк Микола (нар. 1936) — лікар-фтізіатр з Києва, учасник руху нац. відродження 60-х років. Арештований 1972 р. За рішенням судово-медичної експертизи поміщений до спецпсихлікарні — спочатку Дніпропетровської, потім Казанської. Останні роки психіатричного ув’язнення добував у Смілі. Вийшов на волю на поч. 80-х. Нині працює лікарем у Києві.

Плющ Леонід (нар. 1939) — математик, активний учасник правозахисного руху, публіцист і літературознавець. 1968 р. його було звільнено з Ін-ту кібернетики АН УРСР, у 1972 р. заарештовано за звинуваченням в антирадянській агітації і пропаганді. За вироком суду, згідно з московськими судово-психіатричними експертизами, Плюща було поміщено до Дніпропетровської спецпсихлікарні. 1976 р. завдяки втручання міжнародної правозахисної наукової громадськості його вдалося визволити з псих’язниці. Разом з родиною емігрував до Франції.

Учасник правозахисного руху на Заході. Член закордонного представництва УГГ. Автор книги “В карнавалі історії”, присвяченій дисидентському рухові в СРСР, монографії “Екзод Тараса Шевченка” (Едмонтон: Канадський ін-т укр. студій, 1986), аналітичних статей про М.Хвильового, В.Барку, П.Тичину, В.Стуса та ін., надрукованих в укр. та франц. часописах і збірниках, документально-аналітичного відеофільму “3 Малоросії в Україну” (1991) та узагальнюючих статей про стан і перспективи укр. культури.

Попадюк Зорян — правозахисник зі Львова. Член підпільного “Укр. нац.-визвольного фронту”. Видавав студентський самвидавівський ж-л “Поступ”. Навесні 1973 р. арештований разом з групою студентів Львівського ун-ту. Засуджений на 7 років таборів і 3 — заслання. Покарання відбував у мордовських таборах разом із В.С.

Попадюк Любомира — викладач нім. мови зі Львова, учасниця правозахисного руху. Мати Зоряна Попадюка.

Попелюх Валентина (нар. 1938) — дружина В.С., інженер за фахом. Працює на Київському механічному заводі ім. Антонова.

Попович Оксана (нар. 1928) — учасниця нац.-визвольного руху в Зах. Україні, правозахисниця. Відбула 10 років ув’язнення за участь в УПА (1944-1954). 1975 р. вдруге заарештована й засуджена до 8 років ув’язнення і 5 років заслання за спроби допомоги політв’язням та розповсюдження праці Ів.Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація”. Інвалід 2-ї групи, її привезли до табору на двох милицях. Відбувала покарання в мордовському таборі ЖХ-385/3 разом з іншими укр. жінками-політв’язнями.

Принцевський Іван — товариш В.С. зі студентських років, викладач укр. літератури в Донецькому ун-ті. Доля його склалася трагічно. Син “ворога народу” постійно відчував особливу увагу репресивних органів. КГБ вдалося схилити його до співпраці. Не витримавши нервового напруження, 1972 р. покінчив життя самогубством (докладніше див.: “Не відлюбив свою тривогу ранню...”, с.24-25).

Пронюк Євген (нар. 1936) — гром. діяч, науковець. Закінчив філософський ф-т КДУ, працював в Ін-ті філософії АН УРСР. Арештований 1972 р. разом з В.Лісовим та В.Овсієнком у зв’язку з їхнім листом-протестом проти хвилі арештів серед укр. діячів. Засуджений до 7 років таборів і 5 — заслання. Покарання відбував у пермських таборах (с. Всесвятське), заслання — в Каракалпакії. 1984 р. повернувся до Києва. Депутат Верховної

Ради України другого скликання, засновник і голова Всеукраїнського товариства політ'язнів та репресованих.

Рагель (справжнє ім'я Рагель Блувштейн; 1890-1931) — єврейська поетеса. Народилася в Росії, жила в Україні, з 1909 р. в Палестині. За освітою агроном. Автор кількох збірок поезій, а також перекладів на іврит поезій А.Ахматової, І.Анненського, П.Верлена, М.Метерлінка.

Радиш Мирослав (1910-1956) — укр. художник. Навчався у Польщі, працював у Львові. Після 2-ї Світової війни в еміграції: Німеччина, США. Виставки в Нью-Йорку, у Філадельфії. Радиш разом з колегами (Я.Гніздовським, Л.Гуцалюком, Ю.Соловієм та ін.) об'єдналися в угруповання модерністичного напрямку. Займався викладацькою роботою, залишив багато учнів.

Рапай-Маркіш Ольга (нар. 1929) — укр. скульпторка. Працює в галузі декор. та монумент.-декор. пластики. Дочка єврейського письменника Переца Маркіша та Зінаїди Йоффе.

Рільке Райнер Марія (1875-1926) — австрійський поет, один з найбільших ліриків у світовій поезії. Відомі його драматичні та прозові твори, щоденники, есе про мистецтво. Осн. поет. збірки: “Книга образів” (1902), “Нові вірші” (1907-8), “Дуїнські елегії” та “Сонети до Орфея” (1923). Один з найулюбленіших Стусових поетів. В.С. почав перекладати Рільке в 60-ті роки, особливо інтенсивно працював над перекладами в роки першого ув'язнення в мордовських таборах. Переклав всі елегії та “Сонети до Орфея” (відомі десятки варіантів перекладів цих сонетів), а також окремі вірші.

Роде Гунар — латвійський дисидент. Відбував покарання одночасно з В.С. у мордовських таборах №17 і №19, потім переведений до Володимирської в'язниці як злісний порушник режиму.

Розумний Петро (нар. 1926) — викладач англ. мови, правозахисник. Живе на Дніпропетровщині. В 60-ті роки зазнавав переслідувань. 1979 р., коли Розумний повертався з відвідин Є.Сверстюка на заслання, його арештували і, знайшовши при обшуку мисливський ніж, засудили за “володіння холодною зброєю” на 3 роки позбавлення волі. Член УГГ, нині у провіді УРП. Політичний та релігійний діяч.

Рокецький Володимир (нар. 1944) — укр. правозахисник. Був робітником, потім вступив до КДУ. Заарештований 1972 р., засуджений за ст. 62. Головне звинувачення — прочитаний біля пам'ятника Шевченкові вірш. Відбував покарання в мордовському таборі №3-5 разом із В.С., у Володимирській в'язниці, на Уралі. Зберіг автографи В.С. (нині цей рукописний зошит — у Відділі рукописів Ін-ту літератури НАН України).

Романюк Василь (о.Василь; 1922-1995) — священник, правозахисник. 1944 р. безпідставно засуджений на 10 років таборів і заслання, після відбуття покарання реабілітований. З 1959 р., після закінчення Богословських курсів в Івано-Франківську, був пастирем у с.Космачі в Галичині. Там його відвідували опозиційно настроєні діячі, зокрема В.Мороз, на оборону якого він згодом виступив. 1972 р. В.Романюка було арештовано й засуджено на 7 років таборів (Мордовія) і 5 — заслання. Член УГГ. Після звільнення — роки пасторського служіння в Канаді, США, Великобританії, у 1984 — нагорода митрою з благословіння Вселенського Патріарха Димитрія І. Постриг на чернецтво з ім'ям Володимир, висвячення на єпископа. Єпископ Ужгородський, згодом архієпископ Білоцерківський, Львівський і Сокальський. З 1993 — Місцєблєуститель Патріаршого Престолу з возведенням у сан митрополита. У жовтні 1993 р. на 2-му Всеукраїнському соборі Укр. Православної Церкви — Київського Патріархату обрано Патріархом Київським і всієї Руси-України. Помер за нез'ясованих обставин.

Рубан Василь (нар. 1942) — письменник і правозахисник. Арештований у вересні 1972 р. Автор програми Укр. ком. партії (“Україна комуністична самотійна”). За постановою Київського облсуду кинутий до Дніпропетровської (згодом до Казанської) спецпсихлікарні.

Вийшов на волю 1978 р. Працював кочегаром, слюсарем, згодом на творчій роботі. Автор збірки поезій “Химера”, автобіографічного роману “По той бік добра”. Лауреат премії ім. Василя Симоненка.

Рубан Петро (нар. 1940) — укр. правозахисник з м. Прилук Черніг. обл. Був засуджений чотири рази: вперше — на 8 років, вдруге за ст. 62 — на 5 років. Втретє засуджений 1976 р. за виготовлення подарунку до 200-річчя США (6 років особливого режиму і 3 — заслання). Вчетверте заарештований на засланні і 1985 р. засуджений на 9 років табору особливого режиму і 4 роки заслання за ст. 70 КК РРФСР. Репресивні органи намагалися використати велике родинне горе Рубанів — параліч 13-річного сина — і запропонували Р. “політичний бізнес”: дружину з сином випустять за кордон за умови покайної заяви, на що Рубан не погодився. 1988 р. його було звільнено, тоді ж емігрував до США. Нині живе у США, підприємець, віце-президент америк. компанії “Метел енд стоун”.

Рубчак Богдан (нар. 1935) — укр. поет і літературознавець. Живе у США. Професор слов’янських мов і літератур в Іллінойському ун-ті в Чикаго. Член Нью-Йоркської групи модерних поетів. Автор кількох поетичних збірок, виданих у США. Дослідник укр. л-ри. Автор глибокої статті про “Тіні забутих предків” М.Коцюбинського та низки літ. есе і статей, зокрема про творчість поетів діаспори. Разом з Б.Бойчуком видав двотомну поет. антологію “Координати” (1969), разом із Св.Гординським — повну збірку творів Б.-І. Антонича (1967). Написав статтю про творчість В.С. 1991 р. в Києві видано збірку поезій Б.Рубчака “Крило Ікарове”.

Руденко Микола (нар. 1920) — укр. письменник і правозахисник. Свого часу був політруком у спецвійськах МВС. Упродовж 1947-50 рр. головний редактор ж-лу “Дніпро” і секретар парторганізації СПУ. В 60-70-х роках звертався з листами до ЦК КПУ з критикою ортодоксального марксизму, за допомогою самвидаву поширювалася і набула розголосу його праця “Економічні монолози” з критикою економічної теорії Маркса. 1975 р. Руденка було виключено з партії та СПУ. Зачинатель гельсінського руху в Україні, засновник і голова УГГ. Арештований 1977 р. і засуджений до 7 років таборів суворого режиму та 5 — заслання. Після відбуття покарання 1987 р. емігрував до США. Автор романів “Вітер в обличчя”, “Остання шабля”, “Орлова балка”, кількох збірок поезій, виданих в основному за кордоном. 1990 р. повернувся на батьківщину й відтоді живе у Києві.

Садунайте Нійоле (нар. 1942) — діячка литовського правозахисного руху. Видавець самвидавівської “Хроніки Литовської католицької церкви”, що відіграла помітну роль в нац.-дем. відродженні Литви. За поширення “Хроніки” 1974 р. її було засуджено на 3 роки таборів і 3 роки заслання. Її промова на суді стала широко відома в Литві, Нійоле шанували як народну героїню. Повернувшись із заслання, жила в Литві на нелегальному становищі і продовжувала брати активну участь у католицькому правозахисному русі. Листувалася з В.С., Н.Світличною та ін. укр. політв’язнями, організовувала допомогу їм.

Сакидон Сидір (1896-1974) — відомий укр. перекладач. Переклав на укр. мову твори Гофмана, “Кола Брюньона” Р.Ролана, “Тіля Уленшпігеля” Ш.де Костера, “Вільгельма Мейстера” Гете (переклади віршованих текстів у цьому творі належать В.С.).

Сартаков Петро — рос. дисидент, робітник. У 1974-77 роках перебував у мордовському таборі ЖХ 385/19 (сел. Лісне) одночасно з В.С. Людина літня, хвора, проте був активним учасником акцій протесту проти свавілля таборової адміністрації.

Саченко Михайло (нар. 1951) — сучасний укр. поет і кінорежисер. Як поет близький до “київської школи”. Автор низки хронікально-документальних фільмів і сценаріїв, збірки поезій “Останнє вогнище” (1988).

Сверстюк Євген (нар. 1928) — відомий укр. критик і публіцист, діяч нац.-релігійного відродження, поет. За освітою — психолог. Товариш В.С. Автор гострих літ.-критичних есе, публіцистичних і культурологічних творів, які друкувалися в пресі, поширювалися в 60-х роках через самвидав (“Собор у риштованні”, “Іван Котляревський сміється”) і значною

мірою визначали розвиток тогочасної укр. суспільної думки. 1972 р. його було арештовано й засуджено за антирадянську діяльність на 7 років таборів і 5 — заслання. Покарання відбував у пермських таборах, заслання — в Бурятії. Повернувшись на Батьківщину, активно працює як культурний і релігійний діяч на ниві розбудови укр. державності і нац. відродження.

Світлична Леоніда (нар. 1924) — дружина Ів.Світличного, за фахом — інженер-будівельник. Помічниця й сподвижниця чоловіка. Була координатором фінансової допомоги родинам політв'язнів з Фонду Солженіцина у першій половині 70-х років. Близький друг В.С.

Світлична Надія (нар. 1936) — відома укр. правозахисниця й культурна діячка, сестра Івана Світличного. Філолог за фахом. Була дуже активна в колі шістдесятників, допомагала братові в організації та поширенні самвидаву. Арештована у квітні 1972 р., засуджена на 4 роки позбавлення волі. Відбувала покарання в мордовському таборі жінок-політв'язнів ЖХ 385/3-4. Повернувшись до Києва, була близька до УГГ. 1978 р. її депортовано до США в рамках обміну в'язнями. У США належала до закордонного представництва УГГ, провадила активну правозахисну діяльність. Працюючи на радіостанції "Свобода", зробила дуже багато для того, щоб повідомляти світові про репресії в СРСР щодо укр. патріотів, про утиски демократії і свободи слова. Вела активну видавничу діяльність, публікуючи твори, які не могли побачити світ в Україні. Зокрема, підготувала до друку з переданих їй В.С. рукописних текстів перше видання „Палімпсестів“ (вид-во "Сучасність", 1986). Лауреат премії ім. Василя Стуса і Державної премії України ім.Т.Шевченка.

Світличний Іван (1929-1992) — відомий укр. літератор і правозахисник, один з чільних діячів укр. шістдесятництва. Друг і побратим В.С. Автор гострих критико-публіцистичних статей, які багато в чому визначали духовний клімат укр. ренесансу 60-х років. Відомий перекладач, передусім франц. поезії (Беранже, Бодлера та ін.). Друг і порадник цілої генерації укр. митців (В.Симоненка, Ів.Драча, А.Горської, Іг.Калинця і багатьох ін.). Вперше арештований 1965 р., але через 8 місяців його випустили за браком доказів. Другий арешт — 1972 р. Засуджено на 7 років таборів і 5 — заслання. Покарання відбував у пермських таборах, заслання — в гірському Алтаї. 1981 р. внаслідок тяжкого інсульту став інвалідом. Прожив ще 11 років, але повернутися до нормальної творчої праці вже не зміг. 1977 р. у вид-ві "Сучасність" побачили світ його "Тратовані сонети". В Україні вийшли дві збірки його творів: "Серце для куль і для рим" (1991) і "У мене — тільки слово" (1994). Лауреат премії ім. Василя Стуса і Державної премії України ім.Т.Шевченка.

Селезненко Леонід (1934-1993) — хімік, товариш В.С. з часів аспірантури. Досить близький до В.С. і кола його друзів. Арештований 1972 р. одночасно з В.С., не витримав випробування і виступив з покайною заявою, в якій засуджував діяльність В.С. і його однодумців.

Сеник Ірина (нар. 1926) — діячка укр. нац.-дем. руху, поетеса, художниця. За фахом — медсестра. Відбула 10 років ув'язнення (1944-1955) за зв'язок з нац.-визвольною боротьбою в Західній Україні. Вдруге арештована в Ів.-Франківську 1972 р., засуджена на 6 років таборів і 3 — заслання. Покарання відбувала в жіночій зоні ЖХ 385/3-4 в Мордовії разом з Н.Світличною, Ір.Калинець, С.Шабатурою. Її вишивки, зокрема вишукані вишивані ікони, підтримували дух політв'язнів. За кордоном і в Україні побачили світ її самобутні збірки поезій, зокрема "Сувій полотна", оздоблені авторськими вишивками й малюнками. В Канаді 1992 р. видано збірку поезій І.Сеник "Біла айстра любови" разом із зображеннями вишивок та моделями використання їх у сучасному жіночому вбранні.

Сергієнко Олесь (нар. 1932) — укр. правозахисник. Син О.Мешко. Виключений з медінституту. Брав участь в укр. русі Опору, підписував листи протесту, організовував літ. вечори. 1970 р. виголосив гостру промову на похороні А.Горської. Арештований 1972 р.: сім років таборів (Кучино) і три — заслання (Хабаровський край). Сусп.-політ. діяч.

Синиця Григорій (нар. 1908) — укр. художник, учень М.Бойчука, засновник школи укр. колоризму. Лауреат Державної премії України ім.Т.Шевченка.

Синякова Марія (1890-1984) — художниця-авангардистка, представниця укр. неопримітивізму. Близька до Бурлюка, Малевича, Екстер. Сповідувала яскраві насичені кольори, вважала, що колір в живописі — поезія для художника.

Скрипка Василь (нар. 1930) — фольклорист, колега В.С. по аспірантурі. Наук. працівник Ін-ту фольклору і мистецтвознавства ім. М.Рильського АН України. Звільнений з роботи 1972 р. внаслідок репресій проти укр. інакодумців. Нині викладач Криворізького педінституту.

Скуратівський Вадим (нар. 1941) — відомий укр. літературознавець і культуролог широкого діапазону.

Смагитель Вадим — музикант і композитор з кола шістдесятників. Автор музики пісень на слова М.Воробйова, займався сучасним аранжуванням укр. нар. пісень. Нині живе у США.

Снегірьов Гелій (1927-1978) — письменник, кінематографіст, правозахисник. Автор кількох книжок прози, нарисів, кіносценаріїв, режисер-постановник хронікально-документальних фільмів. 1966 р. в ж-лі “Новый мир” було опубліковано його повість “Народи мені три сини”. В 70-ті роки перейшов у відкриту опозицію до режиму, критикував антидемократичну репресивну політику держави. Працював над “лірико-публіцистичною” розвідкою “Набої для розстрілу” (“Ненько моя, ненько”), де на основі аналізу офіційних документів і спогадів очевидців викривав фальсифікаторський характер процесу над СВУ. 1977 р. Снегірьова арештували. Тримав голодівку протесту, після примусового годування загострилися його тяжкі недуги. Майже сліпого, розбитого паралічем, його змусили підписати “зречення” від своїх єретичних поглядів, опубліковане згодом у “Радянській Україні”. Після цього Снегірьова перевели з тюремної камери до лікарні, де він через кілька місяців помер. Перед смертю знайшов у собі сили укласти нотатки, в яких описав усе, що пережив у слідчому ізоляторі.

Солдатов Сергій — інженер з Таллінна, член підпільної організації “Естонський демократичний рух”. Арештований 1975 р. Відбував покарання в мордовських таборах разом із В.С. За зовнішню схожість з толстовським героєм П’єром Безуховим В.С. називав його П’єром.

Соловій Юрій — маляр, теоретик і критик мистецтва, людина новаторського світосприймання зі сміливими ідеями та проектами. Живе й працює у США.

Спендер Стівен — англ. поет з Лондона, з “оксфордської групи” поетів. Модерніст, антифашист, фрейдист. Редагував ж-л “Encounter”, орган Конгресу на захист свободи культури. Від імені ПЕН-клубу писав листи В.С. на заслання.

Старосольський Любомир — укр. політв’язень. Іще десятикласником 9 травня 1972 р. вивісив у Самборі синьо-жовтий прапор. Його було виключено з школи, а коли йому виповнилося 18 років, засуджено на 2 роки за ст. 62. Покарання відбував у таборі ЖХ 385/19.

Стешенко Ірина (1898-1987) — укр. театральна діячка і перекладачка, з родини Старицьких. Переклала на укр. мову твори Шекспіра, Мольєра, Марка Твена, Гольдони та ін. Оселя І.Стешенко в 60-ті роки був одним з важливих неформальних осередків спілкування молодой мистецької інтелігенції Києва.

Стрільців Василь (нар. 1929) — учитель, правозахисник. Відбув 10 років ув’язнення за зв’язок з УПА (1944-54). Член УГГ. Засуджений 1979 р. в м. Долині Івано-Франківської області на 2 роки ув’язнення.

Строката Ніна (нар. 1926) — укр. правозахисниця, за фахом мікробіолог. Дружина С.Караванського. Арештована 1971 р. Було організовано громадський комітет захисту Н.Строкатої, до якого увійшов В.С. Засуджена на 4 роки таборів, відбула їх у жіночій зоні ЖХ 385/3-4. Після звільнення оселилася в Тарусі Калузької обл., куди після закінчення

терміну прибув і її чоловік. В.С. відвідав їх, повернувшись із заслання в 1979 р. Член-засновник УГГ. Нині разом з чоловіком живе у США.

Стус (Сінківська) Ілина Яківна (1902-1994) — мати Василя Стуса. Народилась 5 червня 1902 року. Її маму виховувала попадя, бо батько (дід Ілини) був п'яницею. Тато Ілини, Сінківський Якуб Трохимович, поляк, з дитинства чумакував і мав трохи землі. Пізніше був писарем і на зароблені на цій посаді гроші купив сільську крамничку. Родина вважалася більш-менш заможною. Ілина Стус мала чотирьох дітей: старша — Ірина — померла від менінгіту, вже у Донецьку; син Іван — 1944 року, поспішаючи на поле, де Ілина працювала з малим Васильком, загинув від вибуху міни; Марія — працювала вчителем математики в донецьких школах, нині пенсіонерка; найменшим сином Ілини був Василь Стус. За спогадами поета, над його колискою мати часто наспівувала молитви та українські пісні, в тому числі на слова Шевченка.

Стус Семен Дем'янович (1893-1978) — батько Василя Стуса. Народився 1 вересня 1893 року в бідній селянській родині на Вінничині. Його мама була полькою, померла, коли Семенові було сім років. Служив у царській армії. Під час першої світової війни потрапив у полон і певний час працював на німецьких заводах: відтоді завжди ставився до німців з великою повагою. В 1920 році одружився з Ілиною Сінківською. В тридцятих роках, рятуючись від арешту, залишив с.Рахнівку Гайсинського району і завербувався робітником на хімзавод м.Сталіно (сучасний Донецьк), куди вся родина перебралась 1939 року. Там і проживав до кінця життя. В Сталіно жили бідно, свою хату — з саману — поставили після війни, коли, за словами Василя Стуса, “помирав тато, з голоду спухлий”. 1978 року, на засланні у Магаданській області, Василь Стус змушений був оголосити голодівку протесту, аби йому дали дозвіл відвідати умираючого батька.

Суперфінн Габріель — історик і філолог зі всесвітньо відомого “філологічного гнізда” в Тарту. Правозахисник, один з таємних учених помічників О.Солженіцина. Арештований 1973 р. у зв'язку з передачею за кордон щоденників Ед. Кузнецова. Нині живе у Німеччині.

Сусленський Яків (нар. 1929) — громадський діяч, правозахисник. Засуджений у зв'язку із т.зв. справою “самольотчиків” — спробою викрадення євреями літака для втечі в Ізраїль 1970 р. Відбував строк у мордовських таборах разом із В.С. Нині живе в Ізраїлі, голова т-ва “Україна — Ізраїль”.

Танюк Лесь (нар. 1938) — режисер, театральний і громадський діяч. Організатор і перший голова Клубу творчої молоді “Сучасник” у Києві в 60-х роках. Йому належали перші спроби відродження творчої спадщини Л.Курбаса, М.Куліша. Переслідуваний за новаторську діяльність і нац.-дем. переконання, був змушений в середині 60-х років покинути Київ. Довгий час жив у Москві, працював режисером у Центральному дитячому театрі, у МХАТі й театрі ім. Станіславського. З початком перебудови повернувся до Києва і поринув в активну громадську діяльність. Народний депутат України, голова Товариства “Меморіал” ім. В.Стуса, голова Спілки театральних діячів України.

Тарнавський Юрій (нар. 1934) — укр. письменник і перекладач, за фахом лінгвіст. Живе у США. Член-засновник Нью-Йоркської групи поетів. Автор кількох збірок поезій, повістей, наукових праць з лінгвістики й автоматизації перекладу. Перекладає твори іспанських та англійських поетів і драматургів (зокрема Беккета, Гарсія Лорки).

Тихий Олекса (1927-1984) — укр. правозахисник. Нар. на Донеччині, закінчив філос. ф-т Московського ун-ту. 1956 р. за протест проти рад. інтервенції в Угорщині арештований і засуджений на 7 років таборів і 5 — позбавлення громадських прав. Автор публіцистичних статей про становище укр. мови, порушення прав людини. Один з членів-засновників УГГ. В лютому 1977 р. арештований вдруге, у червні того ж року його судили в Дружківці на Донеччині разом з Миколою Руденком і засудили до 10 років позбавлення волі в каторжному таборі і 5 — заслання. Покарання відбував у тому ж кучинському таборі ВС

389/36, що й В.С. Помер у в'язничній лікарні. 19 листопада 1989 р. відбулося перепоховання останків О.Тихого та його побратимів В.Стуса і Ю.Литвина на Байковому цвинтарі у Києві.

Франко Зиновія (1925-1991) — онука Івана Франка, мовознавець. У 60-х роках близька до опозиційного нац.-дем. руху. Після арештів 1972 року виступала з покайнними заявами.

Фромм Еріх (1900-1980) — нім. і амер. філософ, психолог і соціолог, представник Франкфуртської школи. Один із засновників неофрейдизму.

Хаустов Віктор — рос. правозахисник. Вперше арештований 1967 р. разом з Вол. Буковським за організацію демонстрації проти політичних арештів і засуджений до трьох років позбавлення волі. Вдруге арештований 1973 р. разом з Г.Суперфінном у справі про передачу за кордон щоденників Ед. Кузнєцова.

Хейфец Михайло (нар. 1934) — лєнінградський історик і філолог. Працював учителем історії та рос. літератури. Займався літ. працею, друкувався в журналах “Звезда”, “Нева”, “Вопросы литературы”. 1974 р. його було заарештовано й засуджено до чотирьох років таборів і двох — заслання за написання передмови до самвидавівської збірки поезій Й.Бродського. Строк відбував у Мордовії разом з В.С., заслання — у Казахстані. 1980 р. його було депортовано до Ізраїлю. На основі своїх табірних вражень написав книги “Место и время” (Париж, 1978), “Українські силуети” (“Сучасність”, 1984), де чільне місце відведено В.С. Розділ про В.С. — “В українській поезії тепер більшого немає” — чи не найдокладніший і найзмістовніший серед спогадів про поета. Друкувався у журналах “Континент”, “Посев”, “Сучасність”, “22” та ін. Нині живе і працює в Єрусалимі. Активний член т-ва “Україна — Ізраїль”.

Холодний Микола (нар. 1939) — поет, учасник нац.-дем. руху в Україні 60-х років. Його гостре, сатирично-публіцистичне поетичне слово, поширюване самвидавом, було дуже популярне серед опозиційно настроєних верств. 1972 року арештований і випущений після покайної статті (“На терези совісті”, газета “Літературна Україна” від 7.07.1972). Нині виступає як літ. критик і публіцист. Автор поетичних збірок “Крик з могили” (Балтимор — Торонто, 1969), “Дорога до матері” (Київ, 1993).

Целян Пауль (1920-1970) — австро-нім. поет (нар. у Чернівцях). Був інтернований нацистами в роки 2-ї світової війни. Жив у Парижі. Автор кількох поет. збірок, зокрема “Пам’ять і забуття” (1952), “Зміна дихання” (1967). Один з найбільш глибинних ліриків у сучасній поезії. Культивував символізм і сюрреалізм, герметичність вірша. Його поет. слово вражає чистотою інтонації і правдою ліричного вираження. В.С. перекладав вірші Целяна.

Чинченко Іван (1905-1988) — громадський діяч, священник. Народився на Кіровоградщині. Викладав у Глухівському с/г ін-ті, був директором Львівської ветеринарної академії. В 1941 р. міністр сільського господарства в уряді Ярослава Стецька. Після 2-ї світової війни емігрував до Канади. Став священником, виступав як публіцист, організовував матеріальну й моральну підтримку укр. політв’язнів, всіляко допомагав укр. правозахисникам, які емігрували до США та Канади.

Чорновіл В’ячеслав (нар. 1937 на Київщині) — журналіст, політ. діяч. Організатор протесту проти політ. репресій, порушення прав людини. Автор і організатор самвидаву. Вперше арештований 1967 р., засуджений на 3 роки за “наклепницьку діяльність”, а конкретно — за розповсюдження “Репортажу із заповідника ім. Берії” В.Мороза та за книгу “Лихо з розуму. Потрети українських політв’язнів”. Видавав нелегальний журнал “Український вісник”. 1972 р. арештований вдруге (7 років таборів і 5 — заслання). Покарання відбував у мордовських таборах разом із В.С. Заслання — в Якутії. Організатор боротьби за статус політв’язня. Наприкінці терміну заслання проти Чорновола сфабриковано брудну кримінальну справу — буцімто за згвалтування.

Повернувшись із заслання, активно включився у боротьбу за демократизацію суспільства, за незалежність України. Відновив випуск “Укр. вісника”, очолив Українську

Гельсінську спілку. Був головою Львівської обл. Ради народних депутатів, кандидатом у президенти України. Депутат Верховної Ради України другого скликання. Співголова, а згодом голова Народного Руху України. Голова фракції Руху в Укр. парламенті.

Шабатура Стефанія (нар. 1938) — львівська мисткиня, авторка gobеленів, активна учасниця нац.-дем. руху в Україні. Арештована 1972 р., засуджена на п'ять років таборів і три — заслання. Покарання відбувала у мордовській жіночій зоні разом з іншими укр. жінками-політв'язнями, заслання — в Курганській обл. Нині живе у Львові, активна в розбудові культурно-релігійного життя в Україні. Голова Марійського братства.

Шакіров Бабур — узбецький дисидент, чи не єдиний “антирадянщик” із Середньої Азії у політтаборах Мордовії та Уралу. 1975 р. повернувся в зону ЖХ 385/19 з Володимирської в'язниці. Активний учасник акцій протесту.

Шелест Юлій (нар. 1937) — журналіст, мистецтвознавець, перекладач. Колега й товариш В.С. з аспірантських часів. Працював в Інституті мистецтвознавства, фольклору й етнографії ім. М.Рильського АН УРСР. Арештований у січні 1972 р. одночасно з В.С., засуджений на 2 роки таборів, частину строку відбував “на хімії” в Казахстані (Екібастуз), звідти писав листи до В.С. Вдруге арештований 1974 р. і засуджений за ст. 181 КК УРСР (“наклепницька діяльність”). Відбував покарання у Вінницькій обл. Повернувся 1978 р. Займається журналістською діяльністю.

Шинкарук Трохим — укр. політв'язень. Відбував покарання в таборі особливого режиму в с. Соснівці (Мордовія). За спогадами В.Овсієнка, В.С. зустрічався з Ш. у лікарні в Барашево. Шинкарук читав свій вірш, який В.С. дуже сподобався. Пізніше Ш. спровокували на якусь справу кримінального характеру, судили й розстріляли.

Шумук Данило (нар. 1914) — відомий діяч укр. нац.-визвольного руху, “вічний політв'язень” різних режимів. До 1939 р. настроєний прорадянськи, був комсомольцем, перебував у польських та нім. тюрмах. Під час 2-ї світової війни вступив до ОУН, за що й був згодом засуджений. Загалом відбув 41 рік ув'язнення (1935-39, 1945-49, 1957-67, 1972-87), останні 5 — заслання. Після звільнення емігрував до Канади.

Шухевич Юрій (нар. 1934) — син головнокомандувача УПА Романа Шухевича. Вперше арештований 15-річним хлопцем за зв'язок з націоналістичним підпіллям. Зазнав ще двох арештів: табори, тюрми у Володимирі й Чистополі. Загалом відбув 35 років ув'язнення (1948-58, 1958-68, 1972-87), останні п'ять років — заслання. В місцях позбавлення волі втратив зір. Заслання відбував у Томській обл. в будинку інвалідів. В Україну повернувся 1989 р., активно включився у нац.-визвольний рух. Був головою Укр. Міжпартійної (згодом Укр. Національної) Асамблеї.

Яновська Олена — дочка відомого київського лікаря, добра знайома родини Стусів, Світличних та ін. правозахисників. Працюючи в Київському ін-ті клінічної та експериментальної хірургії, допомагала друзям, зокрема В.С., в організації медичних консультацій, добуванні ліків.

ЕПІСТОЛЯРНА ТВОРЧІСТЬ ВАСИЛЯ СТУСА

У духовній скарбниці людства епістолярній спадщині митців належить особливе місце. Вона різниться за обсягом, інформативною цінністю, психологічною наповненістю, емоційною напругою, творчим потенціалом — залежно від часу і національної традиції, обставин життя і психічного типу людини, від характеру адресата.

...Панорама художнього світу і творчих шукань митця в листах-оповідях Ван-Гога до брата Тео. Творча майстерня великого романіста — листи Флобера до Луїзи Коле. Зліпок епохи, світського й літературного середовища, у філігранних подробицях і влучних характеристиках, за дивовижної легкості стилю і жвавості сприймання — листи Пушкіна до

дружини й друзів. “Добротні” нариси літературного й політичного середовища з портретами його персонажів — Франкові листи. Діалог споріднених, хай і емансипованих, але таких жіночих і жіночних душ, — листування Лесі Українки й Ольги Кобилянської. Неоціненні свідчення поетичної “роботи душі”, психології поетичної творчості, примхливого мерехтіння творчої уяви, асоціативного лету думки — листи Рільке, Блока, Пастернака. Непересічний художньо-психологічний феномен — епістолярний доробок Стефаніка як продовження, як alter ego його художньої творчості...

Все це різні прояви — неповторні *sui generis* — епістолярної класики. Та в комплексі, як явище, усі вони становлять воістину неоцінений для розуміння епохи, людини, мистецтва матеріал, об’єктивний у всій своїй суб’єктивності, навіть подекуди “сповідальності”, зумовлений історично і психологічно. Тут і життєва позиція письменника, його погляд на світ, картина його середовища, свідомо — і підсвідомо! — самооцінка. Своєрідний автопортрет письменника — не завжди виразний і закінчений, іноді розмитий, іноді тільки шкіц, штрихи до портрету. Що ж до листів Василя Стуса, то тут маємо класичний приклад такого епістолярного “автопортрета зі свічкою”. Недарма в заголовку цієї післямови вжито слово “творчість”. Справді, листи Стуса несуть у собі потужний творчий заряд, свідчать про колосальний творчий потенціал.

Листи до друзів і знайомих у переважній більшості, а до рідних — усі — написано у неволі, в умовах “вертикальної труни”, “ампутованого існування” (його вислови). І були вони для поета єдиним вікном у світ. Звідси й повнота самовираження. Це і щоденник, і творча робітня — єдина можливість не втратити, зберегти, донести до людей оригінальну поезію, переклади і спогади, свою філософію буття і відданість Долі, свій погляд з відстані на “рідну чужину”. Зрештою, спроба “заочного” виховання сина, відірваного від нього п’ятирічним малюком.

Цим і зумовлена надзвичайна інтелектуальна й емоційна насиченість листів Стуса, повнота переливання в них свого “я” (за цими ознаками хочеться порівняти їх, на тлі ще неоціненої належним чином української епістолярної спадщини, з листами іншого Василя — Стефаніка). І ще одне вчувається у Стусових епістолярних есе — підсвідоме чи й свідоме (гадаю, що свідоме — листи свідчать про усвідомлення поетом свого місця і своєї ролі в літературній та суспільно-політичній перспективі України) прагнення через ґрати й цензуру, всупереч численним табу і зашморгам, не обмежуючись вимушеними щоденними реакціями на утиски й знущання, звернутися до майбутнього “спокійного”, не обтяженого політичною кон’юнктурою “неквапливого” читача, щоб донести до нього свої думки про велике, вічне й неминуще. Навіть подекуди ігноруючи рівень можливостей і запити конкретного адресата (особливо це відчутно в листах до батьків), звертаючись мовби через його голову. Чи не до нас?

Отже, листи як унікальне знаряддя — як щоденник, збірка творів, як рупор... Чи поєднуються ці функції в єдину органічну цілісність, в єдиний феномен? У Стусовому випадку — так.

До речі, Стус мав спеціальний смак до епістолярної літератури, цінував її, використовував як матеріал для роздумів. С.Кириченко у своїх спогадах згадує, що в аспірантські часи він захоплювався листами Флобера і радив своїм колегам-філологам читати їх, вважаючи, що така література дає для розуміння специфіки і секретів художньої творчості незрівнянно більше, ніж теоретична літературознавча схоластика. У бібліотеці Інституту літератури є 5-томове російське видання Флобера кінця 50-х років, п’ятий том якого — “Листи”, очевидно, відкрив для себе аспірант Стус. Пізніше, вже з табору, він, намагаючись спрямовувати й формувати лектуру сина, радить йому звернути увагу на листи Флобера.

Знаходимо у Стуса принагідні зауваження про листування Лесі Українки — на його основі він вимальовує для себе образ і характер Лесі як поета і людини. У двох дуже великих

за обсягом листів до дружини з каторжного табору влітку 1981 року розмірковує з приводу книги листів Пушкіна, яка трапила йому до рук. Тут і характер епохи, і спостереження над психологією людей пушкінської доби, й оцінка тогочасної літератури, і неминучі алюзії до дня сьогоднішнього.

Біографічна цінність Стусових листів незаперечна. Зокрема листів ранніх до друзів юності — А.Лазоренка, В.Дідківського. Ці листи, особливо до В.Дідківського, є, власне, єдиним джерелом (якщо не рахувати деяких творів) відомостей про армійські роки поета. Загалом, цей епістолярний масив цінний тим, що обіймає вельми значний відрізок часу (1959-1978).

Серед адресатів Стуса — його друзі зі студентських часів (В.Захарченко, О.Орач), побратими-шістдесятники, в'язні сумління (І.Світличний, Є.Сверстюк, О.Заливаха, В.Чорновіл, Б.Горинь, Ю.Бадзьо, Надія Світлична та ін.), колеги-літературознавці й перекладачі. Іноді адресат опосередкований: так, у листах до батьків і дружини окремими яскравими вкрапленнями — звернення до друзів і колег. Надзвичайно цікава сторінка — листування з приводу перекладів “Сонетів до Орфея” Рільке. Стус надсилав ці переклади в листах до дружини, вона віддавала їх на рецензію Гр.Кочурові та Ю.Бадзьові, ті висловлювали свої зауваження (у Відділі рукописів Інституту літератури зберігаються розлогі роздуми-зауваження Ю.Бадзя і кілька великих рецензій Гр.Кочура на окремі переклади, переписаних рукою Л.Світличної), дружина надсилала їх Стусові, він у дальших листах пропонував нові варіанти, полемізував зі своїми рецензентами... Такий собі нормальний творчий діалог, коли демонстративно не зважається на умови ґратованої дійсності, діалог, що відбувається у вищих сферах духу, для якого не існує зон і огорож з колючого дроту.

Однак біографічно-інформативним пластом далеко не вичерпується цінність Стусових листів. Навіть можна сказати, що не в цьому полягає основна цінність їх. Передусім, це “біографія душі” непересічної людської особистості в екстремальних умовах. Сприймаючи життя як “екзистенційне тривання на своїй межі”, в листах до дружини (8.07.76) так визначив свій головний мотив: “...людська душа перед вічністю високого неба, фізичні й духовні борсання в неокрайому морі щоденності, тортури висамітнілого очужилого духу”. Саме в цьому вбачається мені ключ до розуміння епістолярної творчості Стуса.

Абсолютно не схильний до егоцентризму, фразерства й переоцінки власного “я”, Стус водночас знає собі ціну, усвідомлює значення і сенс свого чину на тлі історичному, серед інших дійових осіб українського Опоу. Екзистенційна самооцінка — чітка й однозначна. Бачив свою “дорогу долі” і благословляв її сваволлю... “Головне — я в дорозі. І — на своїй дорозі. А решта — то не так важливо” (до дружини, 15.11.82; підкреслення моє — М.К.); “Головне — аби не втрачалася перспектива шляху — пройденого і того, що стелиться попереду” (до батьків, 12.09.76). Тут не соромиться високих слів. У його життєвому контексті вони не стають фразою, не відгонять риторикою. Постійний лейтмотив у листах до дружини, коли йдеться про сина, ще малого, — прохання, навіть вимога пояснити йому ситуацію так, щоб син знав правду, не соромився батька, а, навпаки, пишався ним. Співчував дружині, розуміючи, що в умовах “великої зони” (так називали між собою в'язні світ, що лишився поза ґратами) визначитися так чітко й однозначно, як у таборі, неможливо, неминучі великі й малі компроміси, недомовки. Не вимагав від дружини героїчних супервчинків, не кликав її на барикади, але щодо цієї своєї вимоги був послідовний і наполегливий.

Вписував себе в історію — переконано, зі спокійною гідністю. Посилаючись на листи Чернишевського до дружини з в'язниці, підкреслює, що вони з дружиною також “належать історії”.

“Думаю, що наше з Тобою життя теж стало часточкою історії нашого народу. Пишаймося тим, що Бог поклав на нас цей хрест — і несімо його гідно. Бог просто забрав у

нас будні, а залишив — свято. Свято високого болю, почесного тягара, врочистість розлуки й празникові миті зустрічей. А буднів у нас (двох) — нема, слава Богу“ (до дружини, 20.12.77).

“Мої згадки про історію — правдиві. То пусте — хто її пише. А вона залишить нас із Тобою — в своєму тексті. Бо ми є добро, а вони — труха і гниль. І в цьому — найбільша стаття нашого оптимізму“ (до дружини, [березень-квітень 78]).

Сповідував високий ідеалізм. Саме тут — джерело вітальної сили, запорука “пряmostояння“, ґрунт тієї — немовби ірраціональної — віри в історичну справедливість: “...за мною справедливість, за мною час“ (до батьків, 4.03.73); “Коли я вірю, то тільки в те, що бандити будуть покарані, а доброти — хай і по смерті — восторжествують. Іншої віри мені не треба“ (до дружини, 15.10.73).

Що ж, це й тримає на землі праведні душі і, що найдивніше, такі прогнози, хай і не абсолютно, а таки справджуються — всім вітрам наперекір...

Листи дають змогу простежити шляхи й способи екзистенційного утвердження, виборювання формули самопорятунку, позиції, що її сам назвав (у листі до М.Плахотнюка) “пряmostоянням“. Що допомагало йому, незважаючи ні на що, зберегти цю поставу? Постійно і свідомо шукав для цього точку опори. З листів до дружини: “Я обираю між Сцїллою і Харібдою, мій вибір — межі смертями. І я обиратиму за принципом гідності, за критерієм честі“ (25.02.75); “Не думай, що я навіснію. Ні. Мені просто хочеться мати збережене почуття гідності. Людської гідності“ (3.03.78).

У тих умовах, в яких жив і які намагався здолати, це вперте і, здавалося б, таке природне прагнення зберегти людську гідність подекуди виходило за грань можливого. І у специфічному табірному контексті, справді, могло видатися “навісінням“. Взяти хоча б факт відмови від побачення в каторжному таборі 1984 року, коли не зміг піти на те, щоб задовольнити принизливі вимоги своїх тюремників, і дружина з сином мусили повертатися назад за тисячі кілометрів, так і не побачивши чоловіка і батька. Що це: неадекватна реакція чи, навпаки, здоровий інстинкт морального самозбереження?!

Постійно звучить у листах мотив перегляду меж можливого: “поза межами теж, я б сказав, достобіса цікавого“ (до Є.Сверстюка, 17.08.77), долання звичних бар’єрів: “Триматися на тому, що все — стерпне. Навіть смерть із-за рогу“ (до дружини, 30.11.78); “...вже навчився пізнавати переваги кожного стану: добре, коли краще, але незле, коли й трохи гірше. Бо трохи гірше, а трохи краще — то майже одне й те саме“ (до батьків, 12.09.76). “Такий оптимізм антисвіту мене й тримає на хорих ногах — рівно тримає“ (до дружини, 2.03.79).

Ця настроєність вчувається і у поезії періоду “Палімпсестів“:

Не здайся — веснам. Легше — зимам
не здатися. — Не здайся весні.
Спасенної тримайся криги,
пречистої тримайся туги,
шаленої тримайся муки
і так існує, бо це — життя.

Паралель з листа до дружини (29.09.77): “Мені легше — взимі, без коротких літніх ілюзій — тепла і зелені“. “Я нібито залізний, бо інакше мені просто не можна (до сина, 9.02.81); “емоції наші — лише розмиті речі, речі хай не розминаються, а емоції хай ховаються в них, як собака в буди. Тоді легше переносити і спеку, і мороз“ (до дружини, 2.12.76). Відгороджується від близьких рятівною ширмою гіркої іронії, за якою стільки болю: “Оце пишу, — а за вікном сніг паде. Біла сопка в снігу, і нема пса, щоб гавкнув з досади. Все добре, але немає пса. Нікому гавкати. Оце й прикро“ (до сина, 1.06.77).

Вже у ранніх літературно-критичних працях (статті про В.Симоненка та В.Свідзінського, передмова до самвидавівської збірки В.Кордуна “Тихий майстер дитячих іграшок”), осмислюючи сутність і сенс поезії, визначав позицію ліричного поета як “навпроти себе”, “опроти самого себе”. Це дає простір самоаналізу, самоусвідомлення, уможливорює “самособоюнаповнення” (Стусів термін). В листах ця позиція обґрунтовується, обстоюється не лише як кредо поета-лірика, а й як формула самозбереження людини в екстремальній ситуації: “Потойбік — ось концентр відчуття і постійний ракурс” (до дружини й сина, 15.02.73); “бути чистим глядачем себе — справжньої людини” (до батьків, 14.03.75).

Поглянути на себе збоку, побачити себе і те, що точиться навколо, як об’єктивну реальність, як ланку в буттєвому ланцюгу. Стати немовби вільним від себе, щоб пізнати себе: “...постати із самим собою поруч, як дві силуетки (бо без цього силуетки накладаються і шкодять летові думки)” (до батьків, 14.03.75). Радить синові вести щоденник: “У ньому Ти ніби стаєш жити в двох особах: той — що живе, і той, що спостерігає за собою. Ніби існуєш у двох проекціях. Це ніби перше збагнення вічності, таємниче циганське дзеркальце, яке ворожить, нічого ясно не кажучи, а тільки натякаючи...” (до дружини, 15.01.84).

Виборов таке відсторонення як захисний панцир, що амортизує удари долі, притуплює гостроту болю, сприймання переводиться в площину аналізу, мовби ти не дійова особа, а спостерігач.

Обстоював життєву потребу самотренажу для вироблення такої позиції. Можливі різні способи тренування здатності “бути вільним від себе”. Можна було б грати на скрипку, розмірковує Стус у листі до батьків від 14.03.75., це допомогло б заходити “у праліси фантазій”. “Бо ті заходи за грань, у темінь колись посвітяться по шпильях настрою, і те сяєво обов’язково вирве щось сокровенне, побагачуючи мене і мною. [...] Без цієї здатності — будь коли йти *ins GrЯne, ins Freie* — постійні недоходження, самоспинання, гальма ростуть на силі”.

Виробити в собі здатність жити “збоку від себе”, “розконцентруватися” допомагає східна філософія, якою цікавився весь час, особливо в останні роки. У листі до дружини з каторжного табору (4.03.84), розмірковуючи над книгою Н.Абаєва “Чань-будизм і культура психічної діяльності в середньовічному Китаї” (Новосибірськ, 1983), поділяє думку автора, що людина повинна жити як усесвіт малий. Бути в стані постійної душевної (світової) гармонії. Збудити в собі одвічні космічні сили. “Втратити себе, щоб бути всім-світом, не знаючи ні смерті, ні народження, а лише зміни все-сущих-станів”. Підкреслює, що такі книжки допомагають йому “чутися тут не гірше, ніж будь-де на землі”. Осмислити свій стан як “високу біду”. На цьому шляху легше знайти свою екзистенційну “нішу”, не здатися на милість біді (“я не люблю облуди чистого страждання і його декору...” — до дружини, 3.01.74), не розчинитися в ній, підтримувати себе у стані життя, а не животіння. У стані постійної творчої напруги. Лишитися гідним себе і своєї Долі, виходити морально неушкодженим з веремії репресій і принижень. Реагував на них гостро, оголеним нервом, особливо в останні роки, коли катастрофічно забракло нервових резервів і захисних сил організму. І якби не виробляв у собі — свідомо й наполегливо — такого відсторонення, спалив би себе ще раніше. Досить хоча б прочитати опис у листі до Ігоря та Ірини Калинців від 13.09.78 “зборів трудящих” в с.Матросова з приводу обговорення статті А.Супряги “Друзья и враги В.Стуса” в колимській газеті. Густа атмосфера істерії і ненависті, виплекана наклепницькою пропагандою, — і на це вміє подивитися мовби збоку і визначити місце цього епізоду в шерезі історичних причин і наслідків. Шкода тільки дружини, яка мусила крізь усе це пройти: “Одне слово, чуюся, як беззбройний гладіатор на арені рим[ського] цирку — перед дикими звірами. Ще: як у банці з павуками. Усіляка гидота верне од мене

носа: сичить услід. Як у театрі абсурду, як у п'єсах Ібсена, як у “Носорогах” Йонеско. Цікаво, хіба ні?

А я займаюся тим, аби не попускати голови [...]. Шкода дружини — Еврідіки в пеклі антитеатру“.

І от уже свою “високу біду” осмислює як певний досвід. У листі до батьків (13-17.06.75), розмірковуючи про Шевченкову творчість періоду заслання, гадає, що “міг би зайнятися реставрацією його тодішніх буднів, бо трохи досвіду є — як свого, так і спостереженого“.

Стусів поетичний самозаклик “схились до мушлі спогадів — і слухай“, мабуть-таки, був дуже актуальний для нього. Уміє слухати, чути і бачити спогадуване — інтенсивно, динамічно й кольорово. Має своє внутрішнє “кіно“, що його не відібрати нікому. Збагачували й живили цю емоційну “фільмотеку” не тільки власні спогади, а й листи рідних і друзів. Досить поглянути хоча б на лист до дружини від другої половини березня 1976 р., де докладно описує опуклі, живі сцени з київського буття друзів, називаючи їх, до речі, “слайдами”. Готуючи до видання епістолярну спадщину Стуса, я тільки тепер зрозуміла, як потрібні йому були мої листівки з літніх подорожей (Чернігівщина, Волинь, Прибалтика, Абхазія). Я мала звичку вкладати у конверт по кілька гарних кольорових листівок із зображенням місцевих краєвидів, історичних пам'яток, творів мистецтва — з короткими подорожніми нотатками. В листах до дружини Стус переповідає їй ті листівки — видно, то було, хай невеличке, але все ж віконце у світ — природи, мистецтва, архітектури, історії, — взагалі, нормального, не “ампутованого” життя.

Дуже багато в його невірничому бутті важили сни (до речі, в листах Шевченка, Стефаника також знаходимо колоритні й докладні оповіді про сни — очевидно, для художника це дуже суттєве доповнення до реальних вражень, а подекуди і заміник цих вражень) як багата пожива для уяви митця.

“...Сняться якісь людні сни — чимало рідних, знайомих. Хоч як дивно, літаю в снах і бачу все, що дороге моєму серцю“ (до батьків, 16.01.76); “...ти снишся сумною-сумною, як ожинику“ (до дружини, 22.01.76); “О, які прекрасні прозові сюжети мені сняться!“ (до дружини, листопад 84).

“Сни мене вимучують. Символи: блукаю якимсь невикінченим будинком (своїї більшої душі?). Сон — образ мого минулого: величезне відселення душ із моєї пам'яті (ті душі не витримують мого негумору, відстані, розмови, яка діалогічна лише за ідеєю). А скільки сторожкості в цих снах моїх — ходіння по линві, що завше обривається, коли їй годилося б натягуватися, пружнити“ (до дружини, 8.05.74).

Культивоване Стусом “самособоюнаповнення” давало змогу зосередитися в собі, зберігати творчу форму всупереч умовам, створювати в царстві несвободи свій Парнас (саме про це один з “гратованих сонетів” Ів.Світличного з відповідною назвою). У поетичному зошиті періоду перебування у слідчому ізоляторі один з перших віршів, датований 23.01.72 (арештовано Стуса було 12 січня), починається так:

Аж ось воно, блаженство самоти
й розкоші спокою — на всю планету.
І стільки сили додалось поету,
і стільки дум, і стільки висоти!

Гідно сприймає запропонований йому долею варіант “блаженства самоти” — і вповні використовує його. В одному листі з табору зауважував (без тіні іронії і пози!), що Рільке найкраще було б перекладати в карцері (максимум самозосередження!), але туди, на жаль, не дозволяють брати з собою книжок і паперів... З листа до дружини (22.01.74): “Переваги мої

тутешні: самота, спокій, самозосередження. Дасть Біг — усе це оплатиться віршами“. “...Всі ми, мордовлені, — пише до Ірини Калинець (29.05.78), — вже безсмертні! (Мордовія — це рангом повище за Франц[узьку] академію, яка дає безсмертя!)“.

Знаходить у своєму становищі навіть певні переваги перед тими, хто лишився за межами “малої зони“. І — таки мав певну рацію. Адже тільки там можна було дозволити собі бути собою.

Характерно, що в листах Стуса та й інших його побратимів (Ів.Світличного, Є.Сверстюка, Вал.Марченка) подекуди вчуваються навіть нотки співчуття (а то й певної погорди) до тих, хто живе і самовизначається в умовах “великої зони“. З того ж листа до Ірини Калинець: “Сушаться кияни, що я збавляю здоров’я на цій клятій роботі. А чом не сушаться Василем Голобородьком, що давно вже шахтарює? Певне, й вірші пише. Без таких іспитів мене не буде, не буде й віршів. Ось дістав збірку Ахмадуліної — порожньо й голо: дамський столик із парфумами — і вже. Поети давно в зашморзі (Коротичі всякі) — їх жалійте, а не мене. Вони нещасніші“.

“Стояти над безоднею, чуючи легке запаморочення голови, — то куди цікавіша для мене творча ситуація, аніж нудитися в звалашеному київському творчому шарварку, — декларує в листі до рідних (28-30.07.74), — крім усього — ми, будучи неакторами, не обираємо ситуацій. Ситуації обирають нас, і нам од того ні відхреститися, ні відмолитися, слава Богу“.

На своєму “Парнасі“ Стус ніколи (можливо, за винятком вимушених перерв, пов’язаних зі станом здоров’я) не втрачав робочої форми і робочого ритму. Працює — всюди. Читання й осмислення прочитаного, переклад (у слідчому ізоляторі під час першого арешту загадував собі, скільки поетичних рядків Гете має перекласти протягом дня — і виконував завдання), епістолярна творчість — як єдиний можливий вихід у світ для того, що носив у собі, не кажучи вже про поезію — як форму існування.

“Живу як студент, — пише до батьків з каторжного табору (14.02.82). — Кожен день минає так, щоб була од нього користь, щоб я щось пізнавав, про щось думав, чимось побагачував свою душу“.

У ленінградській лікарні після операції займається англійською мовою, намагається працювати над перекладами з Рільке, але скаржиться, що атмосфера “надто нетворча“. У кучинському таборі успішно вивчає французьку мову і навіть пробує перекладати (Верлен, Рембо, Маярме). З листа до батьків (8.07.76): “Що не сидів, склавши руки, не марнував цього дорогого часу у нидінні, що намагався збагнути себе, втілити в холодній мережці поетичного тексту, реалізуючи свідоме і підсвідоме — за це дякувати Богу“.

Покаро існування,
конвульсіє любові, гріх добра,
поезіє моя, прости мене
і знай: я жити прагнув од дитинства —
косити сіно чи садити сад,
копати картоплі чи прокидати
од хати сніг, під зорями нічними
самотньому блукати, щоб себе
до себе повертати — між землею
і небом. А не зміг. Прости мене,
поезіє, розлучнице-ворожко.

Це з вірша “І заступила геть мене робота...“, одного з перших, написаних у слідчому ізоляторі КГБ (19.02.72).

Поезія як форма існування... Для Стуса так було з юності. Десятки записників, зошитів, машинописних циклів, окремих поетичних начерків. І в умовах табору — безліч варіантів, в яких текст пульсує, подекуди змінюючись до невпізнанності. Значною мірою це зумовлено тим, що вірші відбирали і їх треба було щораз відновлювати. Та поліваріантність пояснюється не тільки технічними причинами, вона є органічною константою Стусового поетичного мислення. Вірші народжуються іноді навіть всупереч авторській волі, іноді поетові аж болить цей процес поетичних “пологів”: “а вірші йдуть, і йдуть, і йдуть, неначе кров із горла” (“Вік би не бачити...” із збірки “Час творчості”, створеної 1972 р. у слідчому ізоляторі). До речі, цікавий перегук з листом (13.11.61), що його зовсім молодий іще Стус написав з армії до друга В.Дідківського: “...вірші йдуть — як чорна вода з-під снігу. Непомітно й загрозово”.

Пише з тюремної лікарні (тут трохи нормальніші умови, більш людське ставлення — даремно наводить лад у своєму творчому господарстві, переписує в кількох варіантах свої поезії, переклади “Сонетів до Орфея” Рільке), що пробує аналізувати свій тюремний доробок “купно”. І констатує, що в ньому майже зовсім немає реалій теперішнього його побуту: “Так ніби я десь посередині — між небом і землею” (з листа до батьків, 1975).

Саме така позиція — абсолютної внутрішньої свободи наперекір усьому, близькість до вищих сфер розуму й душі, глибина самовираження — один з пунктів, що відрізняє Стусову творчість від суто “табірної поезії” при всій її зворушливості, чистоті, значущості (передусім для самої людини та й для діагнозу стану суспільства). Це Поезія в її високому розумінні, з її складним переосмисленням конкретних реалій, з її таїною і духовною самоцінністю, з її дистанційованістю від злоби дня. Сказати б, “чиста поезія”, якби це визначення не було так зужите й збаналізоване.

“Які добрі вірші (як літні дощі!) мені спадають на голову — на самоті, без запису, без конкретій, а так, як віщий дар (Jberlieferung, кажуть німці), як сяєво жар-птиці” — це написано за рік до смерті в умовах “смугастої” каторжної зони, з якої поетові не вдалося вийти живим.

З листа до дружини (9.02.75): “Поезія — це подих небуття. Це повів у Бозі (тобто стан божественної субстанції); нічим не спонукувані, просто наявні сліди саморуху природи, просто вітер усесвіту”.

Прагне “чистої” поезії і водночас розуміє нашу історичну приреченість на заангажованість. Хоче подолати її — і усвідомлює нереальність цього прагнення у своїй конкретній ситуації. Розмірковуючи над “думальною” поезією Лесі Українки, яка “...передусім мислить, замість більш гармонійного гетівського male KЯnstler, rede nicht (малюй, митцю, не провадь). Надто часто провадить”, тут же зауважує: “Але, певно, гріх те все казати, бо ж у неї і часи були не до малювання, а до провадження. Рятівна барка нашого гурту (я літератор тільки, а не) так само добре таки тече. Бо просмолена зле — і бозна-чим просмолена” (до дружини, 8.03.76). Уже у “Феномені доби”, розмірковуючи над специфікою нашої духовності, порівнював її з Сізіфовою працею, коли сподіваються реальних наслідків од роботи в майже нереальних умовах: “проблеми Сізіфової праці стали субстанцією української духовності віддавна. Тому невідомо, де закінчуються наші вади і починаються достоїнності” (т.4, с.261).

У листах — виразний струмінг критичного самоаналізу. Спасенна позиція “навпроти самого себе” і тут стає у пригоді. Простежує внутрішні спонуки до творчості, аналізує плин творчого процесу, характер емоційності й образотворення, фактуру слова-образу.

“Експансивність моєї натури — холод, жар — локомотиви моїх віршових занять...” (до дружини, 5.07.76). “Там, де світ існує при t° , даймо, 24° , я зберігаю автономну ауру з t° або 20° або 0° . Цей поріг обов’язковий для того, щоб мати фізичну здатність на погляд збоку...” (до дружини, грудень, 84).

Згадуючи свої враження від знайомства з поезією Поля Валері у 60-х роках, констатує, що тоді ця холодно-філігранна поезія не справила на нього великого враження, “бо тоді я правив од поезії жару (не відмовився од цього й дотепер, хоч істотно остудилися мої вимоги, а ще більше остудився я сам). [...] Перечитую тепер деякі цитації з Валері Голєніщева-Кутузова, і знову наражаюся на холодніни, ніби доторкаюся до обмерзлого заліза. Цього полюсу поезії мені ще не збагнути [...], бо є ще сутінь душі, не та, що додає сили, а та, що знесилює, розмиває. А контур всепочуття окреслити не дається” (до дружини, 11-15.09.75).

Справді, у ранніх поетичних спробах увесь віддавався на волю емоцій, згодом прийшло більше відсторонення, розумові конструкції, предметність, образна кристалізація. Звичайно, “поезія жару” не зникла. Та від традиційних “зовнішніх” словесних проявів пішла вглиб, у внутрішню форму слова, але “контур всепочуття” завжди виразно окреслюється. “...То, певне, й доля Орфея, — писав дружині (10.11.75), — чути знаду голосної темені, не піддатися їй, а виходити з музичної темені, як з ночі”.

Так, з роками Стус як поет “остудився”. Характерно, що більшість “гарячих”, сповнених оголеного почуття віршів, писаних у перші місяці після арешту у слідчому ізоляторі, так і лишилася в зошиті під назвою “Час творчості — Dichtenszeit”. Стус не доробляє їх, не переписує в листах, не включає до наступних збірок. Поезія потребує певного абстрагування від злоби дня, певної відстані. Багато поезій з “Часу творчості”, “Палімпсестів” мовби абстрагуються від невільничих реалій, від табірної дійсності.

І заступила геть мене робота,
і вибрала весь порив молодий,
і цілий всесвіт вималів до столу
письмового, паперу і пера —

так починається вірш, написаний у слідчому ізоляторі десь через місяць після арешту. Враження таке, мовби творився він у спокійній атмосфері, десь за письмовим столом при затишному світлі зеленої настільної лампи.

Послідовно обстоює предметність поезії всупереч романтизованій безплотності, “застиглість добре пійманої миті”; “...в добре впійманому вірші є застиглість кадру” (до дружини й сина, 11-15.09.75).

Міркування Стуса про його улюблені елегії Рільке стосуються і власної поезії періоду “Палімпсестів” — з усією повнотою “самособоюнаповнення”, високою мірою “остудження”, відсторонення від світу: “Він (Рільке — М.К.) пише про світ, ніби винесений за межі життєвого інтересу [...]. Це думи людини, що живе пам’яттю про світ [...]. Тоді уже годі знайти перші емоції, враження, прагнення, образ першого докола: поет заглядає в нічну криницю свого життя, ставши опроти неї. Але заглядає крізь товщі ста-сприймань-пам’ятей” (з того ж листа).

Кредо Рільке — “Творець повинен бути для себе цілим світом і все знаходити в собі”, його заклик — “воскресити затонулі почування” — мовби реалізуються у Стусовому “Схились до мушлі спогадів...”, і в листах, де спогади — від віддалених, з раннього дитинства, до зовсім свіжих — панують як єдина справжня реальність.

Аналізуючи свою табірну поезію, констатує, що в ній (як, до речі, і в листах) обмаль реалій гратованої дійсності: “Так, ніби я десь посередині — між небом і землею. Відчуваю, що непомітно консервуються форми сприймання й поетичного потоку. І з цим мушу миритися. Бо вірші в цих умовах — це й знаки своєї певності, самозбереження, а тому за консерватизм форми хапаєшся, як сліпий за паркан” (до батьків, 7-10.12.75).

Принципово важливе спостереження. Всі зусилля — на поетичне осягнення “внутрішніх будівель”, духовного єства людини. Бракує сил, часу та й внутрішніх спонук до суто формальних новацій. У листі до Віри Вовк (1975), яка радила йому спробувати сили у

верлібрі, писав, що теми в нього наразі “неверліброві”, “верлібр — це й більша відстань між матеріалом і автором, ніж та, на якій я перебуваю: у ньому ранг буття геть чисто переконструюється в мистецькій структурі і набуває в ній смислу тільки як протоматеріал, а все це — завелика розкіш для мене, задальній план мого себепочування”.

Стусові листи відкривають нам світ його читацьких інтересів. Коло його лектури досить широке, особливо як на умови табірної “ампутованого” існування. І — добірне: шкода було гаяти час на щось минуше, одноденне. А головне — рівень осмислення прочитаного. Тут і невеличкі літературні есе (зокрема про роман Паскаля Лене “Мережівниця”, опублікований в ж-лі “Иностранная литература”, — лист до дружини від 22-30.09.76), і принагідні побіжні нотатки, й асоціації з особистим життєвим досвідом. Це сприймання активно творче. Це система дзеркал, в яких відображується багатогранна індивідуальність поета.

Коло лектури обмежене в основному літературними журналами, які доходили до нього (“Всесвіт”, “Иностранная литература”, “Вопросы литературы”), і книжками, які замовляв (коли була така можливість) або які випадково трапили йому до рук. Умів “виловити” найцікавіше, стежити за сучасним літературним процесом в його характерних проявах. В ньому жив зачасним життям критик, який оживав при кожній слушній нагоді. Ці критичні “вікна”, “критичні відступи” у тканині листа становлять неабиякий інтерес.

Виокремлює з літературного потоку твори Габріеля Гарсія Маркеса (“Радий, що Нобеля дістав Гарсія Маркес” — до дружини, 15.11.82). Проте і тут, як в усьому — свій критичний погляд: ідеалізація навіть найбільших авторитетів йому чужа. З листа до дружини (21.01.82): “...Прочитав нову повість Маркеса “Історія одного вбивства” — прегарне письмо, але теми, звичайно, не дуже багато в творі, хоч є прагнення до притчевості, побагачення, сказати б, надурняк (створити широке коло символічного надзмісту — коли самого змісту мало, щоб метал прози дзвенів, як мідь, посилаючи обертони свого гуку)”.

Захоплюється романом Вірджинії Вулф “Міссіс Деллоуей” (“Иностранная литература”): “такої розкоші, признатися, давно не читав” (до рідних, 10.05.84).

Дуже цікаві роздуми з приводу роману Макса Фріша “Хай я буду Гантенбейн” (“Всесвіт”) — виходи в широку проблематику шукань і знахідок сучасної світової прози, новаторства, оригінальності і глибини. “Усе-таки мені здається, що значно цікавіше, — читаємо в листі до батьків (1.10.75), — ловити моментальні (краще процесуальні, піймані в роботі, в контакт) враження від світу, які глибші за узвичаєне сприймання, бачать більше і беруть глибше. Навіть з феноменологічного погляду — це план найцікавіший. І, може, в ньому — найбільші здобутки: Фолкнер, Хемінгуей, Камю “Чужого” [...]. А новітніші оригінали — явно слабші, бо їхні зусилля поверхового напрямку: оригінальність — будь-якою ціною”.

Стежить за сучасною російською літературою, вирізняє В.Шукшина, П.Можаєва, В.Распутіна (“Я й не пам’ятаю вже, коли читав таку пишноту. Нелегке читання, але — яке прегарне” — до дружини й сина, 1.07.82).

Серед “критичних відступів” — оригінальні, почасти афористичні характеристики (М.Гоголь, Л.Толстой, Ф.Достоевський, О.Толстой-романіст, О.Блок, А.Платонов, Б.Пастернак, М.Цветаєва) — подекуди досить розлогі, іноді лаконічні, і всі дуже змістовні. Наведу деякі — особливо влучні й місткі.

Достоевський: “Ця правда його мене врочить і відстрашує. Не раз здається, що не волів би її знати — цієї правди. Цих конвульсій чистоти в бруді, тобто забрудненої чистоти, чистоти, яка згодом починає хизуватися: ось я яка, чистота, небачена — брудна, обплъована, зла на бруд і зла брудом і брудно зла!” (до дружини, лютий-березень, 1974). “Достоевський своїм бісівським оком (одним!) бачив той страхітливий безчарунковий світ, а другим — (бісівським!) оком зазірав у “Євангелію”. І чим страшніші видіння поставали перед одним

оком — тим старанніші були студії святого письма. Ось і вийшов біс-янгол, приблизно рівної (50і50) консистенції. Правда, без святого письма не обійшовся, певне, і О.С[олженіци]н. Бо воно — як дамська парасолька, з якою все-таки легше падати в дев'яте коло пекла. Людину вже не вбиває.

Наш Стефанік — перейшов сто смертей, падаючи в це пекло. Тому й довго мовчав — втративши свідомість од цього вбивчого падіння — донизу низу“ (до дружини, 29.09.78).

Блок: “А ще трапилася мені нагода — прочитати Блока в злецькому бідному виданні (200 стор. тексту). Чотирирічна розлука з ним виявилася — при зустрічі — тяжчою, ніж я думав. Виявляється, чимало його мотивів, духових спроб (без слів!) живе в мені — оглушено живе, впевнено. Я мав майже радість — таку, як позаторішня моя келійна зустріч з Буніним [...]. Блок виявився і вищим і прозаїчнішим. Його тумани по-старому часто дратують, а його дольники — просто вражають. Ось — із “Кармен“ [...]. І як чути передзвін голосів — і Цветаєва, і Ахматова, і Бунін, і Єсенін і чимало поетів пізніших літ — усе тут. І скільки прозріння — глухого, лячного [...]. Як багато в ньому всіх і як у всіх — його багато. [...]. Справді, це мембрана свого часу, духу й повію часу свого. Ось кого жбурляла б доба — то об зорі, то об каміння земних проваль, якби на його шляху трапилося більше повітряних ям. А він зміг рано вмерти, янгольськи-мефістофелівська душа. Оце струміння, оце течія!“ (до дружини, 3.01.76).

Андрій Платонов: “Сказав би я — батько Шукшина по літературі, але — незрівнянно модульованіший голос“ (до дружини, 4.03.84).

Із захопленням читає статтю М.Цветаєвої “Мистецтво при світлі сумління“, надруковану в ж-лі “Литературное обозрение“ (“одне слово — розкіш, розкіш, розкіш!“). І знову ж таки, високо цінуючи Цветаєву, далекий від обожнювання, має свої застереження, помічає і певну манірність, і тьмяність (аналіз “Поєми кінця“ Цветаєвої в листі до дружини, 10.08.81).

Серед “критичних відступів“ у листах чимало роздумів про українську літературну класику. Без сентиментальної сльози і патріотичної всеядності, без провінційної занижки на “своє“ і побожності до національних авторитетів.

Дуже різко (аж до несправедливого) відгукується про класику реалістичного українського побутописання (Квітка, Марко Вовчок, Стороженко, Нечуй-Левицький) — як про нудну, бідну змістом, читати яку слід тільки для мови. Не любить і Котляревського, що “жартував на біді“: “Я злий на “Енеїду“ (до дружини, 1.06.81). Все це оцінки надто суб’єктивні, їм, звісно, можна закинути необ’єктивність, брак історизму тощо. Та перед нами не історико-літературне дослідження, це принагідні думки, зроджені вболіванням за оплаканий стан рідної літератури, її хронічним відставанням від темпів сучасного художнього розвитку, прагненням для неї ширших обріїв, спротивом тенденціям до консервації вчорашніх і позавчорашніх канонів і форм (до речі, згадаймо Шевченкову репліку про “Енеїду“ як про “сміховину на московський кшталт“ — і це після “оди“ “На вічну пам’ять Котляревському“...).

У листах Стуса дуже багато прихованих, без лапок цитацій Шевченка. Очевидно, Шевченкові поетичні формули відклалися глибоко в свідомості поета і зринали мовби самі собою у відповідному контексті, у певній настроєвій ситуації. Недаремно Леонід Плющ назвав Шевченкову поезію “пратекстом“ Стусових “Палімпсестів“. Водночас Стус у своїх роздумах про сучасне і майбутнє української поезії гостро заперечував примітивне наслідування і гальванізацію такого образу вірша, прагнення будь-що триматися “Шевченкового кожуха“. “Українська муза носить Шевченків кожух — і не тільки впріває в ньому: умліває, — писав у листі до дружини й сина (12.06.83). — А римувати по-українському — особливо тяжко: рим не так багато, на асонанси не кожен відважиться і т.д. [...] Коли з’явиться в майбутньому цікавий поет — то [...] вільний від рим і староканонів, кожушного духу від нього не почуєш“.

Критично оцінює здобутки Франка в поезії (вважає його “прозаїком у поезії”, Шевченко у кращих своїх проявах “на недосяжній для Франка висоті” — до дружини, листопад-грудень, 84). Та й Леся Українка як лірична поетка видається йому менш цікавою, ніж у своїх драматичних поемах, що їх високо цінує. Стусів аналіз поетичної форми і філософського змісту “Лісової пісні” (до дружини, 26.01.82) — справді хрестоматійний критичний матеріал до історії української літературної класики.

Зі свого “непрекрасного далека” стежить небайдужим і зболеним оком за сучасним літературним життям України. Помічає все варте уваги, відпочиває на ньому душою. Тепло пише про Григора Тютюнника (“чистий варіант Шукшина Василя — і не бідніший, ні” — до дружини й сина, 26.01.82). З інтересом стежить за творчістю Р.Андріяшика, В.Дрозда, Є.Гуцала, за новими публікаціями Ліни Костенко. Не все в її новій поезії, зокрема й у “Марусі Чурай”, сприймає і приймає, але високо цінує її поетичний і громадянський феномен: “в ліриці — черезсмузжя [...]. Є прекрасні рядки, є слабші. Хоч суть не в цьому: надто природнім голосом вона заговорила — що тепер робити каліфам на мить? Що робити каннібалам од літератури? Справді — велика дяка, що в музи такі обраниці”.

Критикував сучасну українську прозу за “популярщизну” (його вислів), багатослів’я (“багато слів на унцію смислу” — до дружини, 9.02.81; “ой, та українська проза — вся схожа на бабусину розповідь, як вона дівкою була” — до дружини, 24.06.81), формальну застиглість і “вчорашність”.

Порівнюючи українську літературно-художню періодику з польською, російською, з боєм констатує, що вона фатально програє як за тематичною і жанровою широтою, так і за якістю автури, інтелектуальною насиченістю, за виднокраями. Враження від ж-лу “Жовтень”: “ніби годинник історії став відставати в кабінеті редактора років на 30” (до дружини, 26.02.76), “По сторінках “Літературної України” можна ковзатися, не зачепившись об жодний намерз” (до рідних, лютий, 73), “На фоні латиноамериканців тубільна проза “Києва” видається екзерсисами дитсадка” (до дружини, листопад-грудень, 84). Картина безрадісна — звідси гостра, різка, не вибираючи слів, критика. Йому болить пристосуванство “літературних душопастирів”, рабство духу, розтрачування таланту на “компроміси й компаніочки”, “мистецтво лизоблюдів”.

“Українська поезія стала будинком розпусти” (до дружини, 1.06.77). “Творчість народних (буцім-то) письменників — без народу і читача [...]. Література втрачає вітальний дух. Література стає цариною анемічних душ...” (до дружини, 4.11.84). Це “законсервований мертво-світ”, “життя в коробці” (за назвою роману Кобо Абе “Людина-коробка”). Лист до дружини за листопад-грудень 1984 р., де розмірковує над проблематикою “життя в коробці”, що її торкнувся Ю.Щербак в оповіданні “Аварія”, — блискучий зразок епістолярної публіцистики.

З листа до Р.Довгань (18.03.77): “Все краще або усохло, або викорчуване, або пішло шукати вигідніших для себе умов, або заниділо, заплюскло в залуженому ґрунті, досягши блаженної несамоті, при звичаївшись до ранжиру з надовкола. А це хіба легко — в інтересах, вищих за самого себе, — вічно підраховувати на рахівниці: як же краще удатися на втинання голови”.

Не раз підкреслював, що до нашої літератури надто часто треба ставити свої “регіональні”, почасти занижені вимоги, щоб бути більш вирозумілим до неї, зважаючи на ситуацію, на “колоніальний” контекст. І від того залишається почуття досади: “Все-таки психологія недорослого парубка — знижує наш дух — і знижує повсюдно. Так рідко бувають винятки з пошесті національного інтровертизму...” (до родини Довганів, 18.03.77).

Особливе місце в епістолярному доробку Стуса належить листам до сина. Вони обіймають велику часову відстань. Після арешту залишив вдома п’ятирічного малюка, а незадовго до смерті довідався, що в нього народився внук... І весь цей час (якщо не рахувати

болісного восьмимісячного *intermezzo* в Києві між двома термінами) був відірваний від сина. Все, що міг і хотів сказати, виливав на папері.

Стусові листи до сина — це унікальний людський документ, своєрідна педагогічна поема. Взяти хоча б відомий лист від 25.04.79, кілька листів за 1982 р. з каторжного табору — високі зразки цього специфічного жанру.

Залежно від віку — різний тон і зміст, різне педагогічне “надзавдання”. У перші роки надсилає в листах дитячі вірші й переклади, складає для сина цікаві задачки, щоб розвивати допитливість. Для того, щоб нав’язати контакт, перейнятися інтересами сина, ладен “спуститися” зі своїх висот, не цурається й розмови про футбол, яким захоплювався підліток. Пояснює йому міфологічні образи й ситуації, заохочує до вивчення іноземних мов, радить відповідну літературу.

Накреслює коло лектури, наполягає на знанні української класики, зокрема, драм Лесі Українки, прози Франка, з російської класики — Достоевського й Толстого. З сучасної української літератури відсилає до Рильського, Григора Тютюнника, Вінграновського, з російської — до Платонова, Шукшина й Распутіна. Особливу увагу звертає на сучасну латиноамериканську прозу (Борхес, Маркес, Варгас Льяоса, Кортасар та ін.), на італійську поезію (Унгаретті, Квазімодо, Монтале). Для інтелектуального тренінгу радить хоча б зазірнути до “Розмов Гете з Еккерманом”. Подекуди ці поради й роздуми виливаються у блискучі критичні міні-есе, зокрема про Пастернака (лист від 4.03.84).

Хоче навчити сина читати і сприймати поезію, вловлюючи передусім цілісне враження (це найцінніше!), аналізувати вірш (показує на прикладі аналізу поезії М.Цветаєвої). Радить не перейматися тим, що не все у поезії зрозуміло. Розуміння прийде з часом, та й логічний відповідник у справжній поезії зовсім необов’язковий, адже “завжди цінно мати на душі те, що висловити тяжко” (до дружини й сина, 22.03.82). “Добре, що Ти можеш сам обирати вірші — для себе, — пише далі в цьому листі. — Це цінна річ, особливо для гігієни почуттів. За своєю душею треба стежити так само, як за тілом...”

Все тут перейнято якимось зворушливим озонним ідеалізмом, що очищає нашу насичену негативною енергією, отруєну скепсисом і висушену прагматизмом атмосферу. Високі слова-поняття “добро”, “безгрішність”, “ідеал”, такі, здавалося б, зужиті, а то й спрофановані штучним пафосом, тут не стають фразою, зберігають свою первозданну чистоту. Підкріплені й вивірені образом автора, його досвідом, його життєвим вибором.

Поради — не сухо-дидактичні, інтонація — спокійна, роздумлива, довірча. Без нетерпимості, безапеляційного “так і тільки так”. Спонукає сина до думання, до шукання власних відповідей на одвічні питання. Оглядається на своє життя, опирається на свій досвід, не нав’язуючи його. Таким є “програмовий” лист до сина від 3.10.83. Що ж радить батько синові?

Жити по-своєму, нікого не беручи за абсолютний зразок. Брати од кожної пори свого життя те, що вона тобі пропонує. Виробити тверді моральні орієнтири і виростати в їх магнітному колі. Намагатися зрозуміти інших людей, бачити їхню правду, судити про людей не тільки зі своєї, а й з їхньої позиції: “...мисли сам. У Твоєму віці не дуже вір тому, що Тобі здається. Коли зустрічаєш протилежну думку — спробуй її зрозуміти, а зрозумієш — то, може, і приймеш. Бо Ти ростеш — доростаєш до світу. Світ складний. А Ти ще — простий. Час Твого ускладнення — попереду” (до сина, 16.05.82). Мати “чисте безгрішне серце”, вчитися любити: “Любов — то, може, єдина справжня квітка, подарована людині Богом. Тільки в любові людина розумна...”

Бути добрим до людей, намагатися віддавати їм більше — і взагалі “не бачити різниці між віддаванням і бранням (але це надто складно — не на твої літа)”. У зверненні до автора цих рядків у листі до дружини (20.06.81) Стус також розвивав цю думку, сформулювавши її афористично: “Згармонією набуване і віддаване — прекрасна, як на мене, гімнастика духу”.

Стежити за своїм тілом (для цього радив делікатний спорт, зокрема спортивну гімнастику). Вчитися зграбно ходити, танцювати, розуміти поезію, музику, архітектуру, “красу будь-якої роботи і ремесла (вправний шофер, велосипедист, землекоп)”.

Плекати себе як особистість: “думати над собою, шукати себе, зрозуміти себе, робити, творити себе” (до дружини, 30.04—2.05.83). Мати “свій хребет, свій центр, свою основу, свою гравітацію, сказати б...” (до дружини, 15.01.84). Радить синові вести щоденник — хай буде він “персональним дзеркалом совісті” (до сина, жовтень, 83).

Досить спокійно сприйняв звістку про те, що син надумав кинути навчання у металургійному технікумі. Не робить з цього трагедії, аби лиш це рішення було осмисленим (“головне, щоб Ти був своїм власним штурманом, а не пасажиром на чужому човні” — до дружини, 30.04—2.05.83). Адже “...вуз потрібен не заради диплома, а заради шляху” (до рідних, 4.04.83).

“Не гріши, сину. [...] Ні перед ким — ні перед людьми (байдуже — добрими чи злими), ні перед деревом, ні перед птахою. І тоді будеш, як Бог. А все те — хто ти, що ти сам, а все те — ким би стати? — однаково: філософом чи й до отари пастирем” (до сина, 10.10.82).

Так само спокійно, до речі, сприйняв звістку про дуже раннє одруження сина, сподіваючись, що це крок осмислений, і вбачаючи переваги такого кроку, що змушує людину подорослішати.

Крім того, покладався, мабуть, на свій досвід високого, побожного ставлення до дружини — живий приклад для сина. Стусові листи — свідчення чистої подружньої любові, для якої не існує відстаней і завад, любові-вірності-поваги... Знаходить свої, ніде не позичені слова у звертаннях до дружини, слова, що просто-таки фізично випромінюють ніжність, співпереживання: “Обіймаю — крильми своїми, нахиливши шию, аби Ти поклала свою — маючи підпору” (30.06.76). Якісь ліро-епічні “гомерівські” складені епітети “сумнолиця моя”, “білораменна”, “тонкоголоса”, вигадливі й зворушливі словотвори — “Дмитрородице”, “Дмитроматере”... Хотілося б нескінченно цитувати ці листи, щоб ще і ще раз упевнитися, що є-таки в нашому недоброму світі високі неспрофановані слова і святі почуття, без яких цей світ мабуть-таки запався б в тартарари... Обмежуся лише однією цитатою — без коментарів: “Я хотів би бути найкращим, наймужнішим, наймудрішим, найдужчим, найдобрішим — заради Тебе, люба. Хотів би діждати часу, коли б міг наставити до Тебе, сонної, всі квіти землі, аби вони були довкруги Тебе — свіжі, росяні, незаймані. Аби Ти, прокинувшись, милувалася ними. Я стою на високій сопці, на Всевітрі [...] і простягаю до Тебе руки. Мені на очі навертаються сльози — і я не встидаюся їх, люба моя. Навпаки: я вдячний Тобі, що знову знаю, що таке сльози. Сльози радості, бо душа відмерзлася трохи, розтопилася, не така здубіла. Цілую краєчок Твоїх сукні, безсмертна моя. Прихиляю до Тебе небо: воно Твоє тло правдиве” (1.09.78).

Листи, особливо до рідних, в умовах табору й заслання були для Стуса там самих, що численні записники й зошити студентських і аспірантських років: все-таки якась гарантія, що збережеться те, чим дихав і жив. Подекуди вони сприймаються як конспект — з цитатами, посиланнями, рефлексіями з приводу прочитаного, здебільшого дуже змістовними й оригінальними. Такі уже згадувані нотатки про статтю Марини Цветаєвої “Мистецтво при світлі сумління”, “ода” “Охоронній грамоті” Бориса Пастернака, яка для нашого покоління (знаю це по собі) мала величезне значення, вводячи нас у світ рафінованої духовної культури (до того ж, для Стуса, очевидно, особливо важила авторська присвята цього есе його улюбленому Рільке). Загалом Стусова епістолярна спадщина має значення ще й як незаперечне свідчення широкого кола інтересів, свого роду “енциклопедизму”, не притлумленого, а то й загостреного вкрай несприятливими умовами.

Реферує в листах різноманітну літературу, що так або так трапила йому до рук, — зі знанням справи, іноді з розлогими екскурсами у близькі йому царини духу, в українську

історію, культуру. Становлять інтерес такі міні-реферати про “Геродотову Скіфію” Б.Рибакі (М., 1979), дослідження Х.Алацракі про кризу гуманізму (“агресія ірреальності” — які це точні слова” — до дружини, листопад-грудень, 85), книги з історії Іспанії (“як вони вийшли з кола “неповнолітніх націй” рішуче й майже безболісно” — до дружини й сина, 1.02.85). Захоплюється монографією Тернера “Символ і ритуал” (М., 1983): “це наче біологічний аналіз соціальних структур, історії — як вияву містичної гри сил, що ховаються під театральними контурами нібито-свідомих творців історії. [...] А біологія людського роду, як одиниці, крутить свою містичну рулетку — і людям випадає доля, а суспільству — історичні події” (до рідних, 4.03.84).

Чимало в листах свідчень інтересу до філософії — екзистенціалізму (Гайдеггер, Сартр), східних течій, доробку Франкфуртської школи. Цікавий, приміром, погляд на Еріха Фромма з його книгою “Бути чи мати”. Далеко не все приймає і сприймає з позиції франкфуртців, але гадає, що основний пафос книги (передусім бути, а не мати) заслуговує на увагу, і рекомендує синові прочитати її.

У книзі про Римський клуб політиків та економістів вловлює актуальну проблематику, виписує з неї імена провідних вчених, найцікавішу літературу. До речі, звертає увагу на доповідь “Дорога до майбутнього” ще не відомого тоді в Україні Богдана Гаврилишина (“Я думаю, чи не такий, як Ігор Маркевич, паризький диригент?” — пише в листі до дружини (2.04.84), маючи на увазі українське походження), який згодом так самовіддано працював і нині працює на благо України.

Цікавиться структуралізмом, штудіює “Структурну антропологію” Леві-Строса. Хоча й зауважує, що цей автор для нього дещо “закібернетичний”, його ж обходить передусім психологічний бік питання, те, що може дати йому щось для творчості, “для гімнастики душі”. Зате “Поліський етно-лінгвістичний збірник” — “то для мене справжній скарб” (до рідних, 10.05.84).

За листами можна простежити, що з періодики передплачував, які книги замовляв, коли мав таку можливість. Крім літературно-художніх журналів (“Вопросы литературы”, “Новый мир”, “Иностранная литература”, з українських передусім “Всесвіт”), регулярно й уважно читав “Вопросы философии” (комплект цих журналів з помітками Стуса зберігся в його бібліотеці). Через “Книга — поштою” або через друзів і рідних замовляв “Листи до Луцілія” Сенеки, “Листи з Ламбарене” А.Швейцера та інші книги із серії “Литературные памятники”, “Памятники эстетической мысли”.

Свідчать листи і про великий інтерес Стуса, особливо в останні роки, до вивчення іноземних мов (“Усе цікавіше мені займатися мовами” — до дружини, 26.01.82). Вивчає в таборі французьку (“Подобається мені ця мова — її виняткова ясність і чіткість (що то гальський розум!), подобається її виробленість і шляхетність” — до дружини, 5.10.82), розмірковує над перекладами Верлена і сам намагається перекладати.

З інтересом читає монографію з історії німецької мови, розмірковує над історичною близькістю і своєрідностями німецької, англійської, французької мов, що “варилися в одному казані” (до дружини, 26.01.82). Знаходить цікаві закономірності й аналогії, радить синові “гратися із словником”. Адже іноземна мова допомагає краще зрозуміти свою. З власного досвіду дає синові поради, як краще вивчати іноземну мову. Хотілося б йому (якби був мовознавцем) видати словник, вказавши вік кожного слова — “яка б це була розкіш!”, “А словника сленгу — нема, хоч йому світить довге життя (бо весь сленг — дуже пружний, виразний, лаконічний, образний, емоційно багатий)” — до дружини й сина, 26.01.82.

Розкошує в англійській мові. Ця мова подобається йому своєю стислістю, дуже продуманою граматиною, “мовним мисленням, сказати б” (до дружини, 4.11.84). Вбачає її переваги перед німецькою у плані компактності. З якоюсь особливою теплотою відгукується про англійців: “...мабуть, нікому я так нині не довіряю, як англійцям: до чого багата на душу і розум нація, і так усе згармонійовано, в такій божественній пропорції, що відступають у

тінь німецькі тужителі по полюсах і галльські декартівські сухарогризи“ — (до дружини, 10.05.84).

Надзвичайно цікаві сторінки листів, присвячені драматургії і театрові. Зокрема лист до дружини від 1.02.85, написаний у зв'язку з “театральними інтересами” сина, перед яким постало питання вибору професії. Що треба, аби професійно займатися театром? — намагається дати відповідь на це запитання. Треба добре знати світову драматургічну класику, спадщину Крега, Ейзенштейна, Курбаса. “Чи знає він, — запитує у дружини, маючи на увазі сина, — що таке ґештальт-психологія, бігевіоризм, японський, китайський театр, дзен-буддизм (чань), даосизм. Чи перечитав вартісні книги з психології особи (психологія — королева театру). Чи любить переглядати добрі репродукції майстрів пензля, аналізує композицію, колір, ритм, настроїв зображуваного? Чи знає, що таке драматургічна фраза? Вона не площинна, ця фраза, а стереоскопічна, вона — гук і багато разів повторене відлуння, вона м'язиста, має багато граней, як камінь дикуна (чоппери, чоппінги — кажуть археологи), але з ударною гранню“. Драматургія для Стуса — це “сто рівноцінних правд” (кожен персонаж має свою), це найтяжче, наймужніше, найдозріліше з мистецтв (“театр — це не те плесо, в яке заглядає Нарцис, а чорна, невдячна [...] робота“).

Очевидно, Стусові близькі й зрозумілі “секрети” драматургічного мислення. Про це в його листах є й більш ранні свідчення — дуже цікавий лист до дружини від 22-30.09.76, де змальовує свої оригінальні візії світу-театру (якоюсь мірою вони реалізувалися у гротесковому “Ця п'єса почалася вже давно” із збірки “Веселий цвинтар”). “Все частіше, — пише Стус, — виникає видіння перенаселених, ущільнених галактик театального світу, світу-театру, де на гігантській авансцені багатоповерховій іде дійство — в оточенні придійств...“. Малює навіть схему цих “дійств” і “придійств”. “Додати музику — стихій самих краще (вітер, голос — краще жіночий, або й а-капельний жіночий хор, грім, ліс, дзюркотіння води чи й рев літака)“, розвиває далі свої “видіння“, уречевлюючи їх як “композицію світового абсурду“.

Епістолярний доробок Стуса дає багато для розуміння поета як психічного типу людини у сплетіннях і співвідношеннях ratio й emotio, для виявлення стильових констант і характеристик мислення, зокрема схильності до парадоксальності й афористичності, що виявилися і в його поезії. Вони демонструють чітку треновану пам'ять — цитує багато поезії, оригінальної і перекладної, відкривають широке поле для дослідження психології творчості.

Отже, епістолярна творчість Стуса... Своєрідний нерукотворний пам'ятник собі. Магічне свічадо, в якому віддзеркалено і навічно збережено для нащадків образ поета і людини.

Михайлина КОЦЮБИНСЬКА.

ЗМІСТ

1. До Віктора Дідківського, [серпень-вересень, 1959]
2. До Віктора Дідківського, [вересень 1959]
3. До Анатолія Лазоренка, 5.10.1959
4. До Анатолія Лазоренка, 4.11.1959
5. До Віктора Дідківського, 19.11.1959
- 5-а. До Бориса Дорошенка, 5.12.1959
6. До Віктора Дідківського, 7.12.1959
- 6-а. До Бориса Дорошенка, 5.02.1960
- 6-б. До Бориса Дорошенка, 12.04.1960
7. До Віктора Дідківського, [весна 1960]

- 7-а. До Бориса Дорошенка, [весна 1960]
8. До Віктора Дідківського, 6.05.1960
9. До Віктора Дідківського, 5.10.1960
10. До Віктора Дідківського, 4.11.1960
- 10-а. До Бориса Дорошенка, [листопад, 1960]
11. До Віктора Дідківського, [1960]
12. До Віктора Дідківського, 6.01.1961
13. До Віктора Дідківського, 4.02.1961
14. До Віктора Дідківського, [травень 1961]
15. До Віктора Дідківського, 27.06.1961
16. До Віктора Дідківського, 29.08.1961
17. До Віктора Дідківського, 16.09.1961
18. До Анатолія Лазоренка, 28.07.1962
19. До Анатолія Лазоренка, 1.10.1962
20. До Анатолія Лазоренка, 25.01.1963
21. До Віктора Дідківського, 10.02.1963
22. До Андрія Малишка, 16.02.1963
- 22-а. До Володимира Вербиченка (Буца), 3.12.1963
23. До Ігоря Ніжника, [25.12.1963]
- 23-а. До Володимира Вербиченка (Буца), 22.01.1964
- 23-б. До Володимира Вербиченка (Буца), 20.02.1964
24. До Ігоря Ніжника, [2.03.1964]
25. До Віктора Дідківського, 9.03.1964
26. До Ігоря Ніжника, 22.03.1964
27. До Юрія Бадзя, 14.07.1964
28. До Юрія Бадзя, 29.07.1964
29. До Віктора Дідківського, 3.11.1964
30. До Віктора Дідківського, 23.10.1965
31. До Віктора Дідківського, 21.11.1965
32. До Панаса Заливахи, [листопад 1966]
33. До Богдана Гориня, [1966]
34. До Василя Захарченка, [1966]
35. До Богдана Гориня, [1966-1967]
36. До Світлани Кириченко, [1967]
37. До Юрія Бадзя, [1967—1968]
38. До Зінаїди Йоффе, 25.04.1968
39. До В'ячеслава Чорновола, [1968]
40. До В'ячеслава Чорновола, [1968]
41. До В'ячеслава Чорновола, [1968]
42. До Анатолія Мороза, [1968]
43. До Віктора Дідківського з родиною, 6.01.1969
44. До Віри Вовк, 16.10.1969
45. До Зінаїди Йоффе, 20.10.1969
46. До Івана Світличного, 31.10.1969
47. До Віри Вовк, 26.11.1969
48. До Олеся Ангелюка, [1969]
49. До Василя Скрипки, [1969]
50. До Василя Голобородька, 14.04.1970
51. До Івана Світличного, 16.02.1970
52. До Віри Вовк, 29.05.1970

53. До Євгена Адельгейма, 25.08.1970
54. До Олега Орача, [кінець 1960-х рр.]
55. До Василя Голобородька, [1969-1970]
56. До Василя Захарченка, 16.01.1971
57. До Віри Вовк, 1.02.1971
58. До Віри Вовк, 14.04.1971
59. До Генріха Дворка, [квітень 1971]
60. До Віктора Дідківського, [червень-липень 1971]
61. До Зінаїди Йоффе, 24.11.1971
62. До Віри Вовк, 23.12.1971
63. До Рити і Бориса Довганів, 1.07.1973
64. До Віри Вовк, 30.07.1974
65. До Михайлини Коцюбинської, 30.07.1974
66. До Івана Світличного, 11.09.1974
67. До Світлани Кириченко, 22.09.1974
68. До Михайлини Коцюбинської, 24.12.1974
69. До Рити Довгань, [1974]
70. До Богдани Бадзьо, 7.01.1975
71. До Віри Вовк, 20.03.1975
72. До Віри Вовк, 21.07.1975
73. До Віри Вовк, 27.11.1975
74. До Михайлини Коцюбинської, 24.12.1975
75. До Леоніди Світличної, 3.01.1976
76. До Михайлини Коцюбинської, [січень 1976]
77. До Михайлини Коцюбинської, лютий 1976
78. До Леоніди Світличної, лютий 1976
- 78-а. До Івана Світличного, грудень, 1976
- 78-б. До Івана Світличного, [1974-1976]
79. До Івана Світличного, [1974-1976]
80. До Євгена Сверстюка, [1974-1976]
81. До Василя Захарченка, [1975-1976]
82. До Євгена Сверстюка, 14-31.03.1977
83. До Рити, Бориса та Катерини Довганів, 18.03.1977
84. До Віри Вовк, 22.03.1977
85. До Анни Галі Горбач, 4.04.1977
86. До Каріне Аршакян, 4.04.1977
87. До Ірини Корсунської, 4.04.[1977]
88. До Олега Орача, 5.04.1977
89. До Анни Галі Горбач, 12.04.1977
90. До Віктора Дідківського, 12.04.1977
91. До родини Довганів, 24.04.1977
- 91-а. До Івана Світличного, 14.05.1977
92. До Рити Довгань, 27.05.1977
93. До Рити Довгань, 6.06.1977
94. До Рити Довгань, 18.06.1977
95. До Олега Орача, 24.06.1977
96. До Азата і Каріне Аршакянів, [червень 1977]
97. До Любомири Попадюк, 1.08.1977
98. До Олега Орача, 14.08.1977
99. До Євгена Сверстюка, 17.08.1977

100. До Зоряна Попадюка, [серпень 1977]
101. До Михайлини Коцюбинської, Світлани Кириченко і Юрія Бадзя, Леоніди й Надії Світличних та Павла Стокотельного, Рити й Бориса Довганів, 29.10.1977
- 101-а. До Івана Світличного, 29.10.1977
102. До Надії й Леоніди Світличних та Павла Стокотельного, 21.11.1977
103. До Олега Орача, 22.11.1977
104. До Михайлини Коцюбинської, 5.12.1977
- 104-а. До Івана Світличного, 17.12.1977
105. До Азата і Каріне Аршакянів, 23.12.1977
106. До Євгена Сверстюка, грудень 1977
107. До Михайлини Коцюбинської, [1977]
108. До Світлани Кириченко, 1.02.1978
- 108-а. До Андрія Сахарова, 15.02.1978
109. До Христини Бремер, лютий 1978
110. До Леоніди і Надії Світличних, [лютий-березень 1978]
111. До Рити Довгань, 17.03.197[8]
112. До Христини Бремер, березень 1978
- 112-а. До Івана Світличного, 19.04.1978
113. До Ірини Калинець, 20.04.1978
114. До Ірини Калинець, 25.04.1978
115. До Івана Чинченка, [квітень 1978]
116. До Ірини Калинець, 15.05.1978
117. До Ірини Калинець, 20.05.1978
- 117-а. До Івана Світличного, 23.06.1978
118. До Христини Бремер, 4.07.1978
- 118-а. До Івана Світличного, 13.07.1978
- 118-б. До Івана Світличного, 6.09.1978
119. До Ірини та Ігоря Калинців, 13.09.1978
120. До Рити Довгань, 14.09.1978
- 120-а. До Івана Світличного, 2.10.1978
121. До Христини Бремер, 9.10.1978
122. До Віктора Дідківського, 24.10.1978
- 122-а. До Івана Світличного, 3.12.1978
123. До Олега Орача, 3.12.1978
124. До Христини Бремер, 24.12.1978
125. До Миколи Плахотнюка, 26.12.1978
126. До Віктора Дідківського, 28.12.1978
127. До Азата Аршакяна, [1977-1978]
128. До Азата та Каріне Аршакянів, [1977-1978]
129. До Ірини та Ігоря Калинців, [1978]
- 129-а. До Євгена Сверстюка, 8.03.1979
130. До Христини Бремер, березень 1979
131. До Зіновія Антонюка, 15.04.1979
- 131-а. До Євгена Сверстюка, 30.04.1979
- 131-б. До Івана Світличного, 3.05.1979
132. До Христини Бремер, 10.05.1979
133. До Василя Овсієнка, 21.05.1979
- 133-а. До Івана та Леоніди Світличних, 24.05.1979
134. До Панаса Заливахи, 1.06.1979
135. До Рити Довгань, 24.06.1979

136. До Євгена Сверстюка, 1.07.1979
137. До Семена Глузмана, 2.07.1979
138. До Михайлини Коцюбинської, 4.07.1979
139. До Христини Бремер, 23.07.1979
- 139-а. До Івана та Леоніди Світличних, 6.08.1979
140. До Василя Овсієнка, 10.08.1979
- 140-а. До Олеся Сергієнка, 10.08.1979
141. До Ярослава Лесіва, 11.08.1979
142. До Олени Антонів та Зенона Красівського, 18.09.1979
143. До В'ячеслава Чорновола, [грудень 1979]
144. До Леоніди Світличної, [1978-1979]
145. До Христини Бремер, 24.01.1980
146. До Олени Антонів, Зенона Красівського, Тараса Чорновола, 25.01.1980
147. До Ніни Лісовської, 25.01.1980
148. До Євгена Сверстюка, 29.02.1980
- 148-а. До Олеся Сергієнка, 10.03.1979
- 148-б. До Івана та Леоніди Світличних, 10.03.1979
149. До Євгена Сверстюка, 19.04.1980
150. До Євгена Сверстюка, 6.05.1980
151. До Азата Аршакяна, 13.08.1984

Словник імен, що зустрічаються в листах.

Михайлина Коцюбинська. Епістолярна творчість Василя Стуса.

Іменний покажчик